

Л. В. РОМАНЕНКО

**ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
УСТИМА КАРМАЛЮКА
У ФОЛЬКЛОРІ ТА ЛІТЕРАТУРІ**

Монографія

Мелітополь
Видавничий будинок
Мелітопольської міської друкарні
2016

УДК 821.161.2:929 Кармалюк

ББК 83.3 (4 Укр)

Р 69

Рекомендовано до друку вченою радою
Маріупольського державного університету
(протокол № 13 від 24.06.2016)

Рецензенти:

П. В. Іванишин, доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури та теорії літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Н. М. Павликівська, доктор філологічних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

О. В. Головко, доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі

Романенко Л. В.

Р69 **Історична постать Устима Кармалюка у фольклорі та літературі:** Монографія/ Л. В. Романенко. – Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2016. – 208 с.

ISBN 978-966-197-462-2

У монографії розглядається рецепція постаті Устима Кармалюка у фольклорних творах, а також літературна інтерпретація діяльності цієї непересічної особистості. Здійснюється співставлення поглядів істориків різних часів (царської Росії, радянських і українських) на соціальні та політичні процеси, що відбувалися в Україні у першій половині XIX століття.

Уснопоетична кармалюкіана розглядається в контексті історії та загального культурного процесу і її вплив на відтворення діяльності У. Кармалюка в літературі XIX – початку XXI століть.

Видання розраховане на фольклористів, літературознавців, студентів і усіх шанувальників історії і української літератури.

УДК 821.161.2:929 Кармалюк
ББК 83.3 (4 Укр)

ISBN 978-966-197-462-2

© Романенко Л. В., 2016

*Присвячую своєму Учителю –
Кейді Федору Федоровичу*

ВСТУП

Історія українського народу надзвичайно складна й драматична. Упродовж багатьох віків українець змушений був зі зброєю в руках відстоювати право працювати на рідній землі. Одним із виявів народного спротиву стала діяльність повстанських загонів під проводом Кармалюка на Поділлі. Отаман подільських месників належить до тих постатей в українській історії, які своєю діяльністю, вчинками найвиразніше репрезентували споконвічну мету українського народу – прагнення до волі.

У Кармалюка не випадково називали «легендарним». Ще за життя героя склалися легенди та пісні, а обсяг художніх творів про нього в десятки разів перевищує обсяг документальних джерел. Донині перебіг боротьби загонів Кармалюка залишається недостатньо висвітленим в історичній науці й водночас міфологізованим як в українській, так і в польській та російській історіографіях. Причиною цього, на наш погляд, є те, що офіційна історіографія або маскувала чи забороняла справжню історію українців, або переписувала її на свій кшталт, підтасовувала факти, виконуючи волю своїх «замовників», котрі впродовж століть проводили антинаціональну, антинародну політику в Україні. Дослідження українських, російських і частково польських історіографічних джерел поряд з уснопоетичною творчістю стали одним із вагомих джерел української літературної кармалюкiани.

Сучасна наука про літературу, як і фольклористика, дедалі активніше долають кон'юнктурні підходи до фахового осмислення широко представленої у письменстві й усній народній творчості історичної тематики. Із огляду на це сьогочасним убачається дослідження творів словесності про національного героя України, ватажка месницьких загонів першої третини ХІХ століття Устима Кармалюка.

З'ясування специфічних ознак художнього моделювання цієї постаті – саме на часі. Адже в умовах становлення молодой української держави вчені здобувають можливість пізнати художню історію, звільнену від заангажованого тлумачення справді лицарських сторінок минулого. Багатий фольклорний матеріал про отамана «дивних розбійників», як і твори Марка Вовчка, М. Старицького, Л. Старицької-Черняхівської, В. Гжицького, М. Зарудного, А. Малишка, О. Гижі, А. Гудими, інших письменників, потребують сучасного наукового прочитання, а то й першоатестації, що зумовлюється необхідністю цілісного, системного аналізу художньої історії України. Окрім того, фольклорні та літературні твори про Кармалюка ще не розглядалися під кутом зору втілення концепцій героїчних і трагічних відтінків нашої історії, визначення співмірності історичних і художніх конфліктів, з'ясування поетикальної специфіки творення характеру видатної історичної особи. Фольклорна та літературна кармалюкіана має своє специфічне завдання – виформувати національну свідомість, примножувати й розвивати історичний духовний досвід етносу, передавати моральні уроки прийдешнім поколінням.

Слід заважити, що в розвідках Л. Барабан, Л. Мельник, М. Сиротюка, В. Сокола, В. Тищенка, І. Цуркана, І. Чернової, інших дослідників розглянуто окремі аспекти порушеної проблеми. Однак донині відчуваємо брак її концептуального інтегративного осмислення. Відтак сьогочасним вважаємо аналіз художнього матеріалу про Кармалюка і крізь виміри ідеї націєтворення як домінантної, залучення його до ширшого ідейного простору задля декодування історичної та художньої правди про українську націю. Системне прочитання зазначеної групи творів сприятиме доповненню картини героїчного українського фольклору, більш глибокому усвідомленню творчої індивідуальності ряду письменників, виокремленню нових аспектів художньо-історичного дискурсу кармалюкіани.

Уперше масив фольклорної та літературної кармалюкіани розглядається цілісно, в націєтворчому аспекті як ключовому. У роботі здійснено спробу системного аналізу творів із метою

з'ясування специфіки художнього моделювання постаті ватажка повсталого народу, соціальних і національних конфліктів тієї доби. У дослідженні використано всі доступні уснопоетичні зразки та літературні твори, що побачили світ упродовж другої половини XIX – початку XXI століття, переглянуто раніше висунуті літературознавчі версії стосовно творів Марка Вовчка, М. Старицького, А. Малишка, В. Кучера, В. Гжицького, здійснено першоатестацію романів О. Гижі «Облога Кармалюка», А. Гудими «Устим Кармалюк», драматичних творів Л. Старицької-Черняхівської «Розбійник Кармелюк», М. Зарудного «За Сибіром сонце сходить», поетичних творів П. Карася «Смерть Кармалюка», «Де літа йшли чумаками», С.Литвина «Устимові Кармалюку» та В. Гдаля «Кармелюк» тощо.

На довгому виснажливому шляху боротьби за волю українці проливали багато крові, втрачаючи своїх найкращих синів і дочок. Із давніх-давен у свідомості народу закріпився ідеал мужнього захисника рідних теренів. Упродовж багатьох віків українець змушений був зі зброєю в руках відстоювати право господарювати на власній землі. Саме тому народну уяву повсякчас бентежили образи богатирів – Кирила Кожум'яки, Олекси Довбуша, Семена Палія, Максима Залізняка, Устима Кармалюка та багатьох інших.

Національно-визвольна боротьба у різних формах супроводжувала весь бездержавний період історії України: від монголо-татарського до польсько-шляхетського та московського панування. Національно-визвольні змагання знайшли найбільший вияв у козаччині, гайдамацькому та опришківському рухах, численних більш чи менш масштабних виступах народу проти поневолювачів. Одним із виявів народного спротиву стала діяльність повстанських загонів під проводом Кармалюка на Поділлі. Отаман подільських месників належить до тих постатей в українській історії, які своєю діяльністю, вчинками найвиразніше репрезентували споконвічну мету українського народу – прагнення до волі. Невипадково «дворянська» історіографія відводила Кармалюку місце в ряду антигероїв. Фольклорні ж та більшість літературних джерел містять абсолютно протилежні оцінки.

Численні історичні матеріали про месника стали відомими лише в середині ХХ століття. На основі нових свідчень, віднайдених в архівах, побачили світ розвідки історіографічного характеру (О. Гетьман, В. Голованенко, Я. Гросул, М. Дроздов, А. Зирянов, П. Лавров, В. Скуратівський та інші). В. Канівець, скажімо, в бібліографічній праці «Кармалюк» висвітлює нелегке життя майбутнього отамана в рідному селі, повідомляє про ті історичні події, що так чи інакше вплинули на створення загону народних месників. Справді вагомими є історичні дослідження І. Гуржія. Б. Грищук («Дума про Устима Кармалюка»), вивчаючи архівні документи, подає уривки з метричної книги с.Головчинці, де занотовано відомості про народження Кармалюка, а також уривок із протоколу, датованого 9–10 жовтня 1835 року, коли було вбито ватажка. Зі статті В. Смолія та В. Мазурика («Устим Кармалюк – визначний керівник антикріпосницької боротьби селян України») дізнаємося про однодумців і друзів ватажка – Данила Хрона, сім'ю Блажкунів, Івана Литвинюка, Василя Добровольського, Андрія Словинського та інших. Б.Сушинський у статті «Кармелюк: гнів і гордість України» повідомляє подробиці втечі Кармалюка з Боровлянської каторжної тюрми і його повернення додому. Аналогічних прикладів можна наводити чимало.

Як відомо, фольклорна спадщина – це не лише джерело інформації про історичні події, а й засіб пізнання народних оцінок цих подій. Вона є одним із найважливіших джерел історичної, національної самосвідомості етносу. Повз увагу народу-творця не пройшов жоден історичний факт, жодна постать, діяльність якої мала суспільний резонанс. Художньо достовірну й величну картину національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Устима Кармалюка відтворено саме в усній народній творчості. Загалом же, фольклорні твори національно-визвольної тематики зустрічаємо в усіх більш-менш поважних фольклорних колекціях. Записи фольклору про героя належать, зокрема, М. Максимовичу, С. Руданському, П. Кулішу, М. Костомарову, І. Манжурі, Б. Грінченку, М. Лисенку та іншим відомим діячам української культури. Перші публікації пісень про ватажка

належать А. Метлинському («Народные южнорусские песни», 1854), М. Гатцуку («Ужинок рідного поля», 1857) тощо. Російський письменник-етнограф С. Максимов записав у Сибіру варіант пісні про Кармалюка й опублікував у своїй книжці «Ссылные и тюрьмы» (1862). Чимало нових сюжетів, варіантів відомих творів надруковано в тогочасних періодичних виданнях (журнали «Киевская старина», «Этнографическое обозрение» та ін.).

Особливої уваги заслуговує позиція М. Драгоманова щодо українського фольклору. За дорученням Південно-західного відділу Російського географічного товариства він разом із В. Антоновичем взявся за підготовку багатотомного видання історичних пісень. За задумом М. Драгоманова, цей збірник мав стати надійним джерелом для вивчення історії народу. 1926 року побачила світ робота В. Герасименка «Кармалюк в українській народній пісні», де автор кваліфікує діяльність героя як подію всеукраїнського масштабу. Уже в 70-х роках ХХ століття з'явилася ґрунтовна праця В. Тищенка «Народ про Кармалюка. Збірник фольклорних творів» (1961). Недоліком цієї роботи слід вважати необ'єктивність оцінки специфіки народнопоетичної моделі образу героя, що пояснюється тогочасними ідеологічними настановами. Хоча, крім недоліків, можна назвати й позасумнівні достоїнства: автор, зокрема, здійснив спробу класифікувати фольклорний матеріал про месника. Особливо цінною публікацією уснопоетичної кармалюкіани вважаємо збірник В. Вовкодава «Останній гайдамака» (2001). Тут уміщено записи фольклору, здійснені в місцях народження та найактивнішої діяльності Устима Кармалюка на Поділлі. Цей збірник належить до найновіших матеріалів про ватажка. У ньому зібрано переважно топонімічні перекази, легенди про Кармалюкові скарби, оповідання про його життя, подвиги, варіанти відомих пісень. Наукове ж опрацювання фольклорної кармалюкіани зазвичай не йшло далі поверхового коментування окремих творів.

Узагальнюючого видання фольклору про Устима Кармалюка, як і підсумкового дослідження цього фольклорного пласта, досі не здійснено, хоча матеріал зібрано значний. Більш-менш компактні

збірки фольклору цієї тематики опубліковано в додатках до робіт В. Тищенко та В. Вовкодава, в окремих томах зводу української народної творчості, зокрема в збірникові історичних пісень, томі народних оповідань, легенд і переказів тощо. Загалом же, вивчення фольклору про соціальну й національно-визвольну боротьбу ніколи не було послідовним, однозначним, а, отже, об'єктивним. Фольклорна кармалюкіана потребує подальшого студіювання, переосмислення у зв'язку із залученням до аналізу нових матеріалів, що були донедавна не лише розпорощеними чи малодоступними, а й практично невідомими.

Українська література – національна модель загальноєвропейського літературного процесу – має у своєму арсеналі поважну кількість високохудожніх творів історичної тематики. Чільне місце з-поміж них належить творам про національно-визвольну боротьбу нашого народу. Переломні події визвольних рухів стали об'єктом художнього осмислення у творах Марка Вовчка, М. Старицького, І. Нечуя-Левицького, Л. Старицької-Черняхівської та інших митців. Одне з чільних місць кармалюкіана посідає і в новітній українській літературі. Найбільш значними, на нашу думку, творами є романи Василя Кучера «Устим Кармалюк» (1954), Володимира Гжицького «Кармалюк» (надрукований – 1971), Олександра Гижі «Облога Кармалюка» (1990), Андрія Гудими «Устим Кармалюк» (1992). Характерною їх ознакою є зображення історичної величі народного героя, відтворення боротьби народних мас за соціальне і національне визволення. У творах новітнього письменства схрещуються найбільш суспільно вартісні національні, соціальні й моральні координати історії України. Вдумливий читач проймається гордістю за свій народ, його героїв, що є носіями високих моральних цінностей, мужності та відваги.

РОЗДІЛ І. ДІЯЛЬНІСТЬ УСТИМА КАРМАЛЮКА: ВИТОКИ, СУТЬ, ІСТОРІОГРАФІЯ

Історія українського народу – це історія перманентних змагань за національну незалежність, за право на існування. Нація, що завжди прагнула бути вільною, впродовж століть спрямовувала свої духовні і фізичні сили на визвольну боротьбу проти «загребущих сусідів» (М. Драгоманов). Ще в позаминулому столітті В. Антонович із цього приводу завважував: «Провідна ідея нації може найширше і найкраще виявитися під час самостійного життя нації. Коли пильніше придивимося до тих двох народів, що найближче сусідують з нашим народом, то і в політичній їх пристосованні, і в суспільному устрої ми виразно бачитимемо провідну ідею кожного з них. У великоруської нації бачимо, що її провідну ідею становить принцип авторитету державної влади... Тим-то без помилки можна сказати, що у великоруського народу провідною ідеєю завжди був абсолютизм; за допомогою останнього цей народ і спромігся зорганізувати міцну державу та підбити інші нації, навіть і такі, що мали зовсім інші провідні ідеї. Друга нація, польська... виділила із себе привілейований стан і дала йому спромогу все громадське добро забрати собі на потребу та й повернути на власну користь. Тут провідною ідеєю бачимо вже принцип аристократизму... Українському народові, що сидів посередині між польським та великоруським, прийшовся до типу... принцип вічевий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства...» [4, 17–18].

Саме цей принцип нашому народові часто доводилося відстоювати зі зброєю в руках. Епоха національно-визвольної боротьби української нації проти польської експансії розпочалася, на думку істориків, у 1591 році повстанням Кшиштофа Косинського. Пізніше спалахували повстання під проводом Северина Наливайка, Тараса Трясила тощо. А 1648 рік – час початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – був свідченням зростання національної свідомості українського народу, адже «... в новоколонізованій

Україні одні з найбагатших в Європі феодалів-гнобителів зіткнулися з одним з найнепокірніших народів» [227, 159]. Це був період розширення меж народного хвилювання, що переросло на всенародне повстання і висунуло зі своїх лав нових керівників – Залізняка, Гонту, Харка, Швачку та інших.

Досвід поневолення українського народу чужоземцями мав давні традиції. Повне покріпачення та полонізація українців, скажімо, поступово стали підґрунтям державної політики Польщі. Відповідь на питання про причини невдоволення українців «дипломатією» Речі Посполитої дав уже В. Антонович: «Польща признавала тільки два стани людей: стан шляхетський, що мав за собою всі права, і стан простого народу, що жодних прав не мав, стан кріпацький» [4, 66–67]. Можна сказати, що ця думка загалом вичерпно характеризує соціально-політичну ситуацію періоду, коли активно діяли й визвольні загони Устима Кармалюка.

Доба Миколи I була часом тяжкої реакції. На теренах імперії діяв слухняний централізований адміністративний апарат, очолюваний абсолютним монархом. Найменший вияв незалежної думки жорстоко карався. 1793 року відбувся другий поділ Польщі. Поділля, Київщина, Волинь і Брацлавщина відійшли до Росії. Річ Посполита, яку роздирали внутрішні чвари, перебувала на грані катастрофи. У 1794 році спалахнуло польське визвольне повстання, яке очолив Тадеуш Костюшко. Проголошуючи в Кракові початок боротьби, генерал Костюшко мріяв про загальнонародний її характер. Керівник розраховував на те, що в повстанні візьмуть активну участь селяни тих українських земель, які раніше належали Польщі, адже в його плани входила, зосібна, ліквідація кріпацтва. Та позаяк керівна роль у повстанні належала шляхті, про визволення селян не могло бути й мови. Пани, звісна річ, не мали намірів відмовлятися від своїх привілеїв. Це відштовхнуло від повстання селян: вони не хотіли вмирати лише за те, щоб повернути шляхті її «золоті вольності». Повстанська армія була розбита військами царської Росії. 1795 року Росія, Пруссія й Австрія здійснили третій поділ Польщі. Феодално-кріпосницька Річ Посполита як самостійна держава перестала існувати.

На Правобережній Україні після польського повстання інтенсивно ширилося землеволодіння московського дворянства, якому надавалися конфісковані в поляків маєтки. На Лівобережжі кількість російських поміщиків була меншою, але уряд сприяв просуненню московських дідичів і туди. Кількість державних селян різних категорій значно зменшилася. Павло I роздав поміщикам Лівобережної України 150 000 посполитих, а 1796 року запровадив кріпосництво і на Південній Україні. Відтоді становище поміщицьких селян значно погіршилося. Те, що в XVIII столітті (після 1783 року) з юридичного погляду було прикріпленням селянина до землі, з якої він не міг відійти, у XIX віці обернулося на цілковите рабство. Хлібороб-українець утратив свої права, ніби перестав існувати для уряду, перетворившись на «інвентар», власність дідича, який міг робити з ним усе, що хотів: переводити на інше місце, продати з землею чи без землі, з родиною чи окремо, обміняти «за продерзості», заслати до Сибіру.

Дідич був суддею підданого і навіть керував стосунками між кріпаком та сторонньою особою. Він розпоряджався особистими справами кріпака: міг заборонити його шлюб або примусити одружитися за своїм вибором, відірвати дітей від батьків і взяти їх для власної обслуги або віддати «в науку» до кухаря, чоботаря, кравця, маляра. Найстрашнішим для кріпака було не переведення до двору в ролі служника, лакея, покоївки, стайничого, машталера, а до «великого» пана – в якості «артиста» театру. Такі кріпаки втрачали своє господарство, землю і жили на утриманні пана, в повній від нього залежності. Дідичі жорстоко карали кріпаків. Деякі з них мали навіть свої в'язниці, де піддавали підлеглих «вишуканим» тортурам. Звичайно, це не було всезагальним явищем, однак фактом залишається те, що пани свавільно розпоряджалися життям кріпака.

На початку XIX століття дідичі поширюють у своїх маєтках різного роду підприємства – мануфактури, заводи – і переводять до них селян, відриваючи їх від ріллі, або користуючись їхніми послугами лише в осінні та зимові місяці. Розвиток капіталістичних відносин, використання найманої праці гостро

суперечило приписам феодально-кріпосницького ладу. Основними показниками кріпацтва було панування натурального господарства, економічна залежність селянина від поміщика, примусова праця в формі панщини. Економічним підґрунтям кріпосницької системи була феодальна власність на землю, нерозривно пов'язана з правом експлуатації «дармової» праці селян.

Із наділу, одержаного від поміщика, селянин міг ледь-ледь прохарчуватися. До того ж, працювати в пана він мусив із своєю сім'єю, власним реманентом і худобою. Панщина забирала в селян практично увесь час, тому вони не встигали обробляти навіть свої невеликі наділи. На Правобережній Україні поміщикам належало близько 75% усієї землі. Співвідношення між поміщицькою землею та селянськими наділами, як і розташування їх цілком залежали від волі «власність імущих». Гонитва панів за наживою спричинялася не лише до збільшення панщини; вона була й причиною того, що поміщики весь час розширювали свої орні землі за рахунок кращих селянських наділів. Унаслідок цього поступово відбувалося обезземелювання селянства. У посполитих залишалася гірша земля, що давала незначні врожаї. Окрім того, селяни, виснажені тяжкою панщиною, не мали не лише часу, але й можливості належним чином обробляти власні наділи. Багато поміщицьких селян у першій половині XIX століття зовсім не користувалися землею або послуговувалися лише садибою. На Правобережній Україні такі посполиті становили 17% від загального числа селянських дворів, тоді як окремі поміщики володіли десятками і сотнями тисяч десятин землі. Одним із заходів по розширенню виробництва ринкових товарів у поміщицькому господарстві було збільшення панщинних днів. Поміщики доводили панщину до чотирьох-шести днів на тиждень, а деякі з них змушували селян працювати і в неділю.

Про справді безпросвітне життя селян Правобережної України в цей період свідчать численні скарги кріпаків до центральних і місцевих урядових установ. Так, у позові селян Бузової Київського повіту, з яким вони звернулися в лютому 1831 року до губернатора, йдеться про жорстокі утиски і нестерпну

панщину, встановлену поміщицею Цивінською. Вона поставила над селянами свого прикажчика, довівши їх до страшних злиднів, відчаю. Панський поплічник, як писали кріпаки, нещадно катував їх, щоденно виганяв усіх на панщину. Голодні люди не мали сили для роботи і просили поміщицю, щоб вона наказала годувати їх. Але Цивінська не лише не дала такого розпорядження, а ще й відібрала у селян орні землі та сінокоси [73, 9].

Частина поміщиків, формально дотримуючись триденної панщини, застосовувала урочну систему, даючи селянам на день такі «уроки», виконання яких вимагало двох, а подеколи й трьох днів. Невиконання урочних робіт у свою чергу спричинилося до щоденної панщини. Працю покріпачених селян поміщики використовували й на різних промислових об'єктах, кількість яких невпинно зростала. Це були переважно дрібні підприємства ремісничо-мануфактурного типу з примітивною технікою. Отже, в такій ситуації не могло бути й мови про безпеку або якісь більш-менш гідні людини умови праці.

Жорстока експлуатація не лише дорослих, а й дітей, систематичне знущання наглядачів, напівголодне існування, каліцтва й смертні випадки – ось що несло з собою для селян влаштування поміщиками таких підприємств. Як свідчать тогочасні документи, мешканцям сіл Ольхівця, Ставчан, Старої Гути і Глимбівки (Ушицький повіт) доводилося працювати без будь-якої винагороди на гуральні поміщиці Джержкової. Унаслідок недотримання техніки безпеки не раз траплялися випадки, коли люди обварювалися у казанах і вмирили в страшних муках [73, 10].

Разом із панщиною, що забирала в селян всі їхні сили й час, поміщики стягали ще й натуральну та грошову данину. На Поділлі, скажімо, в посполитих забирали десяту вівцю від приплоду, десяту частину зібраного меду, по дві-три курки, певну суму грошей за рогату худобу та ін. Люди мусили возити дрова з лісу, різне збіжжя, прокладати та лагодити шляхи, мости, збирати гриби тощо. Усі ці форми визиску доповнювалися ще й відкритим грабежем. Поміщик міг відібрати у селянина все, що той мав, – хатнє майно, худобу, гроші. Більше того, він міг продати або

обміняти самого кріпака. Поширювалися випадки, коли поміщики продавали або віддавали на певний час своїх підданих власникам різних промислових підприємств. Заробітна плата таких кабальних робітників опинялася в кишені їхнього власника. Кріпосницька експлуатація супроводжувалася нещадними розправами й жахливим знущанням поміщиків над селянами, які дедалі активніше чинили опір наступові на свої людські права. До чого тільки не вдавалися озвірілі кріпосники – катування батогами, терновими й вимоченими в розсолі різками, втирання в посічене тіло солі, моріння голодом, спрагою, обливання холодною водою на морозі, надівання колодок на шию і залізних кайданів на ноги, викручування рук через підвішування та багато інших звірячих мордувань. Доходило навіть до того, що деякі з багатіїв змушували кріпачок годувати грудним молоком панських цуценят.

Чимало свідчень щодо цього зустрічаємо, зокрема, в усних народних оповіданнях. Прикметно, що експозиція таких творів максимально стиснена – кілька коротких речень, що в загальних обрисах репрезентують картину чужоземного панування на українських теренах: «Чи була коли біда така, як оце народ терпів, як під панами був?.. Як згадати, аж тіло терпне... Просто як Сус-Христос на хресті терпів, так народ тоді терпів» [165, 216]. Далі оповідач переходить до конкретної ситуації. За якусь «провину» пан закував чоловіка в залізо і «так у кайданах ходив той чоловік цілих два роки, і на кожен день той пан казав мужика того два рази бити, і так по два рази клали і били» [165, 216]. Очевидно, оповідач був свідком цих катувань, тому оповідь сповнена емоційних подробиць, що присутньо увиразнюють її художність. «Бувало, як прийде до церкви, – продовжує оповідач, – то подивитись на нього: жовтий на лиці, аж в душі холоне, як придивитися, такий жовтий та такий страшний, така дуже мука велика була йому... В церкві, бувало, брязне залізо, то обернеться, стоїть він... то так, Господи, ніяково, як глянеш на нього» [165, 216].

Аналогічних записів – безліч. Зі зрозумілих причин публікація їх практично унеможлиблювалася. Адже окупаційним режимам Росії, Польщі, Австро-Угорщини та ін., що встановили

цензуру на друковане слово в Україні, не до душі була народна оцінка їх людиноненависницької «дипломатії». Одначе й те, що опубліковане, як і численні архівні джерела, є свідченням повного безправ'я українців. Ось лише заголовки розповідей про часи чужоземного володарювання: «Жертва панських забав», «Не було кому за сироту заступитися», «Панська ласка», «Правдива катюга», «Гірше собаки», «Пан – хуже ката», «За собаку – десять людей» та ін. Кожне з цих оповідань – це правдиве свідчення про систему геноциду українського народу, впроваджувану на нашій землі завойовниками. Це твори, сповнені справді глибинних емоцій, а наявність останніх, на слушну думку теоретиків мистецтва, є одним із складників уходження до сфери художньої творчості. Не дивно, отже, що подібними мотивами насичені й твори багатьох українських письменників.

На Правобережній Україні жорстокий кріпосницький гніт доповнювався ще й національним уярмленням з боку польських поміщиків. Вони не лише вважали українців «бидлом», здатним до тяжкої фізичної праці, але й всіляко переслідували їхню культуру, мову, зневажали побутові звичаї, примусово полонізували їх. Кращим було становище селян, які йшли «на оброк», тобто діставали право сплачувати дідичеві певну суму грошима й мешкати, де забажають. «Оброчні» селяни працювали по містах ремісниками, обслугою в готелях, візниками, служниками і т.п. Чимало з них цілком поривали з селом, власним господарством, але частина все ж залишала свої родини на насиджених місцях.

Збільшення армії й постійні війни потребували рекрутів. За законом, останніх набирали спеціальні комісії на «жерби», по розкладці на село – залежно від кількості селян. Але пани мали право віддавати в солдати будь-кого зі своїх кріпаків. Віддання в рекрути стало однією з найтяжчих повинностей для селянина, бо служба в армії тривала двадцять п'ять років, і мало хто міг витримати це. А коли рекрут і повертався додому, то здебільшого інвалідом. Так, герой народного оповідання «Рекрутський набір» не приховує болю, розповідаючи, як пан за непослух віддав його в москалі. А через деякий час «прийшла бумага у волость, що він

упав з коня й убився» [174, 115]. Про витоки рекрутчини – вияву політики колонізаторів – йдеться і в народних піснях:

Прийшов сотник, прийшов віт,

Від громади чоловік;

Взяли гадку гадати,

Кого мають віддати.

– Ой віддамо богача –

Буде панам докучав,

А віддамо сироту –

Збудемося клопоту... [176, 230–231].

Перша половина XIX століття – це період визрівання глибокої суспільно-політичної кризи на теренах Російської імперії, до складу якої входили й українські землі. Це зумовило виникнення суспільних рухів, основною метою яких було віднайдення виходу зі скрутного життєвого становища. Посилення експлуатації в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи викликало серйозний спротив пригнічених народних мас. Залежно від обставин протидія набувала різних (пасивних і активних) форм. Селяни писали скарги на поміщиків в урядові установи; відмовлялися відбувати панщину, платити оброк; виявляли непокору місцевій і центральній офіційній владі; влаштовували органи самоврядування; псували панський реманент; підпалювали поміщицькі маєтки; втікали на південні землі; чинили збройний опір; організовували масові відкриті виступи тощо. Такі вияви народної непокори, протесту становили головний зміст тогочасних селянських рухів, сутність яких полягала в активній протидії пануючій феодально-кріпосницькій системі, її антилюдським порядкам.

У 1803 році відбулися масові виступи селян двадцяти чотирьох сіл та містечок Черкаського повіту Київської губернії. Окремі заворушення впродовж першої половини XIX століття були доволі тривалими. Зокрема, жителі села Підвисоцького Уманського повіту на Київщині протягом майже п'ятнадцяти років (1811 – 1826 рр.) відмовлялися виконувати феодальні повинності, не підкоряючись навіть військовій силі. За неповними даними, з 1797 до 1825 року в Україні відбулося понад сто

виступів селян-кріпаків. Щоправда, ці заворушення були здебільшого стихійними, неорганізованими, мали локальний характер і невелике число учасників. Окрім того, селяни сліпо вірили в «доброто» царя. Надії на справедливого монарха зафіксувала й народна пісенна традиція:

*Наші діди і прадіди того не зазнали,
Що я і ти, мій батечку, тепер дочекали.
Що з півночі виганяють на тую роботу,
Цілий тиждень на панщині, толока в суботу.
А Потоцький і Ржевський ради додавали,
Щоб нас бідних, нещасливих навек запродали.
Просим тебе (царя. – Л. Р.) яко бога, ти нами владаєш,
Не дай же нам загинути... [105, 384].*

Могутня хвиля селянських заворушень, що прокотилася в 1825–1826 роках, налякала практично всю панівну верству. 12 травня 1826 року був виданий царський маніфест, де поширені того часу чутки про звільнення селян оголошувалися «зловмисним обманом з боку всяких непевних людей». Услід за маніфестом, який, звісна річ, не міг заспокоїти селян, цар наказав віддати непокірних до військового суду. Із часом серед селян вперто поширювалися чутки про нову Коліївщину – повстання на зразок того, що відбулося на Правобережжі в 1768 році під керівництвом Максима Залізняка та Івана Гонти. На Поділлі місцеві органи влади пов'язували активізацію «революційних» настроїв селянства з появою якогось Михайла Окулова, що, роз'їжджаючи по селах, відрекомендовувався посполитим агентом великого князя Костянтина Павловича, розпитував їх про розміри панщини, стан власного господарства й запевняв: «всі селяни від поміщиків будуть відібрані, а поміщиків зішлють у Сибір» [73, 26]. Слова Окулова глибоко западали в селянські душі, тому посполиті дедалі рішучіше виступали проти своїх гнобителів. Особливо активні народні заворушення спостерігалися в Літинському, Вінницькому, Брацлавському, Могилівському, Ольгопольському і Балтському повітах.

Після закінчення війни з Францією з-поміж селянства активно поширювалися чутки про те, що незабаром буде

скасовано кріпацтво і поміщицькі землі передано трудівникам. У зв'язку з цим Микола I (травень 1826 р.) видає спеціальний маніфест, що підтверджував непохитність кріпосницьких порядків і задекларовував не омріяну волю, а суворе покарання тих, хто виступатиме проти пануючого режиму. Однак цей документ не призупинив розгортання селянського руху. 1829 року спалахнуло повстання в Шебелинській слободі на Слобожанщині, під час якого місцеві селяни виступили проти нав'язаного їм статусу військових поселенців. Наступні дві хвилі селянських виступів були пов'язані з польським повстанням 1830–1831 років (Київщина) та голодом 1832–1833 років (Харківщина, Херсонщина, Чернігівщина).

В історичних архівах збереглися відомості про декількох активних учасників боротьби проти кріпацтва та поміщицької експлуатації в Україні першої половини XIX століття. Так, бузькі козаки Бибиченко і Гетьманиченко організували 1817 року у Вознесенську виступ інших козаків, які не бажали набувати статусу військових поселенців. Рух було придушено за допомогою трьох полків солдат. Бибиченка і Гетьманиченка разом з кількома десятками їхніх товаришів кинули за ґрати, а згодом заслали на Сибір. Колесніков, Проскуров, Ветчинкін, Губін, Соколов – солдати й унтерофіцери військово-поселенського уланського полку – очолили 1819 року в Чугуєві виступ військових поселенців, замучених надмірно тяжкою роботою «для казни». Після придушення повстання його проводирів було нещадно закатовано шпіцрутенами. Діставши десять-дванадцять тисяч ударів, люди помирали на місці. Солдат Анойченко – учасник повстання Семеновського полку, переведений 1820 року в Україну, співробітничав із декабристською організацією «Об'єднаних слов'ян» і проводив революційну агітацію серед своїх товаришів, користуючись у них величезним авторитетом. Коли Микола I розгромив декабристів, Анойченка було заарештовано і після екзекуції заслано до Сибіру. У квітні 1826 року на Уманщині спалахнуло повстання, очолене солдатом Олексієм Семеновим, уродженцем Орловської губернії. Семенов оголосив селянам, що має царський указ, згідно з яким усі

поміщики повинні бути заарештовані й відправлені до Петербурга, а посполиті дістають особисту волю. На боротьбу проти поміщиків виступили селяни Романівки, Мошурового та ін. Вони відмовлялися від виконання панщини, забирали хліб і майно в поміщиків, заарештовували й карали управителів, посесорів, економів. Збройними силами царського уряду було жорстоко придушено селянський рух в Уманському повіті. Царські судді заслали на каторгу до Сибіру сто п'ятдесят селян, що допомагали Семенову. Його ж самого засудили до страти.

Особливо активізувався український визвольний рух у період польського повстання 1830–1831 рр. Селяни Правобережної України заарештовували поміщиків, виганяли управителів, економів, розподіляли між собою їхнє майно. Так, у червні 1831 року повстали села Київського повіту – Козаровичі, Глібівка, Ясногородська, Бузова, а в липні – селяни величезного маєтку князя К.Любомирського, особливо містечок Іванкова, Феневичів і Термахівки (Радомишльський повіт). Упродовж липня – жовтня 1831 року активно протестували в селі Толокунь, що належало українському феодалові В.Іскрі (Радомишльський повіт). Помітними заворушеннями був охоплений Васильківський повіт, зокрема села Шарки, Спендівка і Деремезна (весна 1831 – кінець 1832 рр.). У травні 1832 року розпочалися заколоти селян у маєтках польського магната Собанського – в селах Мельники, Голоківка, містечку Медведівка. За ними піднялися селяни навколишніх сіл – Косарі, Янівка, Матвіївка, Вищі Верещаки та ін. Рух тривав до середини серпня 1832 року. Повстанці чинили опір урядовцям і військам, заявляли, що панщини відбувати не будуть, оголошували себе вільними людьми.

Такою була загальна картина життя і боротьби селян України (зокрема Поділля) в період діяльності Устима Кармалюка.

Коли у 1847–1848 роках царський уряд провадив на Правобережній Україні так звану інвентарну реформу, що, крім деякої регламентації панщизняних робіт, не дала селянству ніякої реальної користі, в Київській, Подільській і Волинській губерніях розгорнувся активний селянський спротив. Лише на Київщині піднялося понад сто сіл. Під час Кримської війни виникла нова

форма селянського руху, що дістала назву «Київська козаччина». Поштовхом до її появи став царський маніфест 29 січня 1855 року про створення державного ополчення. Незабаром цей документ «обріс» народними чутками про те, що всі, хто запишеться в ополчення, стануть козаками і після участі у бойових діях матимуть волю. «Київська козаччина» стала наймасовішим селянським рухом першої половини XIX ст. Боротьба охопила понад чотириста сіл, майже сто вісімдесят тисяч осіб і була придушена лише силою зброї.

Справжнім феноменом вітчизняної історії першої половини XIX століття були виступи повстанських загонів під проводом Устима Кармалюка. Їх протидія пануючому режимові, кріпосницькими порядками розпочалася ще 1812 року й була позначена інтенсивністю та безкомпромисністю. Кармалюка чотири рази заарештовували й засилали до Сибіру. Однак він утік і, повернувшись на рідне Поділля, знову розпочинав боротьбу, яка тривала двадцять три роки. За цей час у повстанському русі під орудою Кармалюка взяло участь понад двадцять тисяч осіб; народні заступники здійснили майже тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Особливо інтенсивними були дії кармалюківців у 1830–1835 роках, коли селянський рух охоплював не лише Поділля, а й частину Бессарабії та Київщини. Лише загибель лідера дала змогу владним структурам локалізувати цей збройний спротив.

Народився Устим Якимович Кармалюк 27 лютого 1787 року в селі Головчинці Літинського повіту, про що свідчить метричний запис, віднайдений у сільській церкві. Історик Б.Гришук у своїй розвідці наводить його:

*«Месяца февруариа дня 27
Аз, иерей Иоан Палей
парох Головчински храму
миром святым помазах
младенца Севастиана
от родителей законновенчанных
Якима Кармалюка
и жены его Елены...» [63, 185].*

Цей документ є свідченням, зосібна, того, що під впливом польської шляхти перебували не лише селяни, а й православні попи. Ім'я хлопчика ієрей записав на польський лад – Севастіян, а не Устим, хоча батьки немовляти були православними українцями. Та й згодом ім'я Кармалюка (виключенням є лише народні перекази та пісні) писалося на польський штиб. У численних судових протоколах Кармалюка іменуватимуть Августином, Устуаном, Устіаном Карманюком, оскільки діловодство здійснювалося виключно польською мовою. Зрозуміло, отже, що польська шляхта робила все, щоб прищепити «хлопам» католицьку віру. А обернути православного в католицтво – означало ополячити його, зробити ще покірнішим своїм рабом.

Батьки Кармалюка Яким і Олена були кріпаками поміщика Орловського. Навіть представник польської історіографії Ролле, який усіляко намагався очорнити легендарного народного ватажка, змушений був визнати, що його рід складався з людей «здібних, працьовитих і чесних». Як свідчать поліцейські документи, Кармалюк мав братів, у родинях яких не раз переховувався від переслідувань. Згадується також сестра Оксана, яка була дружиною селянина Прокопа Варениці. Можливо, в отамана була ще одна сестра, про яку також, хоча й побіжно, згадують документи.

Часи, коли Устим Кармалюк побачив світ, були надзвичайно важкими. Селянство потерпало від знущань панів, тому до урядових інстанцій надходило чимало скарг. Однак влада не поспішала захищати права кріпаків. Уже тоді шляхта панічно боялася народних заворушень, про які активно поширювалися чутки. Пани робили все, аби тримати в покорі «хлопів» – катували їх, удавалися до «витончених» тортур. Доходило до того, що на смерть переляканим панам навіть парубки-колядники здавалися гайдамаками. Так, пані Прушинська наказала закувати колядників у кайдани і відправити до судової комісії. А в комісії без суду і слідства відрубували таким «гайдамакам» голови, били так, що вони вмирили під батогам. Скаржитися на своїх панів селяни не мали права, а коли й робили це, то їх знову ж таки карали як бунтарів. Коли підлеглі посесора Вільчинського, не витримавши

катувань, поскаржилися, комісія виїхала в село, і тут же наказала повісити п'ятьох чоловіків, а кілька десятків гнати до Кам'янця-Подільського. По дорозі в кожному селі кріпакам давали по сто батогів, щоб усі «бунтівники» бачили, яка кара на них чекає. Люди не витримували таких тортур і гинули. А в душах тих, хто бачив ці катування, замість страху закипав справедливий гнів.

Батьки Кармалюка жили на околиці села, біля лісу. Вони бачили, скільки людей тікає від кріпаччини на вільні землі Причорномор'я та Бессарабії, потайки годували втікачів і давали нічліг, хоча це тяжко каралося. 1791 року шляхтич Орловський продав село і посполитих (у тому числі Кармалюка) іншим панам – Пігловським. Справами в них керувала пані Розалія, у якої працював Устим, зазнаючи приниження й знущань. 1806 року Кармалюк без дозволу пані оженився, а вже наступного року в подружжя народився син Іван. Загалом, ватажок мав трьох синів. Сумна доля спіткала його старшого сина Івана (від першого шлюбу). Ув'язнений у справі свого батька, він захворів у тюрмі, а 17 серпня 1834 року літинська міська поліція повідомила, що «утримуваний під стражею в справі пограбування підполковника Дембицького арештант Іван Кармалюк помер волею Божею» [73, 36].

У 1812 році пан віддав Устима в солдати. Його відправили в 4-й уланський полк, що стояв у Кам'янці-Подільському. Із цього часу Кармалюк плекав надію якомога швидше розквитатися з Пігловським. Туга за дружиною і дітьми, що перебували в кріпосницькій неволі, наштовхувала на думку будь-що втекти з війська. Його спільником був далекий родич, солдат Данило Хрон, кріпак із сусіднього з Головчинцями села Овсяники. Хрона забрали в солдати раніше, і він уже кілька разів тікав з армії, куди його кожного разу повертали після суворого покарання. На початку 1813 року, після чергової втечі, побратими (Кармалюк з Хроном) повертаються в рідні місця й організують повстанський загін, який нападає на садиби поміщиків, забирає гроші й майно, щоб розділити його між бідняками. За даними тогочасних судових актів, протоколів допитів, Кармалюк завжди залишався байдужим до відібраного. При обшуках у його хаті жандарми знаходили лише убоге начиння та якісь мідяки. На одному з допитів селянин

свідчив, що ватажок мав лише кілька срібних, та й ті віддав убогому. Жив Устим здебільшого з власної праці – шевцював. Доказом на суд було представлено маленьку шевську торбинку з цвяшками. Люди охоче користувалися послугами Кармалюка, бо вважали його непоганим майстром.

30 червня 1813 року запалала гуральня Пігловського. Із цього часу між селянами поширювалася чутка про гайдамаків, чия боротьба з польськими панами мала багатолітню історію. Після злуки України з Росією 1654 року всі землі на правому березі Дніпра залишилися під владою Польщі. Шляхта, повернувшись до своїх зруйнованих маєтків, заходилася надолжувати втрачене. Та народ уже не міг покійно зносити утиски, проти яких так довго боровся зі зброєю в руках. У перші десятиліття XVIII віку на Правобережній Україні все частіше починають з'являтися гайдамацькі загони. Основу їх, як правило, складали запорозькі козаки, навколо яких гуртувалися селяни-втікачі. Із козаків вибиралися отамани – люди безстрашні, які мали великий досвід збройної боротьби. Такі загони переправлялися через Дніпро, проходили Поділлям та Волинню, руйнуючи й спустошуючи панські маєтки. Команди жовнірів нічим не могли зарадити. «Один гайдамака, – з сумом зізнається ксьондз Китович, – увірвавшись між поляками, вмить міг розігнати їх сорок чоловік, заподіявши кожному з них або рану, або смерть» [123, 43]. Народ з радістю зустрічав гайдамаків, всіляко допомагав їм. Часто, спираючись на підтримку месників, усе село бралось за коси й виступало проти ненависного пана.

1775 року московський уряд ліквідував Запорозьку Січ, і боротьба гайдамацьких загонів, утративши свою головну опору, поволі вщухає. Однак на Поділлі спротив режимові насильства не припиняється. Ні-ні, й вилітали з густих лісів гайдамацькі загони. Тепер їхнє ядро складали не козаки, а солдати-втікачі. Селяни вдень орали землю, а вночі, взявши коси та вила, допомагали гайдамакам. Коли шляхта влаштовувала облави в лісах, селяни, ризикуючи життям, ховали своїх рятівників. Це робило гайдамаків невловимими. У русі, очолюваному Кармалюком, разом із селянами активно боролися й рекрути-втікачі, що донедавна були кріпаками, і містечкова біднота Поділля.

Ведучи рішучу боротьбу проти поміщиків, загони Кармалюка часто нападали й на сільських багатіїв, які жорстоко експлуатували бідноту. Так, 24 березня 1813 року було здійснено напад на багатого селянина Федора Шевчука в селі Дубовому. Іншого разу ватажок зі своїми хлопцями напав на хутір селянина-багатія Сала, який мав кількох наймитів, отари овець, великі гурти рогатої худоби, повні комори хліба. Навесні 1814 року Устима Кармалюка та його бойового побратима Данила Хрона було схоплено. Півроку їх тримали в літинській в'язниці. Кам'янець-Подільський суд засудив «розбійників» до покарання шпідрутенами (по п'ятсот ударів кожному) і відправлення до Криму, у військові частини. Однак у ніч з 13 на 14 серпня, по дорозі в Крим, незважаючи на посилену варту, під час ночівлі в селі Манівцях, друзі втекли, щоб продовжити боротьбу. І знову запалали панські фільварки.

Скоро народний оборонець знову був спійманий. Другий вирок, підписаний 20 вересня 1818 року, був нещадним: смертна кара. Проте «власні вищої волі» все ж змилювалися: кару на смерть було замінено 25-ма ударами батога, тавруванням обличчя «указними знаками» та засланням в Сибір на каторжні роботи. «Вищою владою» в Подільській губернії був генерал-губернатор Бахметєв. Йому на конфірмацію комісія військового суду й передала смертний вирок, винесений Кармалюку й Хронові. Начальник канцелярії губернатора був людиною обережною і попередив Бахметєва, що смертна кара буде протизаконною, оскільки вийшов царський «наймилювіший маніфест». Через це генерал-губернатор, боячись перевірок, замінив вирок.

Дорогою на каторгу ув'язнені знову тікають, цього разу – аж із В'ятської губернії. Повернувшись на Поділля навесні 1819 року, Устим Кармалюк і Данило Хрон перебираються в Балтський повіт (село Французівка), а згодом – у Літинський. Активним помічником Кармалюка в цей час, крім Данила Хрона, був солдат-утікач Іван Чорноморець. Як і раніше, селяни дають їм і їхнім людям притулок, переховують від переслідувачів. Щоб не бути викритим, Кармалюк час від часу одягається то шляхтичем, то чумаком, то офіцером. Численні облави на повстанців нічого не

дали – загін у кілька десятків озброєних людей з’являвся в найнесподіваніших місцях.

У Літинському повіті Устим Кармалюк діяв зі своїми товаришами впродовж 1820–1822 рр. У березні 1822 року викликана до суду дружина ватажка Марія Антонівна Щерба зізналася, що її чоловік не раз приходив додому. Якось під Різдво він приніс святковий подарунок – сушену рибу – і повідомив, що був у південних степах, вибрав собі місце для поселення, познайомився з тамтешніми жителями, бував у них за кума, купив корову для сім’ї і має намір на зиму засіяти поле та перевезти на нове місце родину. У зв’язку з цим він і запропонував жінці продати вівці. Однак Марія, яку Кармалюк дуже любив, з думкою якої рахувався, поставилася до цього плану скептично, і справу відклали. Невідомо, які ще перешкоди стали на шляху до здійснення наміру, але Кармалюк так ніколи й не реалізував його.

У цей час життя селян ставало все важчим. Криза кріпосницької системи в Російській імперії на початку 1830-х років різко загострилася. Економіка кріпосного поміщицького господарства трималася передусім на торгівлі хлібом з державами Західної Європи. Із усіх губерній сунули в Одесу чумацькі вози, навантажені пшеницею для Франції, Англії, Іспанії та інших держав. Але наприкінці двадцятих років у цих країнах було прийнято закони, згідно з якими заборонялося ввозити хліб. Водночас у тих краях, куди везли хліб з України, з’являється дешева американська та єгипетська пшениця. Втративши ринок збуту хліба, поміщики починають займатися тваринництвом, для чого зганяють селян із земель і відводять їхні лани під випаси. Так, кріпаки села Уланова скаржилися, що в них забрали землю, а тому їм залишається годуватися «самим повітрям».

Із використанням праці кріпаків починається будівництво примітивних гуралень. У 1819 році на Поділлі було п’ятсот п’ятдесят гуралень, що давали сотні тисяч літрів «гарячого вина». Кожне третє зерно переганялося на горілку. Тому пани змушували селян купувати цей «веселий» продукт в корчмах. Коли ж у хлібороба не було грошей – горілку давали в борг, а потім з молотка продавали все його майно. Розорюючись, посполиті

тікали, щоб урятуватися від голоду. Так, із села Ольшанецькі Посади Балтського повіту втекла майже половина мешканців. Зовсім обезлюдніло й село Вербицький Майдан, тікали посполиті і з Головчинець. У березні 1822 року з економії села Головчинців до Літинського земського суду надійшов рапорт: «С 4-го на 5-е число настоящего м-ца, ночью, пришло неизвестных несколько человек, узброенных в пики на дом шляхтича Павла Опаловского, жителя приселка Майдана-Головчинецкого. Прежде вызывали, дабы им ответили, а когда упомянутый шляхтич не отпирал, то они повыбивали окна и двери, а войдя в горницу, начали бить домашних и велели дать себе денег и ключи от приборов, то хозяин принужден был дать им все, лишь бы даровали ему жизнь. Довольно, что забрали целого имения до полторы тысячи золотых составляющего, вывели у него же из конюшни пару лошадей, сложили все и бежали, а хозяина... подперли в коморе» [55, 36–37]. З цього часу вже не припинявся потік донесень про «зухвали» дії Кармалюка. Серед операцій, проведених у цей час під його керівництвом, найбільшими були напади на двори шляхтичів П. Опаловського, Л. Базилицького та ін.

Виступи повстанських загонів активізували спротив селян не лише на Поділлі, а й на всій території Правобережної України. Перелякані поміщики влаштували на Кармалюка і його спільників одну за одною облави, але без бажаних наслідків. Більше того, місцева поліція довгий час не могла натрапити навіть на слід невловимого й грізного селянського ватажка. Поміщики, посесори ряду сіл, що межували з Головчинцями, організували облаву в навколишніх лісах. Сімдесят добре озброєних шляхтичів не відразу змогли схопити Кармалюка. Лише 22 березня 1822 року внаслідок раптового нападу загін було повністю розгромлено, а самого отамана взято в полон. Мужньо тримався він під час слідства в Літині. Називаючи себе вихідцем із Галичини Василем Гавриленком, Устим рішуче відкидав обвинувачення, висунуті судьями-кріпосниками. Із запису зізнань Кармалюка від 28 березня 1822 року, хоч у ньому й подані здебільшого вигадані факти, щоб заплутати слідчих, можна скласти уявлення про ті місця в Росії та Україні, де довелося побувати відважному

ватажкові. Окремі деталі, добре знання умов життя в різних місцевостях свідчили про те, що підсудний був очевидцем, принаймні, більшості того, про що розповідав. Безперечно, Кармалюк бував у Харкові, Тулі, Калюзі, Києві, Бердичеві, в різних районах Галичини і Волині, Південної України тощо. Працював він на різних тимчасових роботах – візникував, чумакував. Після численних допитів закутого в кайдани Кармалюка було переведено в Кам'янець-Подільську фортецю. Тут він швидко завоював авторитет серед арештантів – таких як сам знедолених, безправних селян-кріпаків – і став їхнім «старостою». У грудні 1822 року Подільський головний суд засудив Кармалюка до покарання сто одним ударом батога та заслання на довічну каторгу в Сибір.

Чекаючи на виконання вироку, Кармалюк разом з іншими арештантами, зокрема Яковом Струтинським, розробив план втечі. 12 березня 1823 року ввечері двадцять вісім в'язнів, що були в одній камері, спокійно полягали спати, ніяк не видаючи своїх намірів. Однак уночі під керівництвом Якова Струтинського вони напали на вартових і опинилися за огорожею. Струтинського було вбито, чотирьох арештантів спіймано, а решта розбіглася, користуючись нічною темрявою. Негайно з Кам'янця надійшло розпорядження затримати втікачів, коли такі десь з'являться. Незабаром кількох спіймали; серед них був і поранений у ногу Устим Кармалюк.

Після безуспішної спроби втекти ватажка заточили в так звану Папську вежу кам'янецької фортеці, прикувавши до стіни. Слід було мати неабияке здоров'я, щоб стерпіти ув'язнення в цьому вологому, холодному і напівтемному льосі. Згодом справою Кармалюка зайнявся намісник у Царстві Польському і на Правобережній Україні, брат царя, великий князь Костянтин Павлович. Він зобов'язав подільського губернатора систематично надавати йому відомості про хід розслідування. Для детального з'ясування всіх обставин, а головне – виявлення учасників селянського руху – була створена спеціальна комісія. Увага такої високопоставленої особи до справи месників свідчила передовсім про велику історичну роль руху, очолюваного народним героєм. Аж у лютому 1825 року Кармалюк був припроваджений під

конвоєм у місто Тобольськ, а звідти – до Ялуторська, на гуральню. Слава про його героїзм, сміливі втечі, розправи з панами давно вже рознеслася по всьому Сибіру. У кожній тюрмі, в кожному острозі Устима зустрічали з особливою повагою. Арештантам імпонувало те, що Кармалюк у найважчі хвилини не впадав у розпач, не вагаючись міг піти на будь-який ризик, а перед його правдивістю схилялися буквально всі. В острозі траплялися крадіжки, однак не було випадку, щоб щось пропало у Кармалюка.

Проте і цього разу народному месникові вдалося втекти з каторжних робіт. Через кілька місяців, подолавши величезну відстань, Кармалюк знову з'явився на Правобережній Україні. Його загони діяли в Літинському, Летичівському, Проскурівському, Могилівському та Ушицькому повітах. Упродовж листопада 1826 – червня 1827 років вони здійснили близько двох десятків нападів на маєтки поміщиків Островських, Станіславських, Соколинських, Фінгерів та ін. На чолі загонів, що діяли в околицях Бара, Могилева на Дністрі, в Ушицькому повіті, стояли Йосип Серветник та Іван Малярчук. Поміщик Соколинський, домагаючись застосування найсуворіших заходів для ліквідації загонів повстанців, у грудні 1826 року писав подільському губернатору, що в околицях Бара дуже неспокійно. Причому напади на багатіїв відбуваються не лише по трактових шинках, але й у самих селах. Про серйозну занепокоєність шляхти діями повстанців у 1826–1827 роках свідчить той факт, що в Подільській губернії було запроваджено стан облоги. Командири військових частин 2-ї армії, яка дислокувалася там, одержали наказ генерала Байкова «давати... всіляку можливу допомогу при вимозі земського начальства» [216, 130]. За розпорядженням подільського губернатора, на початку грудня 1826 року були організовані спеціальні загони шляхти для спіймання Кармалюка. У січні 1827 року високопосадовець звернувся до місцевих органів влади Бессарабії з вимогою вжиття негайних заходів для арешту учасників селянського руху, очолюваного Кармалюком. На прохання губернської адміністрації в березні 1827 року генерал Байков наказав начальникам військових частин, розташованих у Літинському, Летичівському і Могилів-Подільському повітах,

допомагати місцевим органам влади та поміщикам у боротьбі проти повстанських загонів.

Поміщик Соколинський у повідомленні, адресованому подільському губернаторові, писав, що в ніч з 26 на 27 листопада 1826 року загін Кармалюка напав на садибу посесора Петра Островського в селі Комаровці. Повстанці побили посесора і забрали різні цінності. У повідомленні про цей випадок йшлося, що Островський звертався до місцевих селян по допомогу, проте вони відмовили, бо, як відзначав подільський губернатор, «селяни брали участь у вчинках злодіїв і давали їм притулок» [73, 44]. Пізніше, під час слідства, з'ясувалося, що деякі селяни, переодягаючись і вимазуючи обличчя, справді нападали вночі на поміщиків і багатих корчмарів.

Вишукуючи серед учасників національно-визвольного руху найбільш нестійких, поліція намагалася використати їх як лазутчиків. Замість каторги їм обіцяли помилування, гроші, землю. У такий спосіб літинський повітовий справник схилив на свій бік похлоплого й лицемірного шляхтича Антонія Ольшевського з села Кальної-Деражні, який певний час брав участь у нападах загонів Кармалюка на місцевих поміщиків. Представник влади, погрожуючи, запропонував йому зробити вибір між засланням на каторжні роботи за зв'язок із Кармалюком та волею, винагородою за видачу ватажка повстанців. Учорашній месник вибрав останнє, і його випустили на волю. У червні 1827 року, коли вночі до Ольшевського прийшов Кармалюк із кількома побратимами, той запропонував їм переночувати у своїй хаті. Переляканому ж батькові Ольшевський наказав негайно повідомити про це поміщика Янчевського, який із озброєними людьми незабаром з'явився. Щоб Кармалюк з товаришами не зміг як слід оборонятися, Ольшевський перед цим замастив їхні рушниці лоєм. Заарештованих повстанців спочатку відвезли в кузню до коваля, закували в кайдани, після чого військова команда у кількості п'ятдесяти осіб доставила їх у летицівську в'язницю. Згодом Кармалюка перевели до літинської тюрми.

Вплив Кармалюка на простих людей був настільки великим, а протест селян-кріпаків набрав таких значних розмірів, що це

викликало з боку органів царської влади намагання якнайшвидшої розправи. Побоювання царських урядовців були небезпідставними. У грудні 1827 року Кармалюк підняв «бунт» у літинській в'язниці. Він збив кайдани, повибивав двері в камери своїх товаришів і звільнив їх. Із двома в'язнями – Добровольським і Сотничуком – Устим закрився в одній із кімнат, де приготував цеглу з печей і дошки, щоб використати їх як зброю. Адміністрація, придушивши виступ у в'язниці і побоюючись його повторення, наказала прикувати Кармалюка до стовпа в камері і зменшити йому й без того мізерний тюремний пайок. У цей час загальне число притягнутих до слідства в справі Кармалюка становило тисячу шістсот тридцять одну особу, з яких шістсот тридцять одна були безпосередніми учасниками руху, а решта – свідками. Звичайно, це були далеко не всі, хто зв'язав свою долю з Кармалюком. Відомо, наприклад, що значна кількість селян-повстанців після арешту ватажка відійшла лісом через Дністер у Бессарабію, щоб таким чином уникнути арешту.

У березні 1828 року Подільський головний суд засудив Кармалюка до покарання сто одним ударом батога і заслання на довічну каторгу. Були засуджені до різних покарань ще близько двадцяти п'яти осіб, окрім тих селян, яких обвинувачували у відмові ловити Кармалюка і його друзів. Поновивши на обличчі мужнього борця за права народу тавро «злочинця», органи царської влади під суворим наглядом утретє відправили його в Сибір на каторжні роботи. Таке ж покарання очікувало найближчих соратників отамана – Сотничука, Литвинюка та Добровольського. На довічне поселення у Сибір погнали Вітвицького, Барського, Вишньовського, Яновського. А на випадок, якщо когось із них можна віддати в солдати, суд дозволив зробити це. За списком, затвердженим цесаревичем і царем, віддали в солдати сто вісімдесят одну особу. Близько трьохсот чоловіків і жінок покарали батогами, канчуками та різками. Не оминула покарання й сім'я Кармалюка. У зв'язку з тим, що летичівський поштовий чиновник порушив клопотання про сплату йому 39 карбованців 62 копійок, витрачених на відправлення естафетою трьох пакетів із Летичева до Кам'янця-

Подільського (у них повідомлялося про дії повстанських загонів), Літинський нижній земський суд продав усе майно дружини ватажка. Тим часом за нього було виручено лише 11 карбованців 90 копійок.

Під час перебування в етапній в'язниці в Орлі Кармалюк познайомився з селянином Павлом Богдановим, очевидно, росіянином за походженням, утікачем-рекрутом з Катеринославської губернії, якого також відправили на заслання до Сибіру. Сподіваючись втекти з етапу, Кармалюк у міській поліції назвав себе Павлом Богдановим, мешканцем Катеринославщини. Але суворий караул, під яким був відправлений отаман до Катеринослава, не дав йому можливості здійснити намір. За вироком Катеринославського військового суду Кармалюк був покараний ста ударами палиць і висланий в Архангельгородський піхотний полк, розташований у Медведовській волості Новгородської губернії. Пробувши в цьому полку близько місяця, Кармалюк (серпень 1830 р.) знову втік і після довгих поневірянь пробрався глухими шляхами через Псковщину, Вітебськ, Могильов, Рогачов, Овруч, Житомир і Бердичів у Подільську губернію, де в цей час у зв'язку з польським постанням 1830–1831 років особливо активізувалася антикріпосницька боротьба селян. Кармалюк із товаришами, блискавично змінюючи місце перебування, спираючись на постійну підтримку селян, був невловимим. Народні месники раптово з'являлися там, де їх не чекали, і, розгромивши поміщицьку садибу, безслідно зникали. Лише впродовж двох місяців повстанці відібрали в поміщиків сімсот коней і дев'яност сімдесят волів. Рух селян під проводом Устима Кармалюка, поширившись у цілому ряді повітів Подільської губернії, перекинувся на територію Волині.

У 30-х роках ХІХ століття боротьба, очолювана Кармалюком, набула нових ознак. Насамперед народний ватажок узявся за організацію бойового ядра свого загону, що складалося з його найпалкіших однодумців. Зазнала змін і тактика боротьби. На відміну від попередніх років, виступи тепер ретельно готувалися. Невеликі, але мобільні загони селян, здійснивши напад, швидко

зникали, щоб невдовзі з'явитися в іншому місці. Усвідомлюючи важливе значення підтримки з боку народних мас, Устим Кармалюк майже в кожному селі мав надійних людей, які в разі необхідності могли його переховати. Налагоджувалася своєрідна система розвідки. Як зазначають дослідники, саме в 1830 році отаман займався підготовкою повстання селян усєї Правобережної України. Однак підступна зрада завадила здійсненню цього наміру. І народний месник знову потрапив до в'язниці.

На початку грудня 1831 року Літинський повітовий суд ухвалив черговий вирок: «Устима Кармалюка за його втечу втретє з каторжної роботи, оголошення себе дезертиром-утікачем Павлом Богдановим, внаслідок чого був призначений в Архангельгородський полк, з якого втік, забравши казенну шинель, за намір пробратись за кордон в Австрію, за спільну з підсудними Блажкунами змову запалити стодолу поміщика Беліовського і в той же час пограбувати його... на підставі статуту Литовського... визнавши винним, покарати 101 ударом батога і, поновивши тавро, заслати, як і раніше, на каторжну роботу під суворим караулом» [73, 52].

Цей вирок мав затвердити Подільський головний суд. Поки там розглядалася справа, в Кармалюка, як завжди, вже визрівав сміливий план втечі. Для його здійснення слід було передовсім звільнитися від кайданів. Поведінка отамана, прикутого в одиночній тюремній камері, змінилася до невпізнання. Він поводився спокійно, у всьому слухався адміністрацію в'язниці. Тому не дивно, що на вимогу лікаря його звільнили з кайданів. Приспавши пильність адміністрації і вартових, Кармалюк наполегливо готувався до втечі увесь березень 1832 року. Завдяки добре продуманому планові, у квітні того ж року ватажок знову опинився на волі і протягом 1832 – 1835 років національно-визвольний рух під його керівництвом охопив усю подільську частину Волинської та Київської губерній. У квітні 1832 року подільський губернатор, повідомляючи київського, що «важливий злочинець» Устим Кармалюк у ніч з 14 на 15 квітня втік з літинської міської в'язниці, «уклінно просив» вжити заходів для

його розшуку, арешту і доставки під найсуворішою вартою до Літина. При цьому вказувалися прикмети Кармалюка: «Зросту великого, складу міцного, волосся русяве, обличчя круглоvide, очі сірі... передній зуб вибитий, розмовляє російською, польською і єврейською мовами, голова побрита, одягнутий в сіряк з простого сукна, шапка з козирком тонкого чорного сукна, років 47» [73, 54].

Повстанські загони зміцніли організаційно й чисельно. Для боротьби з ними уряд змушений був створити в листопаді 1833 року спеціальний орган – так звану Галузинецьку комісію, яку очолював чиновник із особливих доручень Візерський. У її розпорядженні була чимала кількість добре озброєних військових загонів, спеціально навчених агентів. Про розмах повстання свідчив той факт, що Микола I неодноразово втручався у справи слідства, вимагаючи якнайшвидше придушити народний рух. 1832 – 1835 роки – найдіяльніші в боротьбі Устима Кармалюка. Повстанський рух вийшов у цей час за межі Поділля, перекинувся в Київську та Волинську губернії. Народні месники одночасно робили напади в трьох, чотирьох і більше місцях. Це остаточно збивало з пантелику представників повітових і губернських органів влади, які намагалися вистежити й схопити Кармалюка. Переховуючись по лісах, загони повстанців нападали переважно на орендарські трактові корчми. У другій половині вересня 1833 року месники напали на корчму біля села Біличина, розташованого на дорозі з міста Ялтушкова до поселення Ушиці. Тут вони забрали гроші в багатого єврея-орендаря Серебрійського. На лови цих «гультаїв» органи влади кинули чимало людей. Із губернського правління, зокрема, прийшов наказ «найсуворішими заходами» взяти з різних сіл до семисот селян і організувати облави в навколишніх лісах. У селах Комарівці, Шпирки, Радківці, Барські Хутори поліція провела обшук у кожній сім'ї. У листопаді 1833 року в літичівській в'язниці було вже сорок дві особи, затримані за зв'язки з Кармалюком. У ніч на 13 серпня 1834 року загін під керівництвом Кармалюка розгромив маєток поміщиці Поплінської в селі Красносільці. Галузинецька комісія після цього влаштувала широкомасштабну облаву, але Кармалюка і слід зник. Не дали ніяких результатів і розшуки його в інших повітах

Подільської губернії. Літинський справник повідомляв 14 вересня 1835 року земський суд, що він, незважаючи на всі зусилля, ні підозрілих речей, ні Кармалюка і його спільників знайти не зміг.

Тільки на початку жовтня 1835 року Галузинецька комісія через своїх таємних агентів довідалася, що Кармалюк буває в селі Коричинцях Шляхових. Тут жив його побратим – селянин Прокіп Процків. Як дізналися з розповідей селян, саме тепер він із дружиною Оляною перебував в ув'язненні. Коли 8 жовтня з в'язниці повернулася Оляна, Кармалюк, не знаючи, що жінка стала на шлях зради, відвідав її, більше того, розповів про підготовку нападу на двори поміщиків Кузьминського і Волянського. Зрадниця повідомила про це поміщикові Волянському. Біля хати і в хаті Процкової поміщики влаштували засідку, маючи на меті зловити або вбити Кармалюка. У ніч проти 10 жовтня 1835 року народний герой, людина, яку боялися на Поділлі всі багатії, і яка з-поміж простого люду стала легендою – трагічно загинув.

Антикріпосницький рух, очолений Устимом Кармалюком, за своєю значимістю, тривалістю, кількістю учасників і територіальним розмахом по праву належить до числа найвизначніших у вітчизняній історії. Незважаючи на поразку, він справив великий вплив на соціально-економічне та суспільно-політичне життя України. Народний месник закінчив свій життєвий шлях неподалік від рідного села Головчинців, де колись гнув спину на поміщика Пігловського, одружився з кріпачкою Марією Щербою, звідки розпочав свій шлях борця за справедливість і волю. Офіційна реляція Лeticівського повітового суду 16 жовтня 1835 року з приводу вбивства Кармалюка свідчила: «Так закінчив життя своє уславлений лиходійствами Кармалюк, який був покараний три рази шпiцрутеном і три рази батогами, стільки ж разів утікав з каторжної роботи, непокоїв багато років тутешню округу, мав надзвичайні і навіть неймовірні майже зв'язки, який зробився, сказати можна, водрузителем усього зла і цим ввів багатьох простолюдинів у пагубну і в найбільшу навіть забобонну загальну про його сили і могутність думку» [226, 58].

Зрозуміло, що звістку про смерть ватажка можновладці сприйняли з радістю. Як свідчить церковний літопис села

Коричинців-Шляхових, «Рудковский за убийство Кармалюка был лично вызван ко двору государя императора Николая Павловича, где имел личное свидание с императором и всемилостивейше награжден золотым перснем с императорской короной» [55, 36]. У цьому ж документі зазначалося, що Кармалюк був похований у Летичеві – «поза кладовищем і без християнського обряду». Напевно, це було зроблено з відома церковної верхівки, бо ще в березні 1822 року летичівський протоієрей Григорій Левицький під час засідання комісії Літинського нижнього земського суду робив Кармалюкові «напучення духовне», виступаючи заодно з офіційними властями.

Окремі друковані матеріали про Кармалюка як історичну особу з'явилися ще в 60-х роках позаминулого століття.

Одним із перших це ім'я згадує краєзнавець М. Бідерман у листах з Поділля. Він, зокрема, заакцентує благородство вдачі народного захисника й щире ставлення до нього трудівників [12]. Відомий дослідник сибірської каторги – письменник-етнограф С. Максимов – зазначав, що Кармалюк був широко знаний серед арештантів і засланців [162]. Про популярність славетного українця (особливо серед солдатів) не лише в Сибіру, а й в інших місцевостях Росії писав Д. Ахшарумов [7].

Викладач духовної семінарії М. Симашкевич у своїй книжці «Римское католичество и его иерархия в Подолии» (1872) потрактує визвольницьку діяльність Кармалюка виключно як помсту польським панам-католикам за гніт над православним українським селянством. Автор не був добре обізнаний із фактичним матеріалом, а тому скористався лише польською енциклопедією, виданою 1863 року у Варшаві, і повторив помилки цього джерела. Зокрема, місцем народження Кармалюка названо село Коричинці, а початком боротьби – 1836 рік. На думку Симашкевича, саме шляхтичі «зробили» Кармалюка «державним злочинцем» і разом із поліційними урядовцями жорстоко переслідували, глумлячись навіть над його прізвиськом, називаючи Карманюком, тобто карманником, дрібним злодієм [205].

Думку М. Симашкевича підтримав і сучасник Кармалюка Ю. Олтаржевський, який у своїх спогадах зауважував, що

«незвичайний розбійник» керувався «недосяжною на той час ідеєю соціальної реформи, точніше сказати, протестував проти гніту й насильства польських панів над беззахисним українським народом» [182, 371–372]. Характерно, однак, що цей автор натякає на нібито благополучне становище українського селянства після реформи 1861 року.

Журнал «Киевская старина» у березневій книжці за 1886 рік опублікував переклад нарису про Кармалюка, що належить перу польського історичного письменника Й. Ролле. Це – скорочений варіант белетризованої розвідки під назвою «Опришок». Тут уміщено, зокрема, коротку біографію Кармалюка, актуальну й дотепер, позаяк автор спирався насамперед на документальний матеріал. «Не з усних переказів ми черпали подробиці справи, але з актів кримінальної подільської палати, записаних на 9.375 аркушах», – писав він [284, 101].

І. Гуржій та О. Компан в історико-біографічному дослідженні про Кармалюка згадують нарис польського автора. Із їхнього погляду, Ролле не подав адекватної картини життя покріпаченого селянства, з середовища якого вийшов отаман. Засуджуючи діяльність ватажка, він спирався на поодинокі, другорядні факти. Так, у «суворому» тоні описано випадок зустрічі на лісовій дорозі якоїсь пані та її дочки із загоном Кармалюка. Розпитавши матір, чого навчали дочку в пансіоні, і довідавшись, що серед іншого вона вивчала танці, Кармалюк начебто наказав дівчині танцювати тут же, на дорозі. Після того, як дівчина виконала наказ, ватажок із миром відпустив «полонянок». Описуючи переляк обох жінок, Ролле обурюється «жорстокістю» Кармалюка. Утім, коли б подібний випадок насправді мав місце, то він був би невинним жартом порівняно з тими знущаннями, яких зазнавали українські селяни від панів. Не обмежуючись експлуатацією праці селянина-кріпака, поміщик фізично карав його за найменшу провину, а іноді – для потіхи. «В маєтку поміщика Абрамовича хлопчик-кріпак, що працював за лакея, прислужуючи панові під час обіду, розбив тарілку. Розлючений пан, схопивши нагайку, почав його бити. Вся кімната, де відбувалася ця дика сцена, була залита кров'ю катованого... Втопившись, поміщик наказав розп'ясти

вмираючого хлопчика під столом, на якому лежала розбита тарілка» [90, 12].

В архівах міститься багато справ «Об угнетении крестьян помещиками». Разом із ними зберігаються справи з підсумковими річними звітами про самогубства селян після тяжких катувань. Із-поміж архівних матеріалів миколаївської доби часто трапляються справи з такими заголовками: «Про розбещене поводження володаря з селянськими дівками», «Про згвалтування поміщиком Н. шести селянських дівчаток» тощо. Це є свідченням безмежної сваволі поміщиків. Робота для селянина була теж безпросвітною каторгою: «Найтяжчий для селян час – це були «уроки». Наставала косовиця – і на одного справжнього косаря відмірювалися покоси, і на його дружину, і на його дітей, якщо вони вже ходили на панщину. Під час жнив було те саме. І не раз траплялося бачити, що на двох-трьох десятинах, відміряних як «уроки» для всіх членів сім'ї, жне одна людина, чоловік або жінка; з понеділка до суботи вони не закінчували роботи, а з понеділка призначалися вже нові «уроки». На себе люди працювали тільки ночами» [73, 9]. Й. Ролле, окрім того, не розрізняв профанних грабіжників і селян, які взяли до рук зброю в оборону власного права на життя. Тим часом він сам не раз дивується, чому народ так високо цінував Кармалюка, називаючи своїм захисником. Треба думати, що місце і роль легендарного ватажка в історії українського народу Ролле цілком не міг усвідомити через свою ідеологічну заангажованість.

Вітчизняний історик Ф.Ястребов твердить, що Ролле оцінював діяльність Кармалюка з позицій польської шляхти – як кримінального злочинця, отамана шайки грабіжників, тому спотворив образ народного героя. Але в своїй надмір тенденційній роботі він мусив іноді віддавати данину історичній правді, і тоді постать героя-українця поставала перед читачем у її справді лицарському ореолі.

На думку українського літературознавця й фольклориста В. Тищенка, багатий фактаж, художня форма викладу привернули до роботи польського автора чималу увагу як його сучасників, так і наступників – передовсім істориків і письменників. Хоча Й. Ролле всіляко намагався переконати читача в об'єктивності, все

ж твір його – наскрізь тенденційний. Він дивився на Кармалюка очима польської шляхти, а український визвольний рух кваліфікував як «хлопські бунти» проти «законної» влади. Питання справді нестерпного становища кріпаків оминається, кричущі національні й соціальні протиріччя – замовчуються. Натомість Ролле висуває дві надумані обставини, що нібито зробили Кармалюка «злочинцем»: невдале особисте життя і своєрідність подільської місцевості, зручної, мовляв, для розбою. Польський історик суворо дотримувався архівних джерел, але документалізм у даному випадку не сприяв об'єктивності висвітлення подій, позаяк судочинці ставилися до народного месника вороже, фіксували події тенденційно, а свідченням людей, причетних до справи, не завжди можна було вірити [247, 137–138].

Привертає увагу й стаття історика С. Якимовича «Устин Кармалюк в судових актах», опублікована вже в советські часи [283]. Розвідка мала стати одним із розділів великої праці – «Устим Кармалюк – останній подільський гайдамака», – однак цей задум залишився нереалізованим. Статтю написано переважно на матеріалах судових актів, що зберігалися в бібліотеці Кам'янецького ІНО, проте її зміст не обмежується ними. Маємо, приміром, декілька зауваг щодо історії досліджень про Кармалюка, самих актів, короткий огляд історичних умов, на ґрунті яких виникла справа «розбійника», подається опис його діяльності за архівними даними. Наприкінці автор вміщує текст пісні про Кармалюка, записаної на його портреті, що зберігається в Кам'янецькому музеї старовини.

С. Якимович не піддає сумнівам концепцію Ролле, як і беззастережність судових актів. Він характеризує етапи становлення особи ватажка в такий спосіб: усе почалося зі звичайних крадіжок, які Кармалюк чинив разом із дезертирами Хроном і Удодовим та сільським злодієм Ткачуком; пиячив, плутався з різними жінками, забувши про сім'ю. Згодом став отаманом, керував «розбишаками», брав участь у грабунках і вбивствах. Добуте добро, твердить автор статті, перепродувалося корчмарями, а також дружиною та коханкою отамана. Про допомогу бідності не йдеться зовсім, замовчується й участь у

визвольній боротьбі широких мас покріпаченого селянства. Між тим, надзвичайно важливою вважаємо таку обставину: С. Якимович наголошує, що подільське населення значно потерпало саме від польського панства. Це сприймається як ще одне свідчення того, що спротив Кармалюка мав не лише соціальний, а й національно-визвольний характер. Як зауважує дослідник, у кам'янецьких судових актах зустрічаються хронологічні відомості, описи вчинків Кармалюка, що можуть доповнити Ролле, сприяти виправленню допущених ним фактичних помилок. Однак там, за поодинокими винятками, не знайдеться нічого, що допомогло б зрозуміти ту надзвичайну популярність Кармалюка серед українського селянства. Після детального ознайомлення із архівним, документальним матеріалом, уснопоетичним концепціями народного месника можна зробити й інші висновки: праця Ролле заґрунтована не лише на студіюванні офіційних документів, а й зчаста на його власних спостереженнях, спогадах знайомих, що багато знали про Кармалюка, а можливо, були очевидцями чи учасниками тих подій.

С. Якимович стверджує, що Ролле висвітлює особу українського повстанця переважно в негативному плані, бо прагне довести: Кармалюк – не народний герой, а звичайний розбійник, «один з останніх могікан минулої гайдамаччини». Й. Ролле не приховує симпатій до тієї шляхти, яка постраждала від дій народного месника та його ватаги, тому повсякчас акцентує її «мужність» «серед цинічної української людности, що повсякчасно тягне за гайдамацькими традиціями» [89, 172]. Із погляду С. Якимовича, дослідження Ролле слід вважати одним із найдостовірніших джерел до вивчення історії Кармалюка, бо судові акти, опрацьовані свого часу польським автором, не збереглися. Український фольклорист, літературознавець і письменник І. Єрофеїв заперечує цю думку, хоча й стверджує, що Ролле володів відповідним матеріалом краще, ніж його наступники [89, 173].

Чимало уваги С. Якимович приділяє невідомому авторові передмови до перекладу статті Ролле. Архівний матеріал про ватажка останній вважав не завжди науково надійним джерелом до

характеристики справи: «Тогдашним военным и гражданским властям, преследовавшим и судившим Кармалюка, не было дела ни до социального положения народа, на которого они имели свой постоянный взгляд, ни в частности до семейного разгрома Кармалюка и перенесенного им душевного потрясения и мук; они не входили и не могли входить в обсуждение ни обстоятельства отдачи его в солдаты, ни личных и общенациональных мотивов, руководивших его ненавистью к панству и всему соприкасавшемуся с ним и ожесточенною над ним мезтью; они имели дело с фактом нарушения закона и судили Кармалюка, как дезертира, вора, грабителя, разбойника, беглокаторжника» [199, 496]. Автор передмови до перекладу Роллевого оповідання твердить, що польський белетрист знайомився з (орієнтовно) дев'ятьма тисячами аркушів архівного матеріалу. За розрахунками С. Якимовича, вони налічували чотири тисячі п'ятсот дев'яносто два аркуші. І. Єрофеїв додає ще тринадцять аркушів, які пощастило знайти у Центральному Архіві в Кам'янці. Слід мати на увазі, що судові рішення не можна вважати об'єктивними, адже судді також були з панів, яких переслідував і карав Кармалюк. Водночас судові акти містять цікавий, сказати б, побутово-психологічний матеріал, заґрунтований на хронологічних відомостях, фактах із життя конкретних історичних осіб.

У своїй статті С. Якимович ставить за мету ревізувати судові акти, працю Ролле, щоб створити максимально об'єктивний історичний портрет Кармалюка, позбавивши його надмірної ідеалізації, характерної для народнопоетичних творів. Розвідка починається короткими заувагами про кармалюківський фольклор та змалювання постаті ватажка у художній літературі, далі подається історія появи праці Ролле. На думку дослідника, польський белетрист своєю статтею дає відповідь на працю М. Симашкевича «Римское католичество и его иерархия в Подолии». Викладач Кам'янець-Подільської духовної семінарії Симашкевич доводив, що Кармалюк очолив боротьбу українського селянства проти польської експансії й католицизму, тому дав народному улюбленцеві цілком позитивну оцінку. С. Якимович висловлюється проти найменшої ідеалізації

Кармалюка, тому акцентує здебільшого вияви негативізму, що, звісна річ, мали місце в процесі збройного опору. Очевидно, дослідник не враховував того факту, що до загонів народних месників зчаста приєднувалися ті, хто переслідував іншу мету – особисту наживу, прикриваючись при цьому статусом повстанця. Однак, як уже йшлося, слід розрізняти мотиви участі в боротьбі тих, хто справді виступав за народні інтереси, й тих, хто керувався немудрою філософією нібито «відбирання свого». Ще М. Симашкевич стосовно Кармалюка слушно твердив: «Це не був розбійник, народ не називає його таким ім'ям, він заслужив цю назву з милості тих, проти кого борюся» [205, 442].

У зв'язку із цим звернемо увагу й на те, як іменували ватажка в судових документах. Найчастіше до прізвища додавалися дефініції «преступник», «разбойник», «известный отдавна разбойник», «главнейший преступник, предводительствовавший шайкою разбойников», «известный преступник», «главнейший предводитель шайки», «грабитель», «столь зловердый из действий своих преступник», «главнейший сих злоумышленников начальник», «важный преступник, бежавший с каторги», «важный арестант, бежавший с каторги», «гайдамака», «гультай», «вор» тощо. Часто робляться натяки й на дезертирство Кармалюка: «военный преступник», «дезертир», «скрывающийся по наказанию дезертир» і под. Справа в тім, що колись Кармалюк сам назвав себе розбійником. Коли при ньому допитували Матвія Вовкуна з дружиною та матір'ю, вони засвідчили, що отаман був у них і сказав Вовкуну: «пий водку, не кажи нікому, бо будеть так, як тому дідові, я розбійник Кармалюк». Побратими називали ватажка «батюшкою», «батьком», а він їх – «хлопцями». В офіційних документах повстанський загін іменувався «шайкою», «прибраною шайкою», «шайкой разбойников», «гультаями», «злоумышленниками» тощо.

В основі іншої статті С. Якимовича – «На місцях останніх днів Кармалюка» – церковний літопис села Шляхові Коричинці та спогади нащадків тих, хто свого часу потерпав від дій народних заступників – панів, представників духівництва тощо [282]. Міститься тут навіть свідчення якогось п'яниці. Мета автора

цілком зрозуміла – представити Кармалюка звичайним злодієм, який «поробив селянству надзвичайну шкоду». Цікаво, однак, що Якимович уперше вводить до наукового обігу судовий протокол, датований 10 жовтня 1835 року, де містяться свідчення Рудковського про вбивство Кармалюка, опис знайдених у вбитого речей та висновки медичної експертизи. Цей же матеріал наводиться в пізнішій історичній розвідці Б.Гришука:

«1. Волосся русяве, стрижене по-шляхетськи, борода чисто поголена, вуса русяві, підстрижені.

2. Лоб широкий, відкритий, очі великі сірі, ніс великий горбатий, вилиці випнуті. Немає 2-х нижніх передніх зубів.

3. На лобі й на обох скронях біля зовнішніх кутків очей по два синюваті рубці від таврування, яке роблять злочинцям після покарання батогом.

4. Частина лівої скроневої кістки, половина лівої тім'яної кістки спереду і ззаду, частина лобової кістки і потиличної кістки з лівого боку роздроблені.

5. Великий шрам під правою лопаткою і по одному шрамові на обох ногах від якихось ран.

6. Помітні смуги вздовж спини від покарання батогом.

Оглядав летичівський повітовий штаб-лікар Дроздов» [63, 187].

Загалом же, описи зовнішніх прикмет народного ватажка в судових актах зустрічаються дуже часто. Прикметно, що Кармалюк лише в поодиноких випадках змінював вигляд свого обличчя, тому його пізнавали дуже швидко. Наведемо для прикладу опис його зовнішності за одним із судових актів 1822 року: «Лет от роду 30, росту два аршина 6 вершков, лица круглого, носа умеренного. Волоса на голове, бровях и усах светлорусые, глаза голубые, бороду бреет. Говорит по-русски чисто; с рыжими на голове волосами» [88, 221]. Тоді ж дружина Кармалюка розповіла на суді, що в нього немає двох зубів, «которые он выбил, надеясь, что поэтому не возьмут в солдаты». У цьому ж судовому засіданні сам ватажок свідчив, що йому 30 років, але суддям здавалося, що більше («по лицу 36»).

А ось який опис знаходимо в журналі Подільського губернського управління, де йдеться про покарання Кармалюка та

його побратима Д.Хрона: «Устин же, Михайлов сын, Карманюк, примет таковых: лет от роду 20, росту 2-х аршин 6,5 вершка, лица круглого, носа умеренного, волосов на голове, бровях, усах и бороде светло-русых, глаз голубых, бороду бреет, говорит по-русски чисто...» [55, 38]. У царських судах ставилися до зовнішніх прикмет підсудних уважно. Хоча й у цьому описі є принаймні дві помилки. За метрикою Устим – Якимович, а не Михайлович. Що ж до прізвища, то в офіційних документах Кармалюка (зі зрозумілих причин) уперто називали Карманюком.

Наведемо й характеристику ватажка, дану очевидцем Г.Риндиком з-під Кам'янця-Подільського (запис був здійснений І. Єрофеївим 1908 р.): «Дуже добрий був, що пішов би, здається, за ним у світ. Як сердитий, – блисне очима, то протне. Виразні очі були, сині. Був кременний, дуже широкий у плечах. Голова стрижена «під макітру». Був прозорливець, розумів людей» [226, 58]. У численних судових актах наводяться прикмети Кармалюка, які багато в чому повторюють цей опис.

Легендарний народний герой був людиною міцного здоров'я, залізної волі, несхитної віри у справедливість своєї справи. Адже далеко не кожен зміг би знести ті тортури й катування, які витримав Кармалюк. Тисячі ударів шпіцрутенами і канчуками, триразове заслання до Сибіру, три втечі. Він подолав понад тринадцять тисяч верст, аби повернутися на рідну землю, щоб захищати скривджених і бідних, мститися гнобителям. Була ще й особиста драма – непогамована туга за дружиною та синами. Дружина ватажка також багато пережила. Так, у 1823 році за переховування чоловіка вона була засуджена до покарання п'ятдесятьма ударами різок і ув'язненням терміном на чотири тижні. Екзекуція відбувалася привселюдно – на міській площі в Літині, аби застрахати, упокорити селян.

І. Єрофеїв, автор історичного дослідження «До питання про Кармалюка», полемізує з Якимовичем щодо його бачення народного героя. Зокрема, Єрофеїв заперечує тенденційно негативні оцінки Кармалюка, дані на основі судових документів, вважаючи, що саме фольклорні твори про нього «часом відповідають дійсності». Значним недоліком статті С. Якимовича

«Устин Кармалюк в судових актах», на думку опонента, є те, що вона являє собою лише «формуляр Кармалюка», а цікавий психологічний і побутовий матеріал не береться до уваги. І. Єрофеїв не лише схарактеризував особу Кармалюка, а й показав середовище, в якому він зростав, формувався. Чимало місця відведено з'ясуванню соціально-економічного становища тогочасного подільського селянства, акцентовано його рабське становище, повну залежність від волі як «своїх», так і чужоземних гнобителів. Окрім того, спираючись на документальні матеріали, дослідник відстежує особливості вдачі Кармалюка, його взаємини з родиною, побратимами. Викликає інтерес і його спроба з'ясувати родовід Кармалюка. По материнській лінії він походив із роду Одудюків. На одному з допитів свідків був оприлюднений такий факт: коли заарештованого отамана везли до тюрми, біля корчми, що знаходилася недалеко від села Васютинців, селянин Іван Одудюк назвав Устима по імені, посилаючись на родинні зв'язки. Одружений Кармалюк був двічі. Про першу дружину відомо лише те, що вона мала сина Івана й померла 1808 року, невдовзі після народження дитини. Від другої дружини (Марія Щерба) у Кармалюка було троє синів. Як свідчать судові акти, всі вони були схожі на батька.

Характерно, що І. Єрофеїв відкидає звинувачення ватажка в надмірній жорстокості, хоча й апелює до деяких негативних фактів (вчинок з Іваном Салом, низка вбивств орендарів). У зв'язку з цим слід пам'ятати, що, як свідчать документи, Кармалюк дуже часто обмежувався погрозами. Скажімо, рекрутка Марія свідчила на суді: Кармалюк забороняв їй говорити про зустріч із ним («наживеш смерти»); Костя Черківа отаман попередив на випадок, коли той надумає зрадити: «когда ты де меня узнаешь, сделаю с тебя красные сапоги» (натяк на смерть Івана Сала, якого було забито за відступництво – «по мщенню»). Це лише деякі факти. У судових актах зафіксовано ще чимало відповідного матеріалу. Дослідження І. Єрофеїва, на жаль, залишилося незакінченим [88]. Слід зауважити, що ще в середині ХХ століття історична наука не могла похвалитися жодною ґрунтовною монографією про життя та діяльність подільського

месника. Лише після смерті Сталіна історики і літератори одержали можливість доступу до більшості архівних документів.

Помітним внеском у вивчення визвольного селянського руху під проводом Кармалюка є праці П. Лаврова «Устим Якимович Кармалюк» (1939) і «Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст.» (1946).

У першій із названих робіт на основі вивчення й аналізу численних матеріалів Київського та Вінницького обласних історичних архівів всебічно висвітлено становище кріпаків Правобережної України після війни 1812 року, особливо на Поділлі, в районах діяльності Кармалюка. Активізація збройного спротиву повстанців цілком слушно пов'язується з посиленням розкладу кріпосницької системи у 20–30-х роках XIX століття. За таких обставин Кармалюк розподілив сили на два загони: одним керував сам, а на чолі другого поставив Йосипа Серветника та Ілька Малярчука. П. Лавров наводить дані, що раніше не згадувалися в історичній літературі: розгром маєтків князя Соколинського-Друцького, поміщика Радзевича та ін. Повніше, ніж у попередніх працях, показано й заходи панства з метою знешкодження Кармалюка, залучення до боротьби проти нього поліції та військових частин. Висловлюється припущення про зв'язки подільського ватажка з організаторами селянських заворушень на Волині та Житомирщині.

Друге дослідження П. Лаврова – «Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст.» – присвячене в основному показові соціально-економічних і політичних причин розгортання селянських рухів на Поділлі.

Основні положення названих праць повторюються в статті П. Лаврова та І. Єрофеїва, якою відкривається збірник документів «Устим Кармалюк», упорядкований Центральним державним історичним архівом та Інститутом історії України за матеріалами дев'яти судових справ (близько п'яти тисяч аркушів) (1948) [90]. На тлі стислої характеристики історичної обстановки на Поділлі першої третини XIX століття тут подається біографія Кармалюка, народна оцінка його дій, підкреслюється інтернаціональний характер визвольного руху. Заперечення викликає лише згадка про

писемність Кармалюка, який насправді не вмів ні читати, ні писати (про це свідчать самі документи збірника), та твердження, ніби під час очної ставки з сім'єю він назвався ім'ям Василя Гавриленка, щоб не завдати шкоди рідним. Документальні ж відомості інші: родичі впізнали його і цим виказали. Очна ставка була для Кармалюка несподіванкою, і він до останнього видавав себе за іншого, сподіваючись обдурити суддів. У хронологічній послідовності в збірнику наведено цілком або в уривках понад двісті документів. Головним чином це судові справи і реляції, переважна більшість яких до того часу не була відома широкому загалові. Упорядники склали хронологію життя Кармалюка, додали покажчики імен і географічних назв, бібліографію.

Цей збірник став одним із основних джерел для багатьох науковців, які досліджували діяльність подільського ватажка. Так, І. Гуржій у своїй праці «Народний герой Устим Кармалюк» (1950) майже не цитує документів, а лише передає їх зміст чи просто спирається на них у своїй аргументації, висновках. Слід зазначити, що на основі документів, народних пісень, переказів, прислів'їв і приказок І. Гуржій написав цікаву науково-популярну розвідку про месника. Згодом вона була значно розширена і побачила світ під назвою «Устим Кармалюк» (1955). Тут автор ґрунтовно схарактеризував українське життя не лише Поділля, а всього Правобережжя 10 – 30-х років XIX століття, глибше проаналізував становище покріпаченого селянства, різні форми його протесту, сильні й слабкі сторони антикріпосницького руху [69].

У книжці І. Гуржія «Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (1958) детально розглядаються основні етапи, форми й зміст селянських рухів та робітничих виступів проти кріпосницького гніту, на основі попередніх досліджень наводяться відомості про Кармалюка та очолювану ним боротьбу [70].

У співавторстві з О.Компаном І. Гуржій видав також історико-біографічний нарис «Устим Кармалюк» (1960), побудований на документальних відомостях та фольклорному матеріалі. Книжка відкривається з'ясуванням специфіки соціально-політичного життя на Поділлі за доби зміцнення

феодално-кріпосницької системи, характеристикою економічного становища трудящих мас. Автори, окрім того, заакцентовують спільність форм, напрямів і змісту селянських рухів в Україні та антикріпосницької боротьби в Росії. Тут повніше (порівняно з попередніми працями І. Гуржія) розглянуто діяльність Кармалюка. З'ясовується, зокрема, причина того, чому після багатьох перипетій ватажок повсякчас повертався на Поділля. До цього спонукала його не лише туга за рідними місцями, сім'єю, а й активна підтримка з боку місцевої бідноти, її солідарність із повстанцями. Використано й нові документи про відбування Кармалюком каторги на Ялутуровському скляному заводі, виявлені лікарем Василем Видутою в Тобольську [73, 48–49].

У вищезгаданому документі завважується: «Устим Кармалюк, він же Гавриленко, 42 роки, Подільської губернії, Літинського повіту, з селян, за грабунок по присуду Подільського головного суду покараний батою 101 ударом... Особливі прикмети: обличчям чистий, очі сірі, волосся русяве, зросту двох ар... Направлений Боровлянський завод 29 Січня, майна не має, віри грецької... Утік 26 травня 1829 р.» [230, 133]. Український історик Б. Сушинський (стаття «Кармалюк: гнів і гордість України») припускає, що ватажок утік з кар'єру, який знаходився неподалік Боровлянської каторжної тюрми. Сушинський також вважає досить полемічною версію про те, що Кармалюк діяв на півдні України, в її степовій частині, зокрема в Одесі та околицях [230].

Звичайно, численні селянські повстання, в тому числі рух, очолюваний Устимом Кармалюком на Поділлі, мали переважно стихійний і загалом неорганізований характер. Селяни не мали політичної програми дій, не ставили завдання цілковитого знищення існуючого феодално-кріпосницького державного ладу, самої основи експлуатації, національного гніту. Проте це жодною мірою не применшує значення руху під орудою Кармалюка в історії нашої країни насамперед тому, що він, поза сумнівом, мав національно-визвольний характер і був продовженням гайдамаччини. Ім'я уславленого народного ватажка тривалий час було символом нескореності, волелюбності українців. Упродовж понад двадцяти років мобільні загони месників, очолювані ним, здійснювали сміливі

напади на панські фільварки, гнізда шкуродерів-орендарів, адміністративні осередки завойовників-окупантів.

Навіть донині діяльність Кармалюка залишається найменш висвітленою історичною наукою і найбільш міфологізованою в історіографії. Пріоритет у негативній атестації боротьби під проводом Кармалюка належить польським історикам (Й. Ролле). Вони не помічали бодай найменших політичних, національних первнів руху, пов'язуючи його з природним тяжінням українця до розбишництва та релігійним фанатизмом. Стихійними заколотами «чорні» вважали визвольні потуги кармалюківців і російські історики (С. Соловійов, Г. Померанц). На польські або російські стандарти спиралися часом і деякі вітчизняні дослідники. Радянські історики (Ф. Ястребов, С. Якимович, І. Гуржій, В. Голобуцький) змушені були свідомо замовчувати істинні мотиви визвольної діяльності Кармалюка, надаючи їй передовсім антифеодалного, соціального спрямування. Об'єктивну (хоча й не вичерпну) оцінку руху знаходимо в дослідженнях В. Антоновича, В. Вериги, М. Грушевського, О. Єфименко, П. Лаврова, Ю. Олтаржевського тощо.

Одне слово, висвітлення повстансько-визвольної діяльності Кармалюка в польській, російській і частково українській історіографіях, із зрозумілих причин, мало тенденційний характер – «вибілювалася» політика загарбників України. Спроби вітчизняних істориків об'єктивно простежити найпосутніші детермінанти руху часто зустрічали відчутний опір шовіністичних ідеологій.

Усі тенденційні тлумачення пережила історія Кармалюка, створена в українському фольклорі. Вона відбиває погляди тих, хто підтримував народного оборонця, повсякчас звертався до нього, шукаючи захисту від гноблення. Українська ж літературна кармалюкіана сприймається нині як вираження національної самосвідомості народу. Її ідеї, образний лад акумулюють суспільні настрої доби, передають величне за сенсом почуття, що нині кваліфікуємо як національну гордість українця.

РОЗДІЛ II. ПОСТАТЬ УСТИМА КАРМАЛЮКА У ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Нині, на тлі помітної активізації державницьких устремлінь багатьох народів, добре помітним є їхнє прагнення до самопізнання, усвідомлення власної історії, минулого. Це характерне й для нас, українців. Донині ми зі здивуванням першовідкривачів осягаємо свої етнічні витoki, осмислюємо власний історичний феномен і не лише розумом, а й серцем, душею. Іще за давнини українці були нацією державною. Волею «сусідів» державність нищилася й знову здобувалася зусиллями кращих синів нації. Цей тернистий шлях українського народу фіксували вже літописи. Авторами їх були люди різних поглядів і переконань; деякі з них, щоправда, намагалися переписати історію на догоду тим чи іншим завойовникам. Відтак є підстави стверджувати, що до цього часу ми не маємо синтетичного дослідження з історії України в уснопоетичних, народних інтерпретаціях. Поза сумнівом, народні оцінки суттєво відрізняються від офіційної (особливо советської) історіографії, часто суперечать їй. Та кожен народ має право на власне бачення національної історії, своє потрактування подій і вчинків героїв. Надзвичайно оригінальні версії переломних історичних подій містить українська усна народна творчість, і в цьому аспекті вона заслуговує на серйозне аналітичне прочитання.

Можна з упевненістю твердити, що для творення фольклорного матеріалу потрібна реальна основа. Фольклорні персонажі, скажімо, легенд і переказів народжуються від історичної події чи постаті. Однак історичної точності від них жодною мірою не слід очікувати. «Відхилення» від життєвої правди є дуже цінними для дослідників, бо їх формує в народному уявленні поетична діяльність. Невідповідність фольклорних та історичних джерел є, отже, закономірністю. Відомий французький дослідник Ролан Барт з цього приводу писав: «Якщо ми хочемо займатися фольклористикою, треба забути на певний момент про історичну особу і свідомо перейти на рівень технічних прийомів, правил, ритуалів і колективних ментальностей». Саме цей матеріал

стане нам важливішим, ніж так звана «історична точність» [10, 232].

Про історико-героїчний фольклор слід говорити як про знакову систему з глибинною семантикою, котру необхідно «розшифрувати» й належним чином інтерпретувати. Ці факти надзвичайно важливі для нас, бо допомагають усвідомити істотні закономірності вже іншої системи, що її немає насправді, та яку ми намагаємося пізнати. Йдеться про бачення історичного процесу крізь виміри народного сприйняття, зафіксованого у фольклорі.

Усвідомлення потреби ретельного збирання фольклорного матеріалу прийшло вже на початку XIX століття. Спочатку перевага надавалася записам пісень, хоча тоді вже ставилося питання про оповідні жанри. Так, необхідність записів переказів обстоював один із збирачів народної творчості, фактично перший в Україні видавець пісенних матеріалів Микола Цертелєв. Свої міркування з цього приводу він висловив у листі до Михайла Максимовича 1827 року: «Хто хоче бути добрим письменником рідного краю, той не повинен легковажити собі рідних переказів і пісень, але обов'язаний вслухатися в них кілька лиш можна, чимраз більше, бо ті незначні пам'ятки зберігають ще много прикмети тої оригінальності, що відрізняє поезію одного народу від другого» [134, 4].

Відавна історія українського народу була історією його протидії чужоземній експансії, гнобленню. Волелюбність українців, гостре відчуття справедливості стимулювало їх на збройну боротьбу. Саме ці прагнення детально віддзеркалилися в усній народній творчості, що повсякчас виражала тяжіння етносу до свободи, його національно-визвольні устремління. У численних творах різних фольклорних жанрів відбилися масові втечі селян із кріпосницької неволі, народно-визвольна війна 1648 – 1654 років під керівництвом Богдана Хмельницького, гайдамацький та опришківський рухи, селянські повстання, виступи загонів народних месників під орудою Лук'яна Кобилиці, Семена Гаркуші і, звичайно, Устима Кармалюка. На загал, Устим Кармалюк стоїть в одному ряду з такими велетами народно-визвольних рухів, як

українці Олекса Довбуш та Омелян Пугачов, росіянин Степан Разін, словак Яношик, швейцарець Вільгельм Телль тощо. Образ цього ватажка в усній народній творчості позначений великою симпатією, пієтетом, героїзацією його життя та смерті, повагою до найшляхетніших рис особистості. Характерно при цьому, що першоосновою, приміром, багатьох переказів є свідчення та спогади очевидців або учасників подій. Таким чином, Устима Кармалюка можна назвати одним із найвизначніших героїв визвольної боротьби українського народу, якого ще Тарас Шевченко іменував «славним лицарем».

Перші записи народної прози про Кармалюка з'явилися в другій половині XIX століття, проте до друку їх потрапило небагато. Кілька переказів було вміщено в журналах «Киевская старина» (1882 – 1902), «Зоря» (1894), «Этнографическое обозрение» (1894). У 20-х роках минулого віку чимало фольклорних творів про народного месника було зібрано Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнографії АН України, а також окремими дослідниками. Окремі матеріали були опубліковані в періодичних виданнях Поділля («Червоний кордон», «Радянське Поділля», «Прапор Жовтня», «Радянська Кам'яччина» та ін.). Уже в роки незалежності України В.Вовкодав видав збірник фольклорних матеріалів про Устима Кармалюка, зібраних упродовж 60–80-х років XX століття на Вінниччині та в інших місцевостях. Деякі легенди та перекази про ватажка були покладені в основу белетристичного твору польського письменника Й. Ролле, який представив його дещо в іншому плані, ніж українські письменники, фольклористи. Частина неопублікованих творів зберігається у відділі рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, й досі не введена до наукового обігу.

Із зрозумілих причин про публікацію аналогічних матеріалів у відому добу питання навіть не ставилося, адже Польщі, Росії, Австро-Угорщині, Румунії не до душі була народна оцінка їхнього панування на українських теренах. Численний уснопоетичний матеріал усебічно та у високохудожній формі розкриває повне безправ'я українців, знуцання з народу, який мали за «бидло»,

дешеву робочу силу, вживаючи всіляких заходів, щоб тримати його в рабській покорі. Усні оповідання першими втілюють народну концепцію тієї чи іншої події, історичної особи. У своїй творчості народ створив і свою версію життєпису Устима Кармалюка. На жаль, проза, що загалом відбиває художню біографію народного ватажка з найдрібнішими деталями, не була зафіксована достатньою мірою. Однак і нечисленні відомі нині народні прозові твори свідчать про активні спроби поставити Кармалюка в ряд найславніших лицарів нашого народу. Ще й після смерті він залишався живим у фольклорній традиції, продовжував захищати всіх зневажених і скривджених.

Донині ще немає спеціального фольклористичного дослідження про У.Кармалюка, хоч такий задум, як свідчать джерела, ще в 1920-х роках мав В. Кравченко. На основі записів студента Волинського Інституту народної освіти Бондарчука він підготував невелику розвідку «Кармалюк у Денешах» [104]. Прозові матеріали вже згодом розглядалися в невеликих студіях, присвячених переважно з'ясуванню причин поширення цього масиву усної словесності. Загальний ідейно-художній огляд фіксацій зробив В. Тищенко у вступній статті до тематичного збірника («Устим Кармалюк в усній народній творчості»).

Аналіз історичних та фольклорних матеріалів дає підстави твердити, що кармалюкіана була одним із різновидів гайдамаччини, але в нових суспільно-історичних умовах. Логічним у цьому аспекті слід вважати ототожнення Григор'євим-Нашим гайдамаків та учасників загонів Кармалюка: «Од панщини тікали люди в лісі і жили там, як стародавні гайдамаки. В 1830 роках на Поділлі вславився гайдамака Кармалюк» [59, 230].

В українському фольклорі постать Устима Кармалюка висвітлюється надзвичайно ґрунтовно – в піснях, казках, легендах та переказах, прислів'ях і приказках, усмішках, анекдотах. Проте слід відзначити, що фольклорна кармалюкіана зібрана не вся. Особливо багато побутує легенд, переказів, оповідань про славного героя на Поділлі, Волині, Буковині, Молдові, а також у Сибіру – місці його заслання та заслання-поселення українців. Тим часом більшість їх дотепер не зафіксована. Фольклорні зразки про

Кармалюка набули поширення, зокрема, в Чувашії. Михайло Юхма – відомий чуваський письменник – зібрав чимало уснопоетичного матеріалу, вмістивши його в збірки «Квіти Ельби» (1977), «Сурбан» (переклад російською мовою) і український альманах «Сузір'я» (1977). Так, у легенді «Заповітна шабля» розповідається, як із сибірської каторги пробивався Устим Кармалюк до рідного Поділля, як зустрів чуваського месника Хурамала і врятував його, коли той стікав кров'ю в дрімучому лісі. Потім вони разом напали вночі на садибу кривдника-багача і знищили його обійстя. У ліс до Кармалюка та Хурамала почали сходитися хлопці-побратими з навколишніх сіл. Зібрали чуваші Кармалюка в дорогу, бо дуже поспішав він у рідну Україну. Поки пригощав Хурамал побратима, сільський староста привів стражників. Але не змогли вони схопити месника, хоч поранили Хурамала, який перед смертю подарував українцю «справедливий меч» – шаблю, що належала ще Пугачову. Своєрідним продовженням «Заповітної шаблі» є легенда «Кармалове джерело»: «...Є на півдні Чувашії дрімучі ліси, непрохідні хащі. У народі називають їх Кармальськими. У тих лісах б'є джерело... Старі розповідають, нібито в глибині, під джерелом, спить чуваський батор по імені Кармал. Він спить, а джерело співає йому свою пісню» [251, 96]. М. Юхма надіслав у дарунок літинчанам свою книжку легенд, казок та оповідань з автографом: «Краєзнавчому музеєві у Літині – від автора, палкого поклонника великого народного героя – правдолюбця України Устима Кармалюка, про дружбу якого з чуваськими повстанцями, які боролися за свободу, є у цій книжці оповідання «Заповітна шабля». Воно написане за мотивами чуваських народних легенд» [251, 96].

Відомі також записи народних пісень про Устима Кармалюка і в російських варіантах. Наведемо зразок, записаний 1953 року на Буковині від Марфи Дякової (1903 року народження):

*Все дзвончки прозвенели
Да и разом стали.
Жалко, жалко Кармелюшки –
У Сибир (загнали) сослали.*

*Я з Сибіру назад воротюся,
Нету щастя, нету доли,
Сам сижу в неволи.
Сидит мальчик у неволи,
В каменном остроге.
Люди бають, обвиняють,
Что я вор-разбойник.
Я ни вор, ни разбойник,
Свою душу маю,
Я багатого грабую,
Бедному дарую [177, 256].*

У цих рядках упізнається чи не найвідоміша пісня про Кармалюка – «Повернувся я з Сибіру» (деякі варіанти пісні «За Сибіром сонце сходить»). Порівняймо:

*Зовуть мене розбійником,
Кажуть – розбиваю.
Ще ж нікого я не вбив,
Бо й сам душу маю.
З багатого хоч я й візьму –
Убогому даю.
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю [177, 63].*

Усна народна творчість про Кармалюка побутувала й поширювалася не лише на Наддніпрянській Україні. Записи її були зроблені і в Біларусі та Бессарабії: «На півночі Бессарабії і на Лівобережжі виступав проти поміщиків відомий герой українського і молдавського народу Кармалюк, який увійшов у молдавські народні легенди під ім'ям гайдука Карналюка. Оповідання про прекрасні подвиги цього народного героя довгий час поширювалися і користувалися великою популярністю серед молдавських селян, особливо в північній частині Бессарабії» [109, 390].

Принагідно варто зазначити, що в молдавських джерелах зафіксовані факти дружби й взаємодопомоги молдавських та українських селян у спільній боротьбі проти царизму і російських поміщиків. Під час каральних експедицій дехто із загону Кармалюка переховувався на території Бессарабії. Є також

відомості, що деякі з однодумців Устима перебували в Бендерах, а він сам роздавав молдавським селянам узятє в панів добро (перекази, що побутували в Сорокському та Хотинському повітах). Велика фізична сила, організаторський талант, відвага народного героя створили йому ще за життя заслужену славу. А в народних піснях він постає насамперед як вірний син народу, замученого кріпацькою неволею, як месник за неправду й зло, символ боротьби за вільне життя. Окрім того, його діяльність, як уже завважувалося, слід вважати національно-визвольною. Адже йшлося не лише про розкріпачення, а й про звільнення українських теренів від польського панства та католицької віри.

Діяльність Кармалюка оцінювалася як позитивно, так і негативно. При цьому неважко помітити (це спостерегли письменники, історики і навіть тогочасна влада), що народ цілком довіряв йому: «Кармелюк – тип народных героев, память о которых будет жить вечно в народе. Он **разбойник** и меж тем пользуется такой доброй славой и любовью. От чего же это? От того, что народ никогда не забывает тех своих защитников, которые явно выразили чем-нибудь свой протест против его угнетенного, бедственного положения» [215, 184].

Протест Кармалюка виявився в розбійництві – найприйнятнішій, найможливішій на той час формі. У багатьох піснях відчуваються сум героя через людську долю, могутня сила, спроможна знищити винуватців народного нещастя. В аналогічних зразках простежуємо мотив плачу, поєднаний із прокльонами:

*Вбогі люди, вбогі люди,
Скрізь вас, люди, бачу!
Як згадаю вашу муку,
Сам не раз заплачу...*

*Куди піду, подивлюся,
Скрізь багач панує,
У розкошах превеликих
І днює й ночує [215, 184].*

Характер викладу в багатьох піснях про Кармалюка – епіко-ліричний. Скажемо, що епічність – розгорнута пафосна розповідь про важливі події в житті народу – це прикметна ознака української історичної пісні. У творах цього жанру домінує героїка, вирізняючи їх з-поміж інших, а також відтворюються душевні переживання людини та пієтетне ставлення народу до своїх героїв-рятівників. Героїчна тональність, тісне переплетення епосу та лірики характерні й для кармалюцьких пісень.

Правда про Устима Кармалюка розкривалася поступово, бо деякі історичні факти стали відомими лише 1886 року, коли в журналі «Киевская старина» був надрукований здійснений С. Венгрженовським переклад белетризованої розвідки «Кармалюк» польського історика Й. Ролле. У невеличкій передмові зазначено: «Автор дивиться на Кармалюка очима потерпілої від цього останнього сторони, тобто польської шляхти, ігнорує відношення її до середовища селянського, що висунуло Кармалюка...». Зрозуміло, отже, що Й. Ролле висвітлював діяльність Кармалюка із шляхетсько-поміщицьких позицій – як звичайного розбійника, а не організатора й ватажка кріпаків у боротьбі проти панів. І все ж публікація перекладу розвідки мала певне значення, бо це була перша (і до 1923 року єдина) стаття, де подавалися справжні факти про життя та діяльність Кармалюка, хай навіть тенденційно дібрані й потлумачені.

Й. Ролле в своїй розвідці подає (крім архівних матеріалів) перекази та пісні про боротьбу народного ватажка. Так, окрім «Повернувся я з Сибіру» та «Зозулечка в полі кука», дослідник уміщує й маловідому пісню про кохання Устима Кармалюка до молоді шинкарки Добровольської. Ця пісня, очевидно, була записана самим автором у селі Білянах Могилівського повіту Подільської губернії:

*Ходив Кармелюк до молодиці,
Носив червінців повні саквиці.
«Ти, молодице, ти моя мила,
За те тебе люблю, що ти чорнобрива!
Ти молодице, ти чарівнице!
Чим ти мене обворожила?»*

*«Бодай ти так знав з сіней до хати,
Як я то знаю, чим чарувати».
«В мене чароньки – то чорні брівоньки»,
«В мене принада – що сама молода»,
«Як ти ся зवेश?» – «Магдалиною».
«Де ж твоя хата?» – «За долиною...
Сніпками вишита, соломною вкрита.
Прийди, серденько! Хоч і буду бита,
Та знаю за кого,
За Кармалюка молодого» [199, 513–514].*

Усна народна творчість про Кармалюка народжувалася ще за його життя, особливо в період посилення та розгортання селянського руху. Перші записи пісень про нього, здійснені в 1844 – 1845 роках на Волині, належать українському історикові й письменникові М. І. Костомарову. У жовтні 1846 року вчитель Кам'янець-Подільської гімназії П. Чуйкевич записав до альбому Т. Шевченка ще одну пісню. Великий поет загалом знав чимало народних творів про видатного ватажка. Народні пісні про Кармалюка записували А. Метлинський, С. Руданський, А. Свидницький, Марко Вовчок та інші. Перші публікації цих зразків належать А. Метлинському («Народные южнорусские песни», 1854), М. Гатцуку («Ужинок рідного поля», 1857) та М. Закревському («Старосветский бандуриста», 1860). У 50-х роках ХІХ століття російський письменник-етнограф С. Максимов записав у Сибіру варіант пісні про Кармалюка й опублікував його в своїй книжці «Ссылные и тюрьмы» (т. 1, «Несчастные», 1862).

1878 року виходить збірник фольклорних творів Я. Головацького («Народные песни Галицкой и Угорской Руси»). Пізніше пісні про Кармалюка публікувалися в різних збірниках: «Нові українські пісні про громадські справи» М. Драгоманова (1881), «Малорусские песни» Я. Новицького (1894), «Збірник українських пісень» М. Лисенка (1896) тощо. У зв'язку із цим слід згадати також «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» (5 т., 1874) П. Чубинського, «Сборник Харьковского историко-филологического общества» (5 т., 1894, 6 т., вып. II, 1894), «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» (т. III, 1894) і под.

Деякі перекази, різні варіанти народних пісень про Кармалюка упродовж 1882 – 1902 років публікувалися в журналі «Киевская старина», різних фольклорних збірниках, наукових і періодичних виданнях. Цікаво, скажімо, що І. Манжура, попри цензурні перешкоди, опублікував кілька народних пісень про Кармалюка. А геніальний український композитор М. Лисенко, збираючи пісні про народного героя, писав до них музику.

Перший із відомих записів пісні «Повернувся я з Сибіру» був здійснений М. Костомаровим на Волині і з купюрами опублікований у «Малорусском литературном сборнике» Д. Мордовця. Пісня згадується також в «Дневнике» Т. Г. Шевченка, опублікованому в 1861–1862 роках, у повісті-казці Марка Вовчка «Кармелюк». Принагідно зауважимо, що важливу роль у розвитку української фольклористики 60–70-х років XIX століття відіграла Марко Вовчок. Вона записала велику кількість народних пісень; крім того, з її голосу записано 200 зразків, частина яких була надрукована в середині 1860-х років. Серед них були й пісні про Устима Кармалюка, які письменниця використала у своїх оповіданнях і повісті «Кармелюк» («Ой ідуть дні за днями...», «Кажуть люди, що-м щасливий...», «Повернувся я з Сибіру»).

Популярна народна пісня «Повернувся я з Сибіру» віддавна була відома з таким початком:

*Повернувся ж з Сиберії,
Нема ж мені долі!
Ой здається, не в кайданах,
Але ж бо в неволі [177, 47].*

Лише наприкінці XIX століття виник заспів «За Сибіром сонце сходить». На відміну від інших творів про Кармалюка, ця пісня може мати літературне походження.

Деякі дослідники вважали творцем пісні самого Кармалюка. Зокрема, С. Максимович писав: «Відомий малоросійський розбійник був також поетом і автором не розбійницьких, а елегійних пісень, складених рідною йому мовою» [162, 378]. Т. Шевченко категорично заперечував, стверджуючи, що авторство цієї пісні належить Т. Падурі. Загальний тон твору

цілком позбавлений віддзеркалення соціальних реалій і занадто «миролюбивий». На думку поета, пісня пройнята скорботою й сумом. Герой плаче, скаржиться на долю, на злих людей, що примушують його жити в лісі й повсякчас остерігатися небезпеки:

*Слідять мене вдень і вночі,
В повсякю годину.
Ніде ж мені подітися.
Я від журби згину!
Маю жінку, маю діти,
Коли ж їх не бачу.
Як згадаю про їх скруту,
То тяжко заплачу.
Нема щастя ні для мене
І ні для родини,
Переходять в тяжкі жалі
Всі ж мої години! [177, 47].*

Здається, Кармалюк утомився від життєвих невдач і відчував безпорадність, безвихідь свого становища, власну приреченість. У творі відчувається настрій смутку і покори, а не боротьби.

Можна погодитися з думкою Т. Шевченка щодо настроїв пісні, але стосовно її авторства виникають певні сумніви. Д. Ревуцький повністю заперечив причетність Томаша Падури до створення пісні, але зазначив, що останній був представником польської українофільської літературної школи й сприяв поширенню пісні про Кармалюка («Шевченко і народна пісня», 1939). Інші дослідники (Й. Ролле, О. Русов, М. Лисенко) припускали, що автором пісні «Повернувся із Сибіру» був маловідомий поет савранського гуртка Падури – місцевий польський священник Ян Комарницький (1784 – 1840). Ці версії зібрав і намагався проаналізувати Г. Нудьга («Пісні та романси українських поетів», 1956). Категоричне твердження дослідника про авторство Комарницького ґрунтується виключно на неперевіраних, документально не зафіксованих свідченнях сучасників поета та власних припущеннях. Гіпотеза Г. Нудьги, отже, викликає заперечення. Проте й досі не можна однозначно стверджувати, що найвідоміша народна пісня про героя має літературне походження.

Завважимо, що з-поміж уснопоетичних творів про Кармалюка саме пісня, яка починається словами «Повернувся я з Сибіру», посідає особливе місце. Здавна вона користувалася популярністю не лише в Україні, а й далеко за її межами. Записано твір у багатьох десятках варіантів, що часто різняться між собою не лише розміром, а й мотивами, ідейним змістом:

Повернувся я з Сибіру

Та й не маю долі.

Хоч, здається, не в кайданах,

Та все ж не на волі [253, 246].

Запис цього найпоширенішого варіанту здійснено ще 1919 року на Поділлі.

Перша публікація народної пісні «Кармелю-серце» належить А.Метлинському (збірка «Народные южно-русские песни», 1854). Пісню «Ой Кармелюче, по світу ходиш» записав Т. Шевченко у Кам'янці-Подільському від учителя гімназії П. Чуйкевича. Після 1917 року, як уже йшлося, чимало фольклорних матеріалів про Кармалюка було зібрано Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН України, а також окремими збирачами. Особливо багато народнопоетичних творів було опубліковано в ювілейні роки. Деякі з них як додаток вміщені у книжці А. Хвилі «Устим Кармалюк» (1936), в однойменному збірнику документів (1948), а також у літературно-художньому альманасі «Кам'янець-Подільський» (1956).

Збирання фольклорних матеріалів про Кармалюка не припиняється й до цього часу. У 2001 році вийшла друком збірка записів Володимира Вовкодава «Останній гайдамака». Упорядник присвятив дослідженню життя та діяльності «славного лицаря» не один рік. У виданні зібрано велику кількість легенд, переказів, пісень та прислів'їв про часи повстанського руху, які побутують у наш час на Вінниччині. Збирач подав варіанти відомих пісень про Кармалюка («За Сибіром сонце сходить», «Повернувся я з Сибіру» тощо) та кілька маловідомих зразків:

Ишов панок Слободою,

Шабелькой махає,

А Кармалюк проти нього

*Шапки не здійсмає,
Кинувсь панок до шабельки,
А Кармель – до лука:
– Буде тобі, вражий пане,
З душею розлука [183, 143].*

Запис першого з відомих варіантів пісні «Повернувся я з Сибіру» належить М.Костомарову. Уже 1964 року В. Вовкодав записав ще один варіант цієї пісні від П. К. Пацюк, мешканки села Кармалюкового на Вінниччині. Там же було здійснено запис ще однієї відомої пісні про ватажка – «За Сибіром сонце сходить» – у двох варіантах (один – у с. Кармалюковому Жмеринського району Вінницької області, 1964; другий – у с.Потоках того ж району, 1970). Запис варіанту цієї пісні належить і авторці роботи (записано від М. М. Дудки в селі Куйбишеве Оржицького району Полтавської області 2002 р.):

*За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви ж на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.*

*Маю діток, маю жінку,
Та я їх не бачу,
А згадаю про їх долю,
Та й щиро заплачу.*

Концепція постаті Устима Кармалюка у фольклорі помітно відрізняється від характеристик, уміщених в тогочасних документах. Адже народ бачив ватажка таким, яким хотів його бачити. Документи ж кваліфікували діяльність месника як розбійництво. Проте це не завадило українським письменникам створити в літературі образ визволителя покріпаченого українського селянства. При цьому митці звертаються до скарбів усної народної творчості, де оспівується й звеличується Кармалюк. Наведемо у зв'язку з цим слушну думку В.Проппа, який зазначав, що в історичних піснях народ «...дає волю своїй творчій фантазії, художньому вимислу... Історизм цих пісень полягає не в тому, що в них правильно виведено історичних осіб і відтворено історичні події чи такі, які народ вважає справжніми. Історизм їх полягає в тому, що в цих піснях народ виявляє своє ставлення до історичних

подій, осіб та обставин... свою історичну самосвідомість. Історизм є явище ідейного порядку» [192, 143].

Дослідженню фольклорного матеріалу про діяльність народного месника присвячено чимало праць українських і зарубіжних дослідників. Маємо на увазі, зокрема, роботу В.Герасименка «Кармалюк в українській народній пісні» (1926), що побачила світ за сприяння Кам'янець-Подільського наукового товариства АН України. Аналізуючи пісенний матеріал, В.Герасименко вбачає в Кармалюкові героя всеукраїнського масштабу. Так, пісні про нього відомі по всій Україні, чого не можна сказати про інших бунтарів, зосібна, Звонаренка, Тарана, Чумака тощо. Автор, як він сам зазначає, намагався оглянути, по можливості, максимальне число варіантів пісень. Підґрунтям для ознайомлення з історичною, реальною постаттю Кармалюка була для науковця, головним чином, стаття С. Якимовича «Устин Кармалюк в судових актах» (1923).

В.Герасименко обмежується лише пісенним матеріалом. Народ послідовно ідеалізував свого ватажка, закриваючи очі на те, що Кармалюк грабував і не дуже багатих, і знищив на своєму шляху не одну людину. Дослідник справедливо зазначає, що сльози, які в піснях проливає Кармалюк, були не його сльозами, а сльозами народного розпачу, горя. Нагаї, зруйноване родинне життя, вічні переслідування з боку влади, тяжка робота і лихо нескінченне – ось ті мотиви, що проходять через усі кармалюцькі пісні.

На сьогодні зібрано великий масив різножанрових фольклорних зразків про Кармалюка. Однак мусимо констатувати, що наукове осмислення цього цінного матеріалу потребує суттєвих уточнень, опертих насамперед на нову методологічну основу. Єдиною вагомою роботою про цей фольклорний пласт донині залишається праця В. Тищенка «Народ про Кармалюка. Збірник фольклорних творів» (1961). Згадана робота містить величезний фактаж і науково цінні висновки, але об'єктивно оцінити специфіку народнопоетичної моделі образу легендарного народного ватажка за тієї доби вчений не міг через відомі причини ідеологічного порядку. В. Тищенко в згаданому дослідженні дає розгорнуту класифікацію фольклорних творів про ватажка:

зображення життя покріпаченого селянства; Устим Кармалюк – керівник селянського руху, народний герой; боротьба повстанців під проводом Кармалюка проти панів; перебування Кармалюка в ув'язненні; особисте життя і смерть Кармалюка; продовження народної боротьби після загибелі ватажка [177, 21–22].

Таким чином, можна стверджувати, що усна народна творчість містить відомості про життя і діяльність Кармалюка від народження до смерті. Ми пропонуємо власну класифікацію пісенного матеріалу про подільського отамана:

1) народження та молоді літа: «Породила мене мати», «Служив це я в Галіції», «Ой крикнули сірі гуси», «Ой родився Кармалюка в селі на Поділлі», «Ой родився Кармалюка у нас на Поділлі», «Закричали білі гуси», «Ой віддав же пан Юстима»;

2) причини й перебіг боротьби українських селян під проводом Устима Кармалюка: «За городом сонце сходить», «Зібрав собі», «Ішов панок», «Та не хтів Кармелюк», «Кармалюка жвавий хлопець», «Да Кармалюка та славний хлопець», «Вбогі люди, вбогі люди», «Ой убрався Кармалюка», «То не шум, то не гук», «Ой ви, хлопці, друзі мої», «Ой тікали пани-дуки», «Ой іде Кармалюк долиною», «На панщину ходжу-ходжу», «Вийся, вийся хміль листатий», «Ой піду я до Кармеля»;

3) пісні про ув'язнення ватажка («Оглянувся сам владика», «Зібралися отамани в зеленому гаю») та його перебування на каторзі («За Сибіром сонце сходить», «За Сибіром сонце сходить (Там Кармалюк, добрий хлопець, У кайданах ходить)», «А зозуля в лісі кука», «Прийшла вістка із Сибіру»);

4) пісні про любовні пригоди подільського месника («Ходив Кармалюк...», «Ти, Кармелю», «Ходив Кармалюк до молодиці», «Кармелю-серце») та його стосунки з родиною («Маю жінку, маю діток»);

5) пісенні зразки про смерть Кармалюка: «Як забили Кармалюку», «Світить місяць», «Ой у полі широкому», «Дзвони дзвонять, дзвони дзвонять», «Пісня Кармалюцька»;

6) життестійкість започаткованих народним героєм волелюбних традицій після його загибелі: «Ой там на Поділлі», «А в неділю та раненько».

Як бачимо, переважна більшість пісенного матеріалу присвячена темі боротьби Кармалюка з панами-кривдниками.

Одна з найвідоміших пісень – «За Сибіром сонце сходить» – використовується українськими письменниками в усіх без винятку літературних творах про Кармалюка. На наш погляд, це пояснюється тим, що тут народ вкладає в уста свого заступника промовисті роздуми про мету його благородної діяльності. Герой ніби саморозкривається перед тими, боротьбі за щастя яких присвятив своє життя:

*Зовуть мене розбійником,
Кажуть – розбиваю.
Ще ж нікого я не вбив,
Бо й сам душу маю.
З багатого хоч я й візьму –
Убогому даю.
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю [253, 247].*

Надзвичайно цікавим і нетиповим для фольклору про діяльність Устима Кармалюка за своїм змістом є один із варіантів пісні «За Сибіром сонце сходить» (упорядкований В. Тищенком), де месник неначе звертається по допомогу до своєї матері, коли його схопили і закували в кайдани:

*Ах ти, моя стара мати,
Продай сиві воли,
Викуп мене молодого
З тієї неволі [177, 57].*

На це мати відповідає:

*Шкода мені, мій синонько,
Воли продавати,
Як заробив, так заслужив –
Мушиш одбувати [177, 57].*

Очевидно, в цьому творі відбилися погляди народу на загальнолюдські моральні цінності: якщо скоїв злочин, маєш спокутувати гріх. Хоча в переважній більшості пісень, легенд і переказів про діяльність ватажка грабунок і побиття людей (панів) не вважається злочинним (коли вчинено Кармалюком або його побратимами). Устим Кармалюк став ідеалом для українців (за

фольклорними версіями) тому, що ніколи не залишав своїх друзів у скрутному становищі, міг дати пораду, допомогти грошима, що все добро, яке відбирає у «власність імущих», віддавав бідності.

Головне, чого дотримувалися творці фольклорних творів, моделюючи образ Кармалюка, – акцентція його нестримної волелюбності, активного прагнення звільнити українців від тяжкого соціального й національного уярмлення. Аналіз науковонадійних фольклорних зразків, досліджень авторитетних українських істориків переконує, що Устим Кармалюк не був звичайним розбійником, який грабував панські маєтки заради збагачення. Його діяльність була одним із виявів національно-визвольних змагань, розпочатих колись козаками, гайдамацькими загонами Максима Залізняка, іншими славетними ватажками:

*То не шум, то не гук по долинах іде,
То співає Кармелюк і до себе всіх зве.
То не шум, то не дзвін розсипається,
То іде Кармелюк, обзивається:
«Гей, до мене ідіть, люди біднії,
Та з собою несіть коси дзвінкії.
Та з собою беріть вила гострії.
Та підем до панів, люди добрії.
Гнізда спалимо їх розпроклятії,
А самих цих панів на рогатину!» [131, 98].*

Образ Устима Кармалюка народ опоетизував з великою любов'ю та силою уяви, демонструючи при цьому ще й високу художню майстерність.

В усній поезії герой наділений надприродними здібностями: «Много рассказывают люди про этого Кармелюка. Возьмут его, бывало, посадят в острог; он нарисует на нарах мелом лодку. – «А ну, господа, говорит затем острожникам: садись со мной сюда». Посядут все в этот обведенный мелом круг, стена расступится, а они и улетят на этой лодке» [163, 131]. Гіперболізоване зображення легендарного героя не обмежується показом його фізичної міці. У народнопоетичній творчості, що особливо прикметно, він духовно вивищується над освіченими ясновельможними панями, окремими представниками духовенства, виявляє гідну подиву мудрість, винахідливість,

кмітливість у боротьбі. Пани боялися його так, що, готуючись до засідки, збиралися вбити месника «срібляним... гудзиком» або «срібною кулею» (пісні «Ой у полі широкому», «А втік же я із Сибіру»; легенди та перекази «Казала бабуня Оляна», «Бідні його дуже поважали», «Кармалюкове крісло», «Смерть Кармелюка», «Він ненавидів панів» та ін.). Невразливість Устима Кармалюка пояснювалася тим, що він знав чарівне зілля, купався в ньому, здобуваючи особливу силу (перекази «Казав мій дід», «Сімнадцять мішків пашні», «Не примусив пан людей мовчати», «Устимом називали на честь Кармалюка» та ін.). Після цього ніяка куля не вражала його. Окрім того, в народній уяві Кармель міг стати невидимим («Кармалюк і піп» та ін.), наприклад, – увійти у воду й зникнути там, немов камінь, щоб сховатися від переслідувачів.

Кармалюка називали розбійником, але він не був ним у звичайному розумінні цього слова. Адже звичайні люди вважали месника рятівником, а пани – запеклим ворогом. «Розбійництво, – писав І. Франко, користуючись термінологією XIX століття, – було з давен-давна нерозлучним товаришем хлопської неволі. Поневолений, битий, кривджений підданий, не можучи знайти ніде полегші ані справедливості, тікав у ліси, у гори, приставав до купи таких самих одчайдухів, і хоч чув над собою в кожній хвилині загрозу смерті, все-таки рад був хоч під тою загрозою пожити свobodно, а надто ще мститися на своїх кривдниках. Інші селяни, що сиділи на ґрунті, не дивилися тоді на розбійника як на ворога суспільного порядку; вони бачили в нім «вільного козака», героя, завидували йому, хоч самі не раз мусили від нього терпіти, все ж таки готові були помагати йому, дати йому поживу й притулок, остерегти перед засідкою, порадити та дати вказівки перед засідкою на панський двір» [129, 5–6].

Ще раз звернемо увагу: постать Кармалюка у фольклорі значно відрізняється від репрезентованої в документальних джерелах того часу. Пояснити це неважко: народ відтворив його таким, яким хотів бачити справжнього месника. Документи ж того часу потрактовували визвольницьку діяльність ватажка як розбійництво. Причини такої оцінки також можна пояснити:

чужоземні історики доклали максимум зусиль, щоб «перелицювати» народного месника із самовідданого борця за національну ідею на профанного зарізяку-грабіжника. Наш народ створив власну історію боротьби Кармалюка, яка пережила всі кривотлумачення. У піснях, до речі, часто прямо названо тих, проти кого був спрямований гнів отамана та його побратимів: зайда-москаль («барин хороший»), «культурник» із Речі Посполитої («два ляшеньки// Хотять мене вбити») та й свій, доморощений визискувач («пан наш»).

Народнопісенну кармалюкіану без побоювання будь-яких аберацій можна назвати чітко окресленим шаром вітчизняного фольклору, органічно пов'язаним, насамперед, із гайдамацькою усною поезією. Скажімо, як і гайдамацька пісенність, народна пісня про Кармалюка змальовує конкретні історичні реалії та постаті. Відхилення в засобах зображення не можна вважати суттєвими. Вони сприймаються свідченням збагачення зображально-виражальної палітри українського фольклору загалом.

Упадає в око те, що народна пісня досить вичерпно й у притаманному їй стилі образного узагальнення віддзеркалює основні події життя і боротьби Устима Кармалюка. Практично всі сюжети, зрозуміло, групуються довкола постаті отамана. Слідами свіжих подій першими йшли пісні-хроніки, сповнені конкретних реалій і деталізованих «описів». Примітно також, що збагачення кармалюцького репертуару відбувалося за рахунок актуалізації більш давніх історичних пісень (козацьких, гайдамацьких), у яких змінювалися імена, місцеві реалії тощо.

Методологічні підходи до аналізу пісень про діяльність Кармалюка обумовили врахування характеру перебігу подій, їх органічного зв'язку з гайдамачиною, з одного боку, та спорідненість жанрів, тематичних циклів, у центрі яких – художнє відображення національно-визвольних ідей, – з другого. Як і гайдамацькі, пісні про діяльність Кармалюка передають конкретні історичні події, називають реальних історичних осіб (за певними винятками). Властиво, можна сказати, що природа історизму обох пластів пісенної епіки має спільну основу.

Початковий етап фольклору про боротьбу Кармалюка відбиває нарікання на власну долю, тяжке становище народу під соціальним, релігійним, а, отже, національним гнітом. Це твори, що «пояснюють» причини виникнення визвольного руху під проводом месника та його широке розпросторення.

Із ранніх літ замислювався Кармалюк над долею рідного народу. Піснею, що найкраще виражає його ставлення до скривджених українців, можна вважати таку:

*Ой ідуть дні за днями,
Часи за часами.
А я щастя не зазнаю,
Горе мені з вами.
І, здається, молодому
Нічого журились,
А прийдеться молодому
З туги утопитись.
Болить моя головонька
Оченьками мружу,
Сам не знаю, не відаю,
За чим же я тужу.
Вбогі люди! Вбогі люди!
Скрізь вас, всюди бачу,
Як згадаю вашу муку,
Сам не раз заплачу.
Вдень, і вночі, і ввечері,
У всяку годину!
Я не маю порадоньки,
Я од журби згину [210, 27].*

У тяжкій підневільній праці на пана минали дитячі та юнацькі роки Устима. В одній із пісень герой зізнається:

*На панщину ходжу, ходжу,
Панам ніде не догоджу.
Ходжу в зимі, ходжу в літі,
Не догоджу ніде в світі [177, 112].*

Віддання паном Кармалюка в солдати, як і все, що трапилося з ним за коротке, але бурхливе життя, відбито в пісенних творах («Ой віддав же пан Юстима», «Служив це я в Галіції», «Ой іде Кармалюк долиною», «Кармалюка жвавий хлопець» та ін.).

Невипадково ж в одній із цих пісень ватажок оплакує свою важку долю:

*Розсердився пан на мене,
Та й віддав в солдати.
«Кармалюку, вражий сину
Що з тобою буде,
Я тебе оддав в солдати,
Служи так, як люди!»
А в солдатах служба тяжка,
Мушу привикати,
А сам таку думку маю,
Що треба втікати [177, 79].*

«Історична пам'ять українського етносу зберегла чимало цінного матеріалу для возвеличення своїх героїв, який формувався за специфічними законами фольклорної свідомості, – слушно твердить В.Сокіл. – Ця остання не існує поза естетичною свідомістю народу, оскільки вона передає її через відповідні категорії. Насамперед слід назвати категорію гармонійного. Згідно із законами гармонійності, народ-землероб повинен вільно працювати на рідній землі... дбати про... достаток. А коли хтось зазіхає на ці багатства... позбавивши автохтонів соціальної, духовної, зрештою, національної свободи... порушується гармонійне. Народ змушений перейти від звичного способу життя до екстремального, замість хлібороба стати воїном» [219, 248]. Зрозуміло, що в цій ситуації зростає драматична напруга, максимально загострюються конфлікти, спричиняючись до трагічної розв'язки. Та трагічне – це переборення негараздів у майбутньому. Нині ж йдеться про протест, безкомпромісне єдиноборство за сповідувані ідеали. Творці народної пісні, заглиблюючись у внутрішній світ Кармалюка, доволі повно й образно відтворювали розуміння ним суспільної дисгармонії. Саме тому їхня увага сконцентровується не на подіях повсякденного буття, а на породжених життям ідеалах особистості. У пізніших піснях усе відчутніше лунають героїчні мотиви. Сенс власне героїчного полягає не у віддзеркаленні справжніх фактів, а в образній інтерпретації історичних подій, що є виявом народного досвіду, ідеалів етносу.

Поштовхом до діяльності, що прославила Кармалюка, стала його служба в рекрутах і знайомство з Данилом Хроном. Повернувшись 1813 року в рідні місця, вони разом організували загін для боротьби проти панів:

*Ой віддав же пан Юстима
У тії солдати,
А Кармалюк із Хроником
Задумав тікати.
Утекли вони із війська,
Пішли в ліс обое,
Незабаром в темнім лісі
Мали хлопці свої.
У багатих відбирали,
А бідним давали.
І з цього насолоду
Превелику мали [177, 108].*

За розпорядженням подільського губернатора наприкінці 1826 року були організовані спеціальні загони шляхти для спіймання Кармалюка. Влада обіцяла велику нагороду тому, хто наведе на слід або спіймає його. Складне життя людини, що своєю непокорю викликала гнів панства, відбите в таких сумних словах народної пісні:

*Судять мене вдень і вночі,
Повсяку годину,
Ніде мені подітися,
Я от журби гину...
Пішов би я до дітей –
Красу мою знають:
Аби тільки показався,
То зараз впіймають.
А так треба стеретися,
Треба в лісі жити.
Хоч, здається, світ великий,
Ніде ся подіти! [177, 63].*

Вплив Кармалюка на простих людей був настільки значним, а протест селян набрав таких великих розмірів, що це викликало з боку органів царської влади намагання якнайшвидше розправитися з ватажком. У грудні 1827 року, після «бунту» в

літинській в'язниці, Кармалюк був покараний. Його прикували до стовпа в камері та зменшили й до того мізерний тюремний пайок. Образ прикутого, знесиленого, але нескореного народного месника постає в одній із пісень:

*Кармалюку, Кармалюку,
Ти ж, Кармалюченьку,
Пливе з тебе кривавиця...
Як вода річенькова.
Дай же, боже, здоров'ячка
Та й Кармалюкові,
Що він дав полегкість
Нашому крайові [73, 74].*

За свої діяння отаман переслідувався як польськими поміщиками, так і російським урядом. У житті він витримав чимало тортур, неодноразово засуджувався до страти, але не занепадав духом, а повсякчас тікав з в'язниць, щоб продовжувати боротьбу:

*Я ж три года по Сибірі
Прошаком шалався,
Через Волгу на воротах
Я переправлявся [253, 249].*

Як не любили люди Кармалюка, але не змогли вберегти його від підступної смерті. Устим був дуже довірливим, через що й загинув у будинку знайомої вдови, яку вважав своїм вірним другом:

*– Вечір добрий, вдівонько,
Обізвися в хаті.
Як варила вечеряти,
Будем вечеряти...
А той ляшок-неборачок
Згори поглядає,
Да й срібляним а гудзиком
Ружжо й набиває... [259, 284].*

Пісні про смерть Кармалюка зазвичай містять елементи фантастики. У них співається про загибель ватажка від «свяченої кулі» або «срібного гудзика», освяченого в «12 церквах»:

*Ой сам я дався з світу згубити,
Що і сказав я кулі святити.*

*Сама ти дала до двору знати,
Щоб мене вбили у твоїй хаті [177, 43].*

Ці твори нагадують пісні про гайдамаччину та опришківство, де часто йдеться про народний звичай святити кулі, щоб протидіяти різним чарам.

Ім'я народного героя Устима Кармалюка оповите безсмертною славою. Його життя й трагічна загибель знайшли широке відображення в народній творчості. Сумно й урочисто звучать рядки:

*Зашуміли темні ліси,
Червона калина,
Вже ж на Кармалюкові
Висока могила.
Ви ж, люди добрі, мої хлопці,
Ви ся догадайте,
Моїй жінці, моїм дітям
Кусок хліба дайте [73, 79].*

Велике народне горе з приводу смерті Кармалюка добре передається знову ж таки в пісні:

*Як забили Кармалюку
Й повезли ховати,
Як почули бідні люди,
То й стали плакати.
Тепер будуть поміщики
Вільно панувати,
Бідні люди на паниціні
Будуть пропадати.
Зійдімося, бідні люди,
На його могилу,
Ми сльозами підливаймо,
Посадим калину.
Най калина процвітає,
Ми глядімо отамана,
Повстання піднімем [177, 43].*

Не лише скорбота й сум відчуються в цій пісні. Схиливши в тузі голови, люди водночас з надією дивилися вперед, прагнули продовжити боротьбу до переможного кінця. Зазначимо, що мотиви, пов'язані зі смертю, наявні в більшості фольклорних

версій біографії Кармалюка. Це – жанровий естетичний концепт, що унаочнює їх життєподібність, реалістичність. Та загибелі героя передують його героїчні вчинки, зображені, зазвичай, без зайвих подробиць. У такий спосіб героїчне органічно перехрещується з трагічним. Глибинний смисл останнього своєрідно закодований в ідеї смерті заради життя. Відтак загибель, смерть потлумачуються не як фатальний кінець усього сушого, а як передумова докорінно оновленого майбуття, крок до омріяного ідеалу. Тому маємо всі підстави сприймати фольклор про Устима Кармалюка як одне зі свідчень граничного драматизму української історії. Буквально вражають і відтворені в усній традиції високі моральні якості героя, його нестримне прагнення допомогти співвітчизникам здобути волю. Трагічна за наслідками боротьба народного заступника в інтерпретаціях творців і носіїв фольклору не суперечить загальній оптимістичній тональності творів різних жанрів. Адже об'єднані вони справді величною ідеєю безсмертя героя, протиборства духу свободи з фізичними стражданнями навіть ціною його життя.

У багатьох піснях про Кармалюка прямо чи опосередковано утверджується національно-визвольна ідея («Гнізда спалимо їх (панів. – Л. Р.)// Розпроклятії, // А самих сих панів// На рогатину!»), звеличується, іноді сягаючи рівня символу свободи, сам «отаман дивних розбійників», що по своїй волі обрав шлях герцю за народну долю. У відповідності до історичної правди й у трагічній тональності пісні «розповідають» про смерть Кармалюка. Однак, за народним баченням, смерть звеличує героя, унаочнюючи сутність високої ідеї, за яку він офірував життям. Справді високою художністю позначена одна з пісень про Кармалюка, де втілено глибоко драматичний мотив:

*Ой не лети, орлице, в той бік, не лети, –
Туди ходить Кармалюк напитись води.
Ой не мути, орлице, того потіка,
Де п'ють воду коні та й Кармалюка.
Ой не мути, орлице, тої криниці,
Де хлопці Кармеля йдуть пити водиці.
Лети, лети, орлице, високо літай,*

*Ти ж того Кармеля у кривду не дай.
Ой не мути, орлице, не мути води,
Ти ж того Кармеля крилом заступи,
А як буде, орлице, мутная вода,
Буде ж тобі, орлице, велика біда [105, 692].*

Найпоказовішими поетикальними засобами в піснях про Кармалюка є епітети, порівняння та паралелізми. Такі епітети, як, скажімо, «славний хлопець», «русі кудрі», «людська слава», «білі гуси», «темний ліс», «тяжкий жаль», «темниця кам'яная» тощо виступають традиційними засобами характеристики постаті та вчинків славнозвісного народного ватажка. Порівняння найчастіше вживаються в картинах переслідування й смерті героя (Кармалюка «як звірюку гонять»; кров із нього тече «як вода річенькова» і под.). Паралелізми тут помітно посилюють емоційне звучання, слугують засобом характеристики персонажів, відтворюють їхні почуття, переживання:

*Лети, лети, орлице, високо літай,
Ти ж того Кармеля у кривду не дай... [105, 697].*

або:

*Ой у лузі на калині
Сорока стрекоче,
А той злючий осавула
Зубами скрегоче... [105, 695].*

або:

*Оляна каже, що в сінях вівіці,
На Кармалюка засіли стрільці.
Оляна каже, що в сінях жито,
На Кармалюка засіли вбити... [105, 699].*

У монографії «Українська міфологічна легенда» (1992) В. Давидюк виокремлює три жанрові різновиди легенд: міфологічні, героїчні та апокрифічні. Історично-героїчні легенди та перекази зображують героя, лицаря-оборонця й визволителя рідної землі. Як правило, герої їх – відомі, ушановані реальні історичні особи.

Із огляду на це завважимо, що весь масив прозової фольклорної кармалюкіани умовно можна розподілити на оповідання-спогади учасників і свідків, очевидців подій, перекази і

легенди. Надзвичайно майстерно й образно легенди та перекази відтворюють усі перипетії життя Кармалюка: від пояснення причин його спротиву до трагічної загибелі ватажка. Ці оповіді насичені емоційними подробицями, від чого їх художність посилюється: «На вид Кармалюк був вродливий з себе – високий, плечистий, як писанка, козак. А ще як моргне, поведе вусом, то кожну молодицю причарує. А що там гріха таїти, задивлялися вони на нього. Але хоч і кажуть «на козаку нема знаку», та йому було не до них» [183, 114].

Народні твори фіксують не лише перемоги, а й прорахунки, невдачі отамана, передають драматичні ситуації, коли народним оборонцям загрожує загибель. Значення й сила фольклорного матеріалу полягає в тому, що він є важливим джерелом інформації про переломні історичні події. Саме в ньому якнайповніше втілюються моральні, правові та національні норми життя, життєвий досвід, уособлені в художній формі. Характерним для всіх творів усної словесності про діяльність Кармалюка є відображення реальних історичних подій, утвердження волелюбності народу та спрямованість проти національного поневолення.

Образ Кармалюка народ опоетизував із великою любов'ю, силою уяви, та високою художньою майстерністю. Гіперболізоване зображення легендарного героя не обмежується показом його фізичної могутності. Отаман і духовно перевищує освічених ясновельможних графів, представників духівництва, виявляє виняткову мудрість, винахідливість у боротьбі із національним ворогом, у небезпечних для себе ситуаціях. По-своєму пояснюючи численні вдалі втечі Кармалюка з в'язниці та каторги, легенди розповідають, що він володів «розрив-травою», за допомогою якої руйнував ґрати, мури і виходив на волю [85, 215]. Він міг свою смерть ховати в глечик, володів різними чарівними предметами, або й прості, звичайні дотепно перетворював на чудодійні. Так, у кабінеті графа Устим залишив загорнутий у папір буряк (редьку), видаючи його за бомбу («Як Кармалюк забрав гроші в пана», «Як Кармалюк переодягався паном» та ін.) [177]. А в переказі «Знав про все...», записаному

В.Вовкодавом 1974 року в селі Кармалюковому, стверджувалося, що Кармалюк був знахарем: «Ото, наприклад, як хтось подумас про нього щось лихе чи залає йому, то він однаково визнає. І приходиться отак десь серед ночі та й давай розмотувати клубочок... Він і з тюрми, бувало, тікав, умів заворожити охорону» [183, 91]. Іншим секретом невразливості була чарівна обручка: «Казали, ніби носив він при собі обручку, з якою три рази брали шлюб. А хто таку обручку має, то його ніхто не вб'є» [118, 425]. Не лише невразливість давала ця обручка, а й наділяла надзвичайною силою: «Ото підходить до мурів чи замків, торкне ногою – і мури розступалися, а замки відмикалися» [118, 425].

У деяких легендах маємо ще одне пояснення надзвичайних властивостей Кармалюка: «А Кармеля ніхто не міг зловити чи вбити. Кажуть, що мати викупала його у такому зіллі, як малий був» [177, 223]. У переказі «Не примусив пан людей мовчати» про надзвичайну силу Кармалюка розповідається так: «Устим Кармалюк мав надлюдську силу. Він сховав смерть у банку і кинув у ставок, де її примулило намулом. Він міг примовити і подути на кайдани і вони розсипалися попіль» [177, 167]. Гіперболізує народ навіть силу ватажкового свисту, від якого «аж дерева шуміли» [151, 285]. Характерно, що гіпербола виявляється тут не відсторонено, а пов'язується з конкретними історичними, географічними, соціальними реаліями (Кармалюк «запанував так, що аж гаї тріщали, а асесори в Житомирі з печі рачки лазили») [104]. Гіпербола, на думку відомого фольклориста В.Сокола, «...насихує й збагачує ідейно-художню тканину... возвеличуючи героя; суть її полягає в означуваному надмірі з метою відтворити силу почуттів, глибину захоплення персонажами... Це не епізодичний прийом у художній структурі творів (йдеться про історико-героїчні перекази. – Л. Р.), а основоположний принцип зображення. Риси, дії героїв, події, їх просторово-часова згущеність дають цілісний, рельєфно виписаний гіперболічний малюнок, який є естетичною реальністю; сама ж логіка художньо-епічного мислення переконує в його «правдивості», бо тут перебільшено реально існуючі якості, стан, можливості» [219, 264].

Невразливість пояснювалася й тим, що Кармалюк знав чарівне зілля, в якому купався, здобуваючи особливу міць; міг він ставати й невидимим. Роль чудесного помічника в таких ситуаціях виконує кістка чорної кицьки: «Коли хочуть його зловити, то він бере кістку цю в руку і його не видко» [177, 248]. Ватажок міг напускати на ворога туман, і через це ставати невидимим: «От, казали, прийшов він раз до дубнівського пана, напустив йому туман на очі. Чує пан Кармалюків голос, а його самого не бачить» [183, 89]; «Ще Устим умів пускати туман на очі, і ці, що стерегли його, не бачили, як він тікав. Їм на той час засліпило. А як попадеться на шляху якась широка річка, то він дмухне, розведе руками – і розступається вода. Він пройде, і вода знов сходиться і заступає дорогу погоні» [118, 424]. Ще одна чарівна властивість Кармалюка описана в легенді «Кармалюк і піп»: «...селянин Кармалюка не бачив, бо то вже такий був, що як захоче, то його ніхто і не бачить, або як іде до лісу, то сліди в село, а як іде в село, то сліди до лісу» [177, 173].

У багатьох переказах фіксується факт, як Кармалюк, зустрівши на лісовій дорозі заможну жінку, заганяв у її п'яти гвіздки й наказував повертатися додому пішки або спускав шкіру з литок [177]. На думку дослідника українського фольклору В. Сокола («Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспект», 2003), цей мотив присутній у казковому епосі, але в дещо іншому вигляді («як чорт підкував бабу»). Отже, до переказів про Кармалюка це фольклорне кліше потрапило з казок, «обрісши» певними конкретними історико-побутовими, соціальними реаліями. Причини таких дій Кармалюка різні, здебільшого морально-етичні: бо нарікала на нього, проклинала, боялася або не купила тютюну. І в жодному з цих переказів месник не засуджується, а представлена ця історія як «справедливий суд» [219, 190–191]. Та існують інші перекази, де жінка виконала прохання Кармалюка, а все одно була покарана. Надзвичайно жорстокими були тортури, яким піддавала ватага Кармалюка тих, хто потрапив до них на лісовій дорозі: «Незабаром іде й багата жінка... Кармалюк зупинив її, вона витягла з клунка підкови й ухналі (він попросив їх купити. – Л. Р.)

і подала йому... Кармалюк звелів жінці роззутися. А тоді вийняв з кишені залізко і прибив підкови до голих п'ят багатої жінки» [177, 167]. Не лише забиванням цвяхів і підков обмежувалися месники. Вони насипали «жару в халяви» («Захисник від панської кривди»), робили «червоні чоботи» («облупили йому шкіру на ногах, де мають бути чоботи»); «Здоймили пана з карети, підпороли йому шкіру на литках і набили туди ячмінної полови» [177, 159; 158]; відрубували вуха («Кармалюкове життя»): «Забрали гроші, запрягли коні, фаетон у болото закотили, а панові чах вуха, носком під зад» [198, 330]. Тимчасом у народній традиції аналогічні вияви жорстокості потлумачуються як адекватна відповідь на «вишукані» тортури, яким піддавали простих селян багатії.

У народній пам'яті зберігся й портрет героя. У переказах зустрічаються, наприклад, такі описи: «Кармалюк не був страшний, у нього було миле лице... виразні очі були сині. Був кремезний, дуже широкий у плечах...»; або: «Дід розказував, що Кармалюк був одягнутий у шаровари й вишиту сорочку, носив чоботи. Чемерку підперезував червоним поясом, за яким були заткнуті два пістолі. Стрижений був «під макітру». З очей його світилася доброта. Добрий був чоловік Кармалюк. Коли з ким поговоре, наче голосом обніме, так умів проникати в душу» [177, 206]; «І Кармалюка самого бачив. Рослий такий, крепкий, грубий дядько, під вусом, плечистий. Гарний з лица...»; «...широкоплечий, русявий, під вусом, крепкий, як дуб...»; «...високий, плечистий, під вусом, в чемерці, завсігди підперезаний червоним поясом, сорочка вишита; і казали, ніби під сорочкою був панцир»; «Устим був хлопчиком дуже милим, кучерявим... він таки і гарний був з лица, рослий, крепкий» [118, 407–408; 409; 410; 411]; «На Поділлі в темних лісах, в сірих скелях, на славній горі високій, в густому лісі жив собі чоловік. Сей чоловік мав велику силу, розумну голову, метке око і вправні руки. Як поміряється з ким силою – переможе, як щось скаже – всяк послухає, як націлиться в яструба, то вже не схитне рука»; «Кармалюк, кажуть, був страшенно сильний, мав велетенську силу»; «Був він дуже гарний лицем, чорнявий, ясноокий, стрижений «під макітру»; «Бачила я чоловіка... біленького, як бог»; «Кармалюк... був не дуже високий, але

плечистий, незвичайно сильний, дуже розумний лицар»; «Кармалюк не був страшний, у нього було миле лице, як плакав. І веселий був. Дуже добрий був, що пішов би, здається, за ним у світ»; «Кармалюк був високий, сильний, нахмурений, але дуже добрий. То неправда, що кажуть, ніби він був страшний»; «... всі були високі, міцні, а один з вусами і красивий»; «Кармалюк був чоловік дуже здоровий, в плечах широкий, сильний і гарний на виду» [177, 159; 174; 189; 197; 203; 204; 207; 213; 217].

Про надзвичайну силу Кармалюка дізнаємося з багатьох оповідей: «Пригнали одного воза з фільварку. Устима посадили. Ворухнувся він – так і розлізся віз. Другого, найміцнішого, на залізному ходу підібрали. Ступив Устим ногою – по колодки пішов у землю» [177, 241]; «А як виріс Устим, то був гарний, рослий і дуже крепкий хлопець. Найбільший мішок з пашньою бере в одну руку і в другу під пахви і несе, хоч би що»; «Попався раз Устим у руки цих панських супостатів. Хотіли вони осміяти отамана перед своїми людьми, бо всі знали, що Кармалюк силач. Завели Устима на тік і наклали на нього аж сімнадцять мішків пашні на плечі... ці панські лакузи думали, що мішки так і привалять Устима, а він зігнувся і сунеться з мішками, ніби гора якась двигается»; «Дід також оповідав, що отаман був дуже сильною людиною. Брав між пальці залізну коцюбу і отак між пальцями згинав» [183, 84; 86; 88]; «... та хіба можна було вбити людину, яка розгинала підкови і рвала пута...» [118, 408]; «Через річку Волгу перепливав ворітьми, коли тікав з Сибіру. Докупи зв'язав троє воріт і ними переплив»; «Кармалюк був дуже сильний. Помаленьку прикрався до козака і спіймав коня за цуглі (мундштук), а козака за ногу та й з коня. Наступив його ногою і обдер козацьке убрання...» [177, 206; 130].

Чимало переказів і легенд містять епізод трагічної загибелі Кармалюка. У деяких із них смерть героя змальовується в реалістичній манері (застрелений із рушниці); згадується навіть ім'я вбивці, хоча не скрізь ним є Рудковський (називаються також паничі Янчевський та Хлопицький) («По світу білому») [183, 116/118, 429/177, 219]. В одному з переказів («Казала бабуня Оляна») висувається ще одна версія вбивства ватажка: «вбила Кармалюка

нібито його полюбовниця» [118, 428]. У багатьох легендах смерть героя – така ж магічна, як і життя. Адже вбивають його «свяченою кулею, срібним або свяченим гудзиком». В одній з легенд (записана 1894 року; А.Малинка «Предання о Кармелюке») розповідається про те, як ватажка вистежили й убили «студенти». Зрадила його дочка відставного солдата, що мешкав у селі Кесличі поблизу Тульчина. Уночі Кармалюк приходив до цієї розпутної жінки. Студенти й раніше намагалися вбити месника, та нічого не виходило: «Кармелюк ловит пули да им же назад и бросает» [163, 132]. Коханка довго вмовляла Устима розкрити таємницю, і врешті-решт він розповів, що може загинути лише від кулі, вилитої із срібного карбованця [163, 132]. У деяких зразках, де йдеться про смерть Кармалюка, обов'язковою умовою висувається освячення кулі в церкві: «Вдова випитала, чим його можна забити, і він признався їй, що його візьме тільки срібний гудзик дев'ять раз посвящений»; «Пани багато років гонились за Кармалюком, хтіли його вбити, але не могли, бо куля не брала його. От вони взяли гудзика і сім років святити його в церквах»; «Багачі мріяли, щоб забити його. Хтось сказав їм, щоб святити сім разів гудзика і тоді вдарити ним»; «Мене може вбити гудзик чистого срібла, і щоб був у дванадцяти церквах служений і тра його дванадцять раз посвятити, і тоді він може вбити»; «Треба в один час посвятити 12 куль в 12 церквах. Якщо в мене пустити всі 12 свячені кулі, то вони мене з світу білого знесуть»; «Блищачий гудзик може мене вбити і перед тим його треба двадцять разів посвятити» [177, 199; 205; 223; 224; 225; 239]. Тут маємо не лише згадки про чарівні предмети, що вбивають Кармалюка, а й символічні цифри – **7, 9, 12**.

Як зазначає В. Сокіл [219, 192], згідно з українською фольклорною традицією, якимось незвичним предметом (у цьому випадку «срібним гудзиком») можна вбити лише чарівника. Тому українська усна народна творчість вважала свого героя саме таким, вбачаючи в ньому якусь неземну силу й міць. Аналогічний мотив трапляється в українському фольклорі й стосовно інших народних героїв. Так, Амвросій Метлинський записав варіант історичної пісні, де Перебийноса вбивають «срібним гудзиком» [170, 403]. У переказі «Устим Кармалюк» проводиться паралель також із життям

іншого ватажка – Довбуша: «Ще Довбуша хотіли вбити, та куля не брала. Аж тільки гудзиком, дванадцять разів посвяченим, стріляли. Довбуша взяло, а Кармалюк нічого. Дужий та рослий був. Аршин плечі» [177, 163]. Як бачимо, народ повсякчас заакцентовавав думку про надзвичайну фізичну міць месника.

Побувають і легенди про магічний постріл у тінь Кармалюка: «Коли хто хоче мене вбити, то нехай стріляє не в мене, а в мою тінь» [177, 225]. Як відображення людини на площині тінь має не лише її фізичні обриси, а, що найважливіше, обриси душі. Як зазначав фольклорист та етнограф В. Гнатюк [99, 4], ідентифікування душі з тінню належить давнім віруванням. Таким чином, влучити в тінь Кармалюка означало знищити його душу, що неодмінно призвело б до його фізичної смерті [219, 193].

Однією з обов'язкових складових композиційного устрою аналогічних творів є наявність так званих «спільних місць» – усталених словесних формул, використання яких зумовлюється насамперед героїчною тематикою. Зрозуміло, що ця тематика органічно пов'язана з подіями вітчизняної історії, навколо яких і групуються «загальні місця». Як правило, такі народнопоетичні формули сконцентровані в зачинах творів про Кармалюка, ніби готуючи слухача до сприйняття оповіді. Іноді подібні кліше містяться в кінцівках легенд і переказів, своєрідно увиразнюючи достовірність почутого. У народній прозі про Кармалюка часто трапляються й медіальні формули, що не мають постійного місця в структурі тексту. Основна їх функція – атрибутування персонажа (розповіді про чудесне народження, незвичайну зовнішність ватажка, його надлюдську силу та героїчні вчинки). У прозі про героя зустрічаємо й міні-епізоди, які оповідач у жодному разі не може опустити, бо утворюються «подієві прогалини». Такі епізоди присутньо конкретизують зміст самої події, виступаючи однією з важливих архітектонічних ознак аналізованих прозових зразків. Названі моменти – присутній естетичний принцип неказкової фольклорної прози загалом – ніби «зцементовують» композицію практично кожного твору про Кармалюка.

З ім'ям легендарного ватажка пов'язуються й деякі топонімічні та гідронімічні реалії, а також розповіді про скарби

(«Сплели дві берези», «В урочищі Борсуки», «Гроші в дуплі», «Липа», «У Холодному лісі», «Шукали і на могилах» та ін.). Так, із розповіді про Кармалюкову долину дізнаємося, що в дуплі дерева месник заховав гроші, які ніхто не може знайти, бо охороняються вони нечистою силою [183, 108]. В одному з переказів йдеться про те, як чоловіки вирішили знайти Кармалюків скарб. Коли вони все ж знайшли його й хотіли взяти, останній загруз глибоко в землю. Утопічні ідеї про заволодіння скарбами постійно жили серед народу. Зокрема, під час голодомору 1932 – 1933 років люди мріяли, що знайдуть ті гроші і цим врятуються від голодної смерті [183, 131]. Тим часом, у переказі «Липа» заперечується наявність скарбів, що належали героєві: «Кармалюк ніколи не закопував гроші в землю, а всенькі роздавав бідним людям, найбільше вдовам, сиротам» [183, 110]. Він допомагав їм таємно, але всі знали, хто саме це зробив: «Розказували, що Кармалюк підкидав гроші під поріг бідним людям. Встане, бувало, хто ранком, бачить, а в нього під порогом зав'язані в тряпці гроші лежать. Знали люди, що це їм приніс Кармалюк» [177, 194]. Із переказів про криницю, дуб, липу, скелю над Дністром тощо дізнаємося про місця перебування кармалюкових загонів.

Прозову фольклорну кармалюкіану (як і пісенну) можна розподілити на чітко окреслені тематичні групи:

1) дитинство та юність народного месника («Про нашого Устима», «Дитинство Устимове», «Перекинув через себе», «Дали полотна на сорочку», «Виміняли на собаки», «Скупий пан», «А як виріс Устим»);

2) родина Кармеля («Тату, почекай», «Останнє побачення»);

3) допомога ватажка бідним селянам («Кармалюк і бідна вдова», «Виручив з біди», «Кармалюк і свинопас», «Ложки до ліктів», «Півтори копи жита», «Допоміг», «Кармалюк і багач», «Панські гостинці»);

4) кмітливість, винахідливість, надприродна сила, високі моральні якості і талант перевтілення героя («Підкови другим боком», «Про хату і хід», «Не примусив пан людей мовчати», «Не впізнали...», «Обов'язково з дзвіночком», «До панів у гості»,

«Межирівський телепень», «Сімнадцять мішків», «Розірвав...», «Пальцями згинав», «Напускав туман», «Кіньми поробив», «Знав про все...»);

5) втеча Кармалюка з війська, каторги, від переслідувань («Втеча з солдатської неволі», «І в Северинівці...», «Самі себе ловили», «З Літина, з тюрми», «Втеча», «З неволі, з Сибіру...», «Ніка нет, ніззя...»);

6) будні боротьби проти панської сваволі («Устим Кармалюк», «Сила Кармалюка», «За що Кармалюк покарав пана», «Кармалюк і лютий пан», «Як Кармалюк пана провчив», «Панські гостинці», «Як Кармалюк вчив людей», «Як Кармалюк забрав гроші в пана», «Підкинули в окіп», «Як Кармалюк сповідав попа», «До пана Гординського», «У пана Шабельського», «Підкували пана», «Нагодував пана медом», «У Потоки до графа», «У ясної пані», «Зустріч з паном Потоцьким»);

7) Кармалюкові послання з погрозами «власць імушим» («Послання Літинському судді»);

8) Кармалюкова ватага («Як Кармалюк добирав собі хлопців», «Не для себе відбираю панське добро», «Кували зброю», «Сорок хлопців»);

9) загибель отамана («Зрада», «Коло сушні...», «По світу білому»);

10) топонімічна проза («Кармалюкова гора», «Мої діди Блажкуни», «Під Балтою», «У Нерчинську над шиякою...», «І в далекім Сибіру...», «Скеля над Дністром», «Криниця», «Кармелюкова криниця»).

Звичайно, група творів про боротьбу проти панської сваволі є найбільшою, однак тут згадуються далеко не всі легенди та перекази, що підлягають класифікації. Викликають також зацікавлення ті своєрідні прозові зразки, в яких творці фольклору прагнуть відбити внутрішній світ месника, зокрема, його роздуми про тяжку долю («Кармалюкова сльоза», «Дідова стріча»). Кармалюкіана збагатила поетичну історію України, зосібна тих місць, де діяли месники, численними топонімічними легендами та переказами. Найбільше число таких записів припадає на ХХ століття (В. Тищенко, В.Вовкодав, О.Мукомела). Найповніше цей

цикл зафіксований на Поділлі. У народній прозі знайшло відображення й таке явище в історії всіх визвольних рухів, як «примазування» до справедливої боротьби звичайного розбійництва, що супроводжувалося грабінництвом як «чужих», так і «своїх» більш-менш заможних громадян.

Слід зауважити, що для створення усного літописання про свого героя народ обирає не якийсь окремих жанр, а використовує всі досягнення розповідної традиції, прагнучи до найбільш повного розкриття всіх граней його характеру, йдучи, властиво, шляхом ідеалізації. Фольклору не властиві головні та другорядні жанри. Кожен із них є важливим у створенні образу, а разом вони передають погляд народу на ті чи інші явища, історичні події. Легенди (як і перекази) почали складатися ще за життя Устима Кармалюка. Основою створюваного фольклору про нього були розповіді, так би мовити, з перших уст – від самих учасників подій чи людей, пов'язаних із ними. Після перших же нападів на панів, їхні мастки серед народу почали розповсюджуватися численні чутки та поголоски про діяльність ватажка. Ім'я Кармалюка стає відомим все далі й далі від епіцентру його діяльності, а чутки поступово обростають домислом і трансформуються в легенди та перекази.

Із переказів відомо, що Кармалюк ніколи не відмовляв бідним людям у допомозі. 1922 року І. Єрофеїв записав на Поділлі розповідь М.Джуринського про те, що дід останнього, Леонтій Антонович Джуринський, був особисто знайомий із Кармалюком і розповідав онукові про народного месника: «Кармалюк, переказував мій дід, був не дуже високий, але плечистий, надзвичайно сильний, дуже розумний, лицар. Не любив розбійників, сильно карав даремних злодіїв. У нього було після другої втечі з каторги біля 100 чоловік кампанії. Любив одну гору, що зветься Кармалюкова, у гуменецькому лісі, коло Макова, де старе городисько.

Як пани збиткувались над людьми, то люди зверталися до діда, щоб переказав Кармалюку. А той завжди захистить, бувало, покривджених. По нім і чужі плакали, коли його було вбито одним панком» [258, 278].

Тут варто акцентувати на згадці про «даремних злодіїв». Йдеться про тих, хто приєднувався до загонів Кармалюка з метою особистого збагачення. Цікаво, що відомий історик діаспори П. Мірчук, осмислюючи первні гайдамаччини, завважував: «Оті розбишацькі грабежі, що їх робили польські шляхтичі і навіть польське військо та польські монахи, в кожному випадку виключно із жадоби наживи, намагалися й намагаються польські мемуаристи й історики, а в єдності з ними й московські, перекинути на українських повстанців і так надати всій гайдамаччині характер грабіжницько-розбишацький... Згідно із судовими документами тодішніх польських судів і згідно з історичною правдою, всі ті грабежі мусять залишатися на конті польської шляхти» [172, 150–151]. Ця думка повною мірою стосується й визвольницької діяльності під орудою Кармалюка.

Народ відкидав обвинувачення свого заступника в розбійництві. Відважний і надзвичайно сильний фізично, він володів, за народними легендами, надприродною силою, здатністю непомітно з'являтися і зникати. Постаць народного месника не заплямована жодним ганебним, з точки зору народної моралі, вчинком. Як зазначають дослідники діяльності Кармалюка й фольклорного матеріалу про нього, отаман був надзвичайно гуманною людиною стосовно трударів і розправлявся з тими, хто наживався на їхній праці. У зв'язку з цим дозволимо собі посперечатися з подібними твердженнями й навести деякі приклади явно антигуманного поведження месника. Адже причини окремих його вчинків пояснити справді важко. Зокрема, зі слів відставного солдата з села Тульчина Кам'янець-Подільської губернії (запис А. Малинки 1894 р.) відомо про досить дивний факт із життя Кармалюка: «Встретил Кармелюк бабу. «Ты боися Кармелюка?» – «Чого его бояця!» Дал он ей гривеник: «На 5 коп. купи гвоздей, а 5 соби возьмы». – Баба купила на все 10 коп. гвоздей и принесла их Кармелюку, а он взял да и повбивал эти гвоздики бабе в ж...» [163, 131]. В іншому переказі (запис А. Смоктія 1882 року) натрапляємо на розповідь про таку ситуацію: «...раз знов іде баба на базар, та якраз проходить через той ліс, де жив Кармелюк. От іде, та все оглядається, та заглядає

поміж корчі, чи не сидить там часом Кармелюк. А той і нагледів її, та вийшов з-за кущів, та й іде проти неї. Як угледіла вона його, та так і похололо в неї в серці, а далі, перехрестившись, й каже: «Ох, Боже ж мій! А я думала, що це де-небудь вирвався той проклятуший Кармелюк, та вже оце йде по мою душу. Так боюсь того Кармелюка, що й не знаю, де б і ділась, якби вгледіла його...

– Чого ж ти, бабко, боїшся того Кармелюка? Він тільки багатих чухрає, а тебе, не бійсь, не зачепить...

– Ох, не дай, Боже, мені з ним здибатись, з тим проклятушим розбіякою, так на місці, здається, і вмерла б!

Став її Кармелюк питати, що вона несе, чи має дітей, чи є що дома їсти... Все бабуся розказала: несе півкопи яєць та низку цибулі, щоб продать...

– Купи мені, бабко, на базарі, каже той, за гривню підкови до коб'їт, та десяток цвяшків за два шага...

Цілий день сидів Кармелюк коло шляху в лісі та виглядав баби. Та тільки уже надвечір вернулася баба з місця. Вийшов до неї Кармелюк, та й питає: «А чи купила, бабусю, підкови?» – «Купила», – каже. – «Ну, добре, сідай же тепер, я тебе підкую... а щоб не дуже боліло, щоб тобі можна було дійти додому, то я підкую тебе тільки по два цвяшки на кожну ногу... ну, тепер іди з Богом, та згадуй тим часом Кармелюка!...» [215, 186–187].

Водночас зі свідчень селян дізнаємося, що Кармалюк одного разу побачив чоловіка, який запряг пару молодих воликів і примушував їх працювати. Ватажок дав селянинові сто карбованців, щоб той купив старих волів. Але пан забрав ті гроші. Зустрівши знову чоловіка, месник ще раз дав гроші й записку для пана, промовивши: «Ну, на тобі знов 100 рублів, а це письмо занеси до пана і скажи, що я в нього в гостях буду, а я – Кармалюк». Як почув про це пан, то одразу зібрав дворню, людей і думав, що Кармалюк не добереться до нього... Кармалюк добрався таки...

...Питаються одного селянина: «В цих Медобортських горах ховався Кармалюк?» – «Він не ховався. А нащо ж йому було ховатись, коли він був Кармалюк?!» [258, 295].

Кармалюк мав дружину й дітей, але змушений був принести в жертву родинне щастя, щоб полегшити долю свого народу, який буквально шарпали іноземні загарбники й пригноблювали «власні» поміщики. Це з дитинства тривожило його душу. Тому потрібний був лише поштовх, щоб ненависть вирвалася назовні, втілюючись у протистояння, непокору володарюючій верхівці.

«Кармель був не з тих, що міг терпіти знущення панів. Виїхав він орати та й співає собі. До нього під'їхав пан Яловицький:

– Замовч! – верещить не своїм голосом. І нагаєм замахнувся.

– Собако, кого б'єш? – крикнув Кармалюк. – Прощайся з сонцем, собако!.. Сльози бідноти, кров селянську тільки смертю спокутуєш. – Одинадцять разів обкрутив кругом себе панка, а тоді як пустив їм у товтру – аж засвистіло. – Тепер гуляйте, хлопці.

Хлопці розпрягли коні й дременули в ліс...» [258, 301].

І психологічно, й морально народ важко сприйняв той факт, що їх оборонець і рятівник помер, до того ж так безглуздо (убитий у хаті коханки із засідки), не залишивши жодної надії на те, що може вижити, врятуватися знову й повернутися до боротьби. Очевидно, саме тому народні розповіді про останні хвилини життя Кармалюка сповнені непідробного суму: «Козаки оточили хату, і в хаті було повно. Почалася страшна бійка. Кармалюк хотів вискочити через вікно, а тут його хтось тяжко поранив, він впав і вже не міг піднятися. Не чути було після цього про него нічого між людьми. Кажуть, що він покинув ті місця, як видужав, але знов опинився на Сибіру за правду, де й помер»; «Коли Кармалюк виходив з хати, то той (Рудковський. – Л. Р.) з гори в нього вистрілив. Змахнув Кармалюк руками, а все-таки дійшов до лісу. Там ще з своїми хлопцями попрощався, ліг і кончився»; «Кармалюка було тяжко поранено в ногу, але хлопці виручили і забрали в ліс, де він невдовзі помер»; «Його жандарми ранили в її (коханки. – Л. Р.) снігах, то він ранений почав співати таку пісню:

Дунав, що в снігах вівці,

А це засіли на мене стрільці»;

«...він був дуже крепкий, мав силу велику. Як його поранили смертельно, то він ще й пісню проспівав цю:

*Казала бідна вдова,
Що загонить вівці.
А то на мене, Кармалюка,
Засідають стрільці» [177, 223; 224; 226; 227; 229].*

А в переказі «По світу білому» засуджується зрада, бо якби жінка не вивідала таємниці месника, він залишився б живим: «Він-то носив панцир на грудях, але поляк Янчевський зблизька вистрілив у голову...» [118, 429].

Як свідчать спостереження, сюжети легенд і переказів про Кармалюка вибудовуються довкола певного вчинку отамана та його побратимів. Йдеться про зчаста єдиний фабульний епізод, відтворений в узагальненому плані. Увага, отже, сконцентровується на події, що є осердям епічного твору. Багато в чому народнопоетична модель дійсності наближається тут до справжніх історичних подій, та водночас у концептуальних моментах не співпадає з ними. Маємо на оці передовсім втілення в епічній історії народного ідеалу, оптимізму, прагнення до волі. Сюжети фольклорної прози про «отамана дивних розбійників» формуються за власними законами: відбувається набір конкретних ситуацій, мотивів, що якнайповніше передають пафос, ідейне спрямування й народне бачення сенсу історичних подій. Оці змістові чинники генетично сягають героїчно-урочистої й драматично-трагічної тональності самого сюжету. Слід сказати також про наявність значної кількості варіантів легенд і переказів про героя, що виникали внаслідок міграції соціальних, побутових та інших мотивів. Варіанти, що характерно, мають багато сюжетних подібностей, які сприяють об'ємнішому висвітленню історичних подій і фольклорної біографії героя.

Оригінальним шаром фольклорного матеріалу про Устима Кармалюка є приказки та прислів'я. Тут народ засвідчує визнання сили, могутності, краси героя, висловлює віру в те, що він урятує людей від знуцання «владь імущих». Наведемо кілька прикладів прислів'їв та приказок: «А бодай ти Кармалюкові попався! Кармалюка не жалів на пана бука. Колись Юстим пускав з панів дим. Боятся, як пани Кармалюка. Пана Стася взяла трясця, а панові гроші Юстим дав Явдосі. Ще Юстим у лісі, а пан в стрісі.

Гарний, як Кармалюк» [183, 145]; або: «Коли Кармалюк схоче, так і пан засокоче. Підемо до Кармалюки, бо сверблять на панів руки. Для бідного Кармалюка і небо прихилить. Наче грім весною, такий Кармалюк був. Кармалюк всім бідним брат. Кармалюк бідних не грабує» [177, 249]. Гуржій і Компан у документальному збірнику про життя та діяльність Кармалюка наводять і такі приказки: «Хто бідний, той Кармалюкові і кумом був. За одного бідного Кармалюк і на пана піде» [73, 77]. Це – ще одне свідчення безмежної любові й поваги українського народу до славетного месника, що своє життя поклав на вівтар боротьби за волю.

Народну пареміографію про діяльність Устима Кармалюка умовно розподіляємо на такі групи:

1) сила та краса Кармалюка: «Не було таких кайданів, щоб Кармалюка втримали»; «Велика сила була у Кармалюка, тому-то вона й лякала нашого пана»; «Наче грім весною, такий Кармалюк був»; «Кармалюк до лісу іде – ліс шумить; А в ліс увійде – притихне»; «Крепкий, як Кармалюк»; «Гарний, як Кармалюк» та інші;

2) боротьба з панством: «Почекайте-но, пани, і в нас щастя буде, коли Кармалюк з Сибіру прибуде»; «Як корчують бузину на чистім городі, Юстим сказав, що й панів – корчувать по моді»; «За одного бідного Кармалюк і на пана піде»; «Колись Юстим пускав у панів дим»; «Кармалюка не жалів на пана бука»; «Люди знали, що панам доброго не буде, коли у село Кармалюк прибуде» та інші;

3) стосунки з бідним селянством: «Кармалюк всім бідним брат»; «Бідний – Кармалюкові брат рідний»; «Кармалюк, що має, то бідному дає»; «Кармалюк чим може, тим допоможе»; «Всі Івани – Кармалюкові сини»; «У наймита Микити подерлася свита, Карман – отаман дав свитку і жупан» та інші.

У народнопоетичних версіях життя й діяльності Кармалюка простежуємо найрізноманітніші художні засоби відображення життєвих реалій. Метафора, скажімо, слугує тут одним із способів вираження народного розуміння ролі визвольницьких устремлінь месника («асоціативний» показ певних фактів, пов'язаних із його боротьбою; метафоричний зміст окремих найменувань і под.). Із метафорою в кармалюцькому фольклорі тісно пов'язана метаморфоза (наприклад, численні твердження про невразливість

отамана). Ряд традиційних образів («жваві хлопці», «убогі люди», «калина», «пани-дуки», «асесори», «ісправники», «нагайка» тощо) – насамперед на ґрунті подібності – набуває в творах символічних рис. До рівня символу, з нашого погляду, вивищується вже ім'я та прізвище героя: Устим Кармалюк – подільський ватажок, який офірував життям за соціальну та національну непідвладність українського народу. Можна навести також чимало прикладів паралелізму, що є основою художнього світу творів (особливо прозових) про цього ватажка. Одне слово, в кармалюцькому фольклорі повною мірою віддзеркалилися не лише народні знання історії, а й його естетичні уподобання, художні смаки.

Можна без перебільшення твердити, що історія України XVII – XIX століть – це історія майже безперервної боротьби трудящих за волю, власні права. У ряду національних героїв опинилося й славетне ім'я Устима Кармалюка. В історіографії Російської імперії, а пізніше й радянській, діяльність месника пов'язувалася з декабристським рухом. Порівнювали його і з Омеляном Пугачовим, якого багатії теж вважали розбійником, бунтівником. Офіційні документи про Кармалюка вражають розбіжністю характеристик, даних йому сучасниками, державними чиновниками, очевидцями. Можемо твердити, що найправдивіша оцінка дій ватажка міститься в українській народній творчості. За офіційною тогочасною версією, Кармалюк – похмура і немилосердна людина, наділена переконаннями карного злочинця. Народна ж традиція оспівує й звеличує постать героя-месника, який увібрав у себе найкращі людські риси, уособив ідеал мудрого, справедливого народного ватажка. Кармалюк символізував свою епоху – суперечливу й складну. Для одних він був утіленням непокори, мужності та героїзму, для інших – бунту, кривавого й безглузлого розбою. Україна довго чекала слухного часу, щоб повідати правду про визвольну боротьбу лицаря-оборонця та його побратимів на Поділлі. Лише після Другої світової війни відкрилося багато фактів з його життя, що раніше приховувалися.

Народна поетична творчість про Кармалюка в усій сукупності кількісно надзвичайно велика, тематично й ідейно

багата. Якщо говорити, приміром, лише про пісні, то тематично вони об'єднуються в дві великі групи: історичні, де оспівано життя та визвольну діяльність героя, й пісні любовного змісту. Щоправда, існують ще й зразки, в яких зміст обох названих груп тією чи іншою мірою контаміновано. Усі пісні, записані впродовж XIX–XX століть, у хронологічній послідовності відтворюють життя й діяльність Устима Кармалюка від народження до трагічної загибелі від рук шляхтича Рудковського. Народна пам'ять зберігає згадки про мандри й поневіряння героя, його прагнення звільнити українців від гніту, бачити щасливими своїх дітей.

Магістральною темою, що розроблялася в піснях про Кармалюка, є звеличення його подвигу. При цьому, що характерно, цю пісенність не можна вважати адекватним віддзеркаленням перебігу подій, життєпису ватажка. Образні оцінки, висунуті тут, детерміновані насамперед потребами регіональної усної традиції, досвідом художнього освоєння творцями та носіями фольклору переломних історичних подій і найпомітніших постатей. Нарешті, пісенна кармалюкіана є продовженням розробки історичної тематики за доби чужоземної окупації українських теренів, бруталного нищення духовних приписів і традицій нашого народу, який цілеспрямовано перетворювали на «варшавське сміття», «грязь Москви». Характерно, що усна поезія про Кармалюка навіть у наш час не стала фольклорним фондом. Свідчення цього – фольклорні експедиції слідами народних месників, які й досі фіксують чимало варіантів різножанрових творів про легендарного лицаря волі.

Ім'я Устима Кармалюка намагалися стерти з пам'яті народу. На місці його поховання не було встановлено навіть хреста. Та український народ не забував своїх оборонців, тим паче, що діяльність героя була однією з активних спроб підняти людей на національно-визвольні змагання. Кармалюк став ідеалом для селян, тому що (за фольклорними версіями) ніколи не залишав своїх друзів у скрутному становищі, міг дати пораду, допомогти грошима, бо все добро, яке забирав у панів, віддавав бідним.

Після розправи з Кармалюком українці не скорилися волі колонізаторів, число яких посутньо зросло. Із-поміж народу

силилося почуття ненависті до гнобителів, поширювалися чутки про нові повстання. Попри суворі заборони, в народному побуті – як грізна пересторога ворогові – звучать козацькі, гайдамацькі, кармалюцькі пісні, час від часу спалахують стихійні заворушення, бунти.

Як свідчать спостереження, центральною темою, що розроблялася в усній творчості про Кармалюка, була тема звеличення подвигів народних оборонців. На всьому шляху становлення й розвитку фольклорної кармалюкіани простежуємо тенденцію до героїзації, ідеалізації месників, до евфемістичної передачі деталей перебігу їхньої боротьби. Народні кармалюцькі пісні, образи борців, виведені в них, – це втілення могутніх сил етносу, його відваги, нескореності, непереборного прагнення до волі.

Порівняно з піснями, оповідання, легенди та перекази набагато виразніше й вірогідніше віддзеркалюють усі обставини боротьби загонів Устима Кармалюка: від зародження, витоків, ідеалізації отамана до показу негативних моментів (надмірна, але вимушена жорстокість, спричинена сваволею ворогів) і сцен розправ над ватажком і його соратниками. Прозова кармалюкіана, як і пісня, потрактовує рух як різновид гайдамаччини або ж у їх тісному взаємоперехрещенні.

На загал же, за методом відображення фольклорна кармалюкіана позначена реалістичністю і є органічною складовою героїчного епосу нової доби. Усна народна творчість про Кармалюка не являє собою адекватного відображення перебігу подій чи однозначної народної їх оцінки. Вона передає народну концепцію діяльності месників. Кармалюцький фольклор – художня інтерпретація фактів і постатей – тісно пов'язаний із усім масивом народної творчості, з суміжними жанрами, тематичними циклами передовсім. Пісні, перекази, легенди, оповідання, прислів'я та приказки про Устима Кармалюка є продовженням розробки історичної тематики в нових умовах – ліквідації усталених суспільно-державних інституцій, етнічних, релігійних приписів, норм і традицій, спроби перетворення вітчизняної інтелігенції на виконавців волі «загребущих сусідів», а народу – на кріпаків і рабів, безсловесне «бидло».

РОЗДІЛ III. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА КАРМАЛЮКІАНА: ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ ХУДОЖНЬОГО РУХУ

Найістотнішою засадою будь-якого наукового дослідження є його зв'язки з історією, історичним поступуванням і досвідом етносу, держави. Події, пов'язані з діяльністю Кармалюка, припадають на той період в історії українського народу, коли він був позбавлений прав на існування і навіть на історичну пам'ять. Тому намагалися стерти з пам'яті й ім'я легендарного ватажка.

Навіть донині перебіг боротьби загонів Кармалюка залишається недостатньо висвітленим в історичній науці й водночас міфологізованим як в українській, так і в польській та російській історіографіях. Причиною цього, на наш погляд, є те, що офіційна історіографія або маскувала чи забороняла справжню історію українців, або переписувала її на свій кшталт, підтасовувала факти, виконуючи волю своїх «замовників», котрі впродовж століть проводили антинаціональну, антинародну політику в Україні. Дослідження українських, російських і частково польських історіографічних матеріалів стали одним із вагомих джерел української літературної кармалюкіани.

Іншим цінним її джерелом є українська народнопоетична творчість. Як образно висловився свого часу М. Стельмах, українська народна пісня, як і доля нашого народу, «виростала на чорному хлібі історії». «На страшних пожарищах, у чорних азовах, козлових, салгирах та коднях гинули її геніальні творці. Ромашка і житечко проростали з їхніх сердець, а їхні пісні розходилися по всій Україні, вросли у вічність і ставали для нащадків хвилюючою історією» [175, 6]. Значення, сила фольклорних зразків полягає передусім у тому, що вони є важливим джерелом інформації про історичні події. Окрім того, саме у витворах народного генію якнайповніше втілюється національний код, етнопедагогічні та морально-етичні норми народу, його життєвий досвід, уособлений в художній формі.

Повстанська діяльність Устима Кармалюка, що її відносимо до однієї з форм державницьких змагань, мала важливе значення

для становлення світогляду звичайного українського гречкосія. Легендарний ватажок на власному прикладі довів, що за волю слід боротися, відновив у народній пам'яті згадки про героїчне минуле України – козаччину та гайдамаччину.

3.1. Образ Устима Кармалюка в творах епічних жанрів

Для української літератури другої половини XIX століття характерним було зображення життя пореформеного села, інтерпретування животрепетних проблем соціального та національного життя, взаємин інтелігенції і народу. При цьому урізноманітнювалася тематична і жанрова палітра письменства. Однією зі специфічних ознак вітчизняної літератури цього періоду є її органічна спорідненість із визвольними рухами. «Народ, праця на його користь, досліди над його життям і слугування його інтересам – усе голосніше бринять в українському письменстві; елемент протесту проти всякого поневолення стає могутнім окликом літератури й надає їй, поруч із художньою вартістю, ще й величезної громадської ваги й інтересу», зламу XIX–XX століть [91, 464].

Українська література розвивалася в жорстоких умовах переслідувань і заборон рідного слова. Проте, незважаючи на недозволи книжок про історію поневоленого народу, історична тематика продовжувала перебувати в центрі літературного процесу. У полі зору письменників опинилася, зокрема, тема визвольної боротьби Устима Кармалюка (Марко Вовчок, М. Старицький та інші).

У другій половині XIX століття історичний жанр зазнає відчутного занепаду. Так, великі жанрові утворення трансформувалися в художні або пригодницькі нариси, сюжетні твори істориків-професіоналів – у «легку белетристику». Історичний роман, віддзеркалюючи основні розбіжності доби, промовисто свідчив про загальний застій у культурі позаминулого віку. В історичній прозі домінує неширокість тематики, натуралізм, тісне переплетіння авантюричних та історичних конфліктів.

Повертаючись до літературного процесу першої половини XIX сторіччя, зазначимо, що Т. Шевченко не залишив окремого твору про Кармалюка. Тим часом, для усвідомлення характеру селянського руху 20–30-х років XIX століття на Поділлі та Волині, а, отже, й очолюваного Кармалюком, велике значення має його повість «Варнак» (1845), написана російською мовою.

Разом із детальною розповіддю про життя таврованого каторжника-варнака Кирила письменник відображає боротьбу покріпаченого подільського селянства з панством. Селяни, «люди бідні, скривджені, змучені, пограбовані», тікаючи з-під ярма поміщиків, асесорів, панів-шляхтичів, об'єднувалися в загони і промишляли «чесним лицарським промислом», тобто відбирали у панів те, що ті награвували в «бідних мужиків». Гасло боротьби повсталих селян, очолених Кирилом – «брати в багатих і віддавати бідним». «Рыцарскими подвигами своими, – каже герой повісті, – я снискал любовь крестьян на Подолии и Вольни. Слава о моем бескорыстии быстро распространялась между ними, а шайка моя еще быстрее выростала, так что через полгода у меня считалось около трехсот товарищей... Полиции я, правда, не очень трусил, потому что крестьяне меня любили и в случае опасности укрывали» [277, 109–110].

Втечі селян-кріпаків з-під гніту свавільних поміщиків, організація повстанських загонів, боротьба проти кріпосницького гніту – усе це описано в повісті «Варнак» Т. Шевченка, що ґрунтується на справжніх фактах. Цей твір має виняткове значення й для розуміння характеру селянського руху, очолюваного легендарним Кармалюком.

Твори з історичного минулого українського народу посідають одне з чільних місць у художній спадщині **Марка Вовчка (1833 – 1907)**. Імпульсом до їх написання були ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, хвиля селянських заворушень, а також уснопоетичні зразки про минуле, зафіксовані у збірниках М.Максимовича («Украинские песни, изданные М. Максимовичем» та ін.), А. Метлинського («Народные южнорусские песни»), «Записках о Южной Руси» П. Куліша тощо. І, головне, на формування естетичного й, сказати б, героїчного

кредо письменниці вирішальний вплив мав Опанас Маркович – постать неординарна, доробок якого залишається недостатньо дослідженим до нашого часу. Перебуваючи за межами України (1859–1863 рр.), Марко Вовчок написала кілька творів, прийнятих уславленням визвольного руху народу – «Невільничка», «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», «Маруся», незавершена повість «Гайдамаки», а також повість-казка «Кармелюк».

Для романтичних оповідань і повістей Марка Вовчка характерним є піднесення позитивного героя до рівня ідеалу, емоційність письма, введення народнопоетичних елементів. У творчості письменниці вияскравлюється нова для української прози післяшевченківського періоду концепція людини, пов'язана з розвитком національної свідомості, самоусвідомленням особистості; підвищується ступінь суспільної визначеності характерів, їх протидії несприятливим життєвим обставинам.

Марко Вовчок, як правило, шукала позитивних героїв з-поміж простолюддя, звичайних гречкосіїв, найбільш вразливих верств; зображені вони з проникливою теплотою, в близькій до Квітчиної світлій лірично-поетичній тональності, однак переважно без ідеалізації. Типологічно ці герої складають дві групи, до яких входять персонажі-жертви й соціально активні особистості (їх менше). Саме до останньої категорії належить образ Кармалюка, змальований в однойменній повісті-казці. Уже жанр, обраний письменницею, засвідчує, що твір було написано не на основі документальних матеріалів, а за народними переказами й легендами. Як твердить В. Тищенко, ідея написання повісті-казки «Кармелюк» була підказана авторці Т. Шевченком, який також захоплювався героїчним минулим України.

Уперше в українській прозі образ народного героя був виведений саме в повісті-казці Марка Вовчка «Кармелюк» (1863). Тут письменниця змальовує свого героя таким, яким він залишився в народній пам'яті – мужнім, безстрашним, повністю відданим інтересам скривджених, людяним і щирим у взаєминах з рідними та побратимами. Письменниця, як відомо, прийшла в літературу напередодні селянської реформи 1861 року, в період назрівання на теренах Російської імперії революційного спротиву

народу. Уже до неї чимало митців захоплювалися красою й неосаяжністю душі українця, який прагнув волі навіть ціною власного життя. Однак «Кармелюк», вміщений у збірці Марка Вовчка «Народні оповідання», – найбільш цінний і художньо довершений тогочасний твір на історичну тему. Використовуючи величезний запас життєвих фактів, спостережених на Поділлі, фольклорний матеріал, письменниця вперше сказала правдиве слово про народного героя. Окрім того, вона заакцентувала безправне, безпросвітне становище покріпаченого селянства, показала суспільство, розподілене на два ворожі табори – «багатих і вбогих». Зображуючи славнозвісного ватажка селянських заворушень, літераторка не ставить завдання адекватно відтворити біографічні відомості історичної особи, а спирається передовсім на фольклорну традицію. Вона виписує легендарно-романтичний образ Кармалюка, наділяючи свого героя рисами виняткової особистості.

Твір був написаний за кордоном. Проте він сповнений суто українських реалій. Самобутність української культури утверджується, зосібна, в піснях, які співає Кармелюк, і які щиро линуть із самого його серця. Можна думати, що «Кармелюка» авторка писала з конкретним наміром: нагадати своїм сучасникам – «звільненим», але не вільним селянам – про хороброго бунтаря, захисника їхніх інтересів, мужнього народного месника.

О.Засенко зазначав, що в художній концепції Марка Вовчка Кармалюк виходить за межі історичного часу, стаючи легендарним бунтарем – виразником прагнень і захисником народу. Тому свого часу повість і була заборонена. Ще 3 березня 1871 року один із цензорів писав: «В зазначеному нарисі, що вийшов, здається в зібранні творів Марка Вовчка без цензури, в романтичній формі описуються пригоди малоросійського розбійника Кармелюка, якому автор віддає всі свої симпатії за його подвиги, оскільки в тих подвигах він бачить з його боку протест проти несправедливого суспільного ладу, в якому блаженствують самі багаті, лишивши на долю бідним поневіряння і всілякі страждання... вважаю неможливим дозволити таке до друку» [97, 15]. О.Засенко завважив також, що серед українських

творів, написаних Марком Вовчком за кордоном, помітне місце посідають соціально-психологічні казки, які можна так назвати лише з огляду на фольклорно-казкову форму викладу. На думку дослідника, своїм життєвим матеріалом, у тому числі історичною документальністю, точністю соціальних характеристик героїв, ці твори є епічно-оповідними.

Безперечно, Кармалюк – не вигадана письменницею постать. Він зафіксований в історичних документах як бунтар; для селян – народний месник. Авторка не могла апелювати лише до історичних джерел (здебільшого польських). Адже в ХІХ столітті вони були необ'єктивними, а важливі факти просто приховувалися. Тогочасна історіографія трактувала його діяльність як розбійництво. Марко Вовчок поставила за мету відтворити життєво правдивий образ народного месника. Письменниця використовує значну кількість легенд, що містять свідчення про те, як Кармалюк допомагав селянам, разом із своїми хлопцями здійснював напади на панські маєтки, забирав у багатіїв гроші й роздавав бідним. Такою, скажімо, є легенда, де розповідається про те, як одного разу бідний чоловік їхав через ліс, а Кармалюк замість того, щоб пограбувати його, дав грошей і провів через хащі. Прикметно, однак, що письменниця послуговується різними фольклорними жанрами, поєднуючи їх з літературним – повістю. Звернення до усної народної творчості не слід вважати випадковим. Річ у тім, що часи, коли було написано цей твір, ознаменувалися активною роботою по збиранню й упорядкуванню збірників фольклорного матеріалу. Марко Вовчок теж захопилася цією роботою, що, властиво, стало підґрунтям для написання «Народних оповідань», а зрештою і повістей із казковою основою.

Зображуючи Устима Кармалюка, авторка багато в чому відходить від історичних і фольклорних джерел. Відомо, що Устим був кріпаком пана Пігловського, який за непокору віддав його в рекрути. Згідно з історичними документами, 1835 року Кармалюк загинув від руки шляхтича Рудковського. У повісті Іван – син вільної вдови-козачки, у солдатах він не був, не описується й смерть героя. Таким чином, в інтерпретації Марка Вовчка

Кармалюк постає узагальненим образом народного месника, що споріднює його з опоетизованими у фольклорі постатями Олекси Довбуша, Максима Залізняка, Семена Гаркуші та інших.

Кармелюк ріс життєрадісним і веселим хлопчиною. Між товариством його голос був гучнішим, а сміх дзвінкішим: «Що більше виростав той хлопчик, то він кращав та луччав, і оце він ріс-ріс і виріс, і як уступив він у вісімнадцятий рік, так він зробився красенем невимовленим, невиписаним, що хто його вперше стрічав, той стане перед ним й оніміє, і потім ніколи вже не зміг забути його обличчя красного» [167, 381]. Тут письменниця послуговується елементами народної балади й казки. Веселим парубком був Іван, та зближення з трудовим народом під час подорожі навколишніми селами, спостереження за життям мало великий вплив на зростання його свідомості, змінило світосприймання вісімнадцятирічного парубка. Він починає співчувати долі селян-хліборобів. Це передається через окремі портретні деталі, поведінку головного героя: став блідий, мовчазний, сумутний, унікав гучного товариства, любив залишатися сам-на-сам зі своїми думками. Кармель у повісті навіть починає складати сумні пісні. Їх авторка називає незвичайними: «Чарівничі се були пісні! Іншому трапилося підслухати, як він співав, й дещо перейняти – тільки що не на веселі радощі сі пісні складені, і хто їх перейняв, хто почув, кожен голову схилить і задумається» [167, 385]. Пісні в повісті сприяють глибшому усвідомленню історичної дійсності й еволюції поглядів Кармалюка, що має неабияку композиційну роль. В. Тищенко стверджує, що Марко Вовчок називає Кармалюка автором пісень за традицією: «Ймовірно, письменниця, яка знала лише «Повернувся я з Сибіру», сама склала пісні «Ой ідуть дні за днями» і «Кажуть люди, що щасливий» із уривків інших творів народної лірики» [236, 15].

Повстанців письменниця називає не розбійниками, а «молодцами», що свідчить про її симпатії до них. Цим її твір відрізняється від інших, що побачили світ на початку ХХ століття (М. Старицький, Л. Старицька-Черняхівська та інші, які, проте, загалом схвально оцінювали рух). Перед засланням до Сибіру

Кармелюк постає у повісті в усій красі та привабливості. Він стійкий у своїх переконаннях, мужній, непримиренний до ворогів, сповнений віри в майбутнє.

Письменниця не залишає поза увагою й родину героя. Вона зображує, зокрема, картини зустрічей Кармелюка з дружиною і дочкою (хоча відомо, що в історичного Устима Кармалюка було дві дружини, одна дочка і четверо синів). Ці побачення характеризують Кармеля як добру й ніжну людину: «Тут його стрічали, тут мав він і страву, і спочинок; тут його узивали коханим і жалували... і клав свою голову змучену молодиці на коліна і всипляв, а маленька сторожа сторожила широко та жваво – дурно тривоги не збивала, та вчасно звіщала, коли що непевно було» [167, 405].

Простежуємо в повісті й чимало невідповідностей. Адже відомо, що Кармелюк одружився 1806 року. Від цього шлюбу народилася дочка Настя (1806) та син Іван (1807), 1809 року його дружина Євдокія померла, а виховання дітей взяли на себе її батьки. Удруге Устим одружився 1810 року на Марії Щербі (1789 – 1834). У їхній сім'ї народилося троє синів – Остап (1811), Іван (1815) і Тарас (1820). Із історичних джерел відомо, що 1834 року у в'язниці помер притягнений до суду в справі батька найстарший син Кармалюка Іван. Це зайвий раз переконує, що Марко Вовчок йшла суто за народними творами. Так, в одному з переказів маємо свідчення про те, що в народного месника була лише одна дочка. Авторка широко використовує також традиційні мовностилістичні засоби казки: «Теж чудний та дивний в їх отаман був: ішла чутка, що така була краса його невиписана, невимальована, що не можна словом розказати, ані пером описати, та славили, що не можна й очима було надивитися, бо сліпила вона, як те сонечко пломенисте» [167, 394].

Важливим прийомом творення образу ватажка є пейзаж. Так, радісній зустрічі Кармелюка та Марусі після тривалої розлуки ніби радіє природа: жінка «як вже схаменулася... в садку і бачила округи себе пахучії квіти, ясний місяць і зорі, і тоді ще довгодовгенько вона нічого не розуміла – не знала, тільки тес, що вона в його руках, що він тут, коло неї» [167, 397]. Зі своєю дружиною

Іван ділився найзаповітнішими мріями. Вона ж своєю підтримкою надихала чоловіка на боротьбу. Своїм особистим життям, щастям жінка пожертвувала заради визвольної боротьби: «Марусе кохана! Я не зношу людського лиха й вбожества! Я мушу тому запобігти! Я хочу поправити се буття!» [167, 391]. А ось Кармелюка переслідують вороги, коли він востаннє перед арештом приходиться на побачення з дружиною: «Одної темної ночі, як усі спали, Кармелева дружина стояла у своєму садочку під вишнею, немов ізмурована...» [167, 398]. Ніч тут стає своєрідним віддзеркаленням спустошеної, згорьованої душі Марусі.

Мова Кармелюка лаконічна, емоційно забарвлена, багата на образні вислови. Так, трудовий народ він називає «вбогими людьми», «бідаками роботящими». Метафори «душу розриває», «серце розшарпує» посутньо увиразнюють турботи героя про долю простолюддя. Окличні інтонації передають обурення, гнів на панів, для яких український селянин був не чим іншим, як «бидлом»: «Віддай, пані, гроші! Пожила ти у золоті, у розкоші, буде вже з тебе: дай іншим!» [167, 394].

Глибшому розкриттю образу Кармелюка сприяють інші виведені в повісті персонажі. Так, Маруся, одружившись з Кармелюком, «пишнілась, як пишная рожа». Її стосунки з чоловіком пронизані великою повагою, щирою дружбою, коханням. Жінка повністю поділяє погляди чоловіка на життя, боротьбу, ні в чому не перечить йому. Коли мати, почувши, що багатії називають Кармелюка розбійником, у розпачі заявляє, що вмре, якщо переконається в цьому, то Маруся налаштована рішуче: попри все вона житиме й кохатиме. Залишившись наодинці з дочкою, жінка ні на хвилину не перестає думати про повернення Івана: «...ніхто вже не чув, що вони дожидають Кармеля, та вони дожидали його. Дожидали щодня, кожної ночі, кожної години» [167, 402]. У постаті дочки Кармелюка простежуємо, як традиції визвольної боротьби передаються від покоління до покоління. Найкращими хвилинами в житті дівчини були зустрічі з батьком у темному лісі. Мати Кармелюка за своїми поглядами й переконаннями – представниця старого покоління. Вона любить свого єдиного сина, проте не може усвідомити його

поглядів на життя. Важкі випробування не загартовують жінку, як, скажімо, Марусю, а прискорюють її фатальний кінець.

Позитивним і з великою симпатією змальованим образам у повісті протиставляються постаті гнобителів. Щоправда, останні виступають тут епізодично. Зокрема, образ Книша розкривається через сприйняття Марусі, яка служила в нього наймичкою. Представники панства змальовані переважно в сатирично-викривальному ключі – як жорстокі й егоїстичні. Відтворюючи моральну й інтелектуальну вищість Кармелюка та його спільників у їхній боротьбі проти панського свавілля, письменниця утверджує думку про те, що майбутнє мусить належати гуманним, мужнім, благородним у своїх діях і вчинках людям. Не одинак-бунтар, а народний ватажок, борець проти кріпосницької системи, славний син українського народу – таким постає Кармалюк у художній візії Марка Вовчка. Казково-романтичні засоби зображення героя поєднуються в творі з реалістичним баченням суспільних обставин. Життєправдивості (як на той час) у змалюванні постаті Кармалюка авторка досягає завдяки зверненню до фольклорних джерел. Досягненням письменниці слід вважати те, що вона першою в українській літературі на матеріалі народної творчості відтворила мужній образ народного месника. Змальовуючи одну з героїчних сторінок історичного минулого українського народу, літераторка прагнула відповісти на ряд актуальних питань свого часу, переконуючи, що збройна боротьба проти насильства – це єдино правильний шлях простолюддя в пореформену добу. Важливо, що в життєписі легендарного героя письменницю зацікавила передусім сила його особистості, овіяної нев'янучою славою. Марко Вовчок першою сказала правду про знеціненого «дворянськими» істориками народного ватажка, який понад двадцять років навіював жах на гнобителів. Для авторки Кармалюк – справжній лицар, отаман «дивних розбійників», непересічний своїми помислами, діями, устремліннями.

Літературний процес помежів'я XIX–XX століть прикметний пошуками нових підходів письменників до художнього осмислення життя, входженням української літератури в європейський мистецький контекст. Творчість вітчизняних

письменників порубіжжя характеризується втручанням у сучасне суспільне життя, шуканнями нових художніх методів, стильовою та жанровою розмаїтістю. Твори, які побачили світ на зламі століть, свідчать про активні намагання їх авторів проникнути у складний душевний світ особистості, її психологію. У тогочасній історичній прозі переважала неширокість тематики, тісне переплетіння авантюрних та історичних конфліктів. Ці тенденції розвитку жанру позначилися й на внутрішній організації історичного роману **Михайла Старицького (1840 – 1904)** «Разбойник Кармелюк» (1903).

Внесок М. Старицького у розвиток української історичної літератури важко переоцінити. Видатний поет, прозаїк, драматург, театральний діяч плідно працював над тим, щоб широкий загал його сучасників якнайбільше знав про героїчну історію українського народу. Не випадково провідними темами його найбільших творів є історія України від доби Хмельниччини до визвольної діяльності загонів Устима Кармалюка.

І. Франко писав: «...повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих, артистичних цілей, для втілення певної ідеї в певних живих, типових особах... Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновому зв'язку; повість історична має вартість, коли сама вона жива й сучасна» [262, 7]. Саме отих «артистичних цілей» досягає М. Старицький у більшості своїх історичних творів («Облога Буші», «Богдан Хмельницький», «Останні орли», «Розбійник Кармелюк» та ін.). Загрунтовані на обширному, ретельно вивченому письменником історичному та фольклорному матеріалі, ці твори в героїко-романтичному ключі відбивають нечуваний подвиг українського народу в його багатовіковій боротьбі проти національного та соціального рабства. Органічне поєднання романтичних та реалістичних засобів зображення дійсності, історичних фактів і авторського домислу сприяло глибокому розкриттю героїчного духу нації.

Прозовий доробок М. Старицького на сьогодні досліджений найменше. Особливо це стосується творів на історичну тему, де письменник подав розлогу панораму життя України впродовж

майже двохсот років, надавши історичній тематиці чітко окресленого героїко-патріотичного забарвлення. Як завважувала Н.Левчик, учених «...відлякувало ...дражливе для застійних часів витлумачення деяких історичних осіб, і співавторство з дочкою... яка в 1929–1930 рр. проходила по судовому процесу у так званій «справі СВУ» [150, 38]. Звертаючись до історичного минулого України, М. Старицький змалював постаті як відомих історичних осіб – славетних гетьманів – Богдана Хмельницького, Івана Мазепу тощо, так і простих людей, що прагнули звільнення свого народу з-під соціальної й національної кормиги.

Послуговуючись новітніми підходами до аналізу літературних явищ і на новій методологічній основі чи не вперше до осмислення історичної прози М. Старицького звернулася Н. Левчик. Дослідниця доходить слушних висновків про місце історичних творів у спадщині письменника, про співвідношення історичної та художньої правди у творах і доводить, що основним у художньому віддзеркаленні життя Старицьким був романтизм. Н.Левчик робить і такий висновок: «Історична проза Старицького, як і його творчість загалом, формувалася у річищі ідейних засад просвітництва. Письменник утверджував ціннісні начала морально-етичного кодексу народного життя, закликав до гуманізації суспільства через визнання самоцінності особистості, підносив ідею природної рівності людей, утвердження справедливості, братерства, співчуття, милосердя, добродіяння як норм життя» [150, 44].

1903 року М. Старицький написав свій останній історичний роман – «Розбійник Кармелюк» (російською мовою). Письменник керувався досить показовим міркуванням: «Отже, я, працюючи і на чужій ниві, все живописую тільки своє рідне з минулого і сучасного життя і прихилию тим симпатії сотень людей до нашого поля, до наших розкіш...» [225, 26]. Повне україномовне видання роману (чотири томи) – маловідоме. Найпоширенішим є скорочене однотомне видання. Скорочення відбулися за рахунок вилучення окремих описів перипетій боротьби і, головним чином, екскурсів автора в соціально-історичні обставини.

Досконала побудова роману, що репрезентує переважно реалістичну картину боротьби народу проти кріпацтва й читається з неослабним інтересом, свідчить про майстерність М. Старицького-прозаїка. Проте, попри чітко оприявлене історичне підґрунтя, роман не можна вважати справді історичним. Тут відтворюється широка картина визвольної боротьби українського народу в першій половині XIX століття на Поділлі, і з використанням історичних та фольклорних джерел змальовується образ мужнього й талановитого організатора селянських мас. У романі дії Кармелюка локалізуються межами його повіту та околиць. Незважаючи на це, ім'я народного бунтаря довго було в селянському середовищі символом помсти гнобителям за кривди і знущання. Цікавим є таке питання: що насправді спонукало Устима Кармалюка до визвольної діяльності? У легендах герой постає як народний месник, а чи не випадковістю було те, що він став отаманом повстанців? Адже спочатку він не переслідував такої глобальної мети, як визволення селян від панів. Перші його «пригоди» були пов'язані з особистим життям. Роман М. Старицького, на загал, не представляє цілісного образу народного месника. Пишучи свій твір за зразками західноєвропейських пригодницьких творів, автор занадто вільно поводить з історичними фактами. Основну увагу він зосереджує на особистих якостях, вчинках героя, зчаста надуманих, нереальних, фантастичних.

Дослідники життя Устима Кармалюка І. Єрофеїв та П. Лавров завважували, що роман М. Старицького був розрахований на потреби польського поміщика і шляхтича пореформеної доби, який любив послухати оповідання про пригоди своїх дідів. Нині мусимо критично сприйняти аналогічні твердження. Адже самоочевидним є той факт, що роман М. Старицького – цінний внесок в українську літературну кармалюкіану. Письменник вдається тут до вдалої спроби відтворення внутрішнього світу народного ватажка, вмотивування причин його поведінки, вчинків, до віддзеркалення найтонших порухів душі героя.

Публікація роману в періодиці спричинялася до потреби дбати про гостроту інтриги, надзвичайність описуваних пригод

тощо. Саме тому М. Старицький віддає належне цим якостям. Та при цьому він забезпечував і індивідуалізацію мови, і психологічну достовірність та соціальну зумовленість поведінки персонажів, поєднував «стриманий» реалізм описів із романтичним втіленням мужності народу в боротьбі з ворогом.

Попри відчутне тяжіння до реалізму, Кармалюк М. Старицького (народний заступник, месник) значною мірою романтизований. Це виявляється передусім у показі різних пригод героя, його взаємин із Розалією тощо. Тож у цьому романі, як і в інших історичних творах М. Старицького, поєднуються ознаки двох стильових напрямів – реалістичного та романтичного.

Відомо, що українського ватажка Устима Кармалюка не раз порівнювали з англійським розбійником Робін Гудом. Одначе В. Тищенко в своїй розвідці заакцентує, що Старицький ураховував досвід різних літераторів і творів (дослідник стверджує, що саме вони – одне з джерел роману). Кармалюк, скажімо, неодноразово порівнюється з Рінальдо Рінальдіні – героєм однойменного «розбійницького» роману німецького письменника А. Х. Вульпіуса. Умови перебування ув'язненого Кармалюка в кам'янецькій фортеці близькі до тих, у яких опинився шильонський в'язень – персонаж поеми Дж. Байрона. Поповича Хоздодата автор називає П'ятиницею (під впливом роману Д. Дефо «Робінзон Крузо»).

М. Старицький цілковито спростував офіційні твердження про розбійництво Кармалюка, протиставивши їх сповідуваним героєм віковичним приписам народної моралі. Важливо також, що письменник наполегливо акцентує на тому, що Кармалюк, як і гайдамаки, вів боротьбу передусім проти чужинців – польсько-шляхетських поневолювачів. Не випадково автор у романі згадує героїв Коліївщини, які стали взірцем для юнака: «– А что, диду, знавали вы Уманщину? – после долгого молчания неожиданно спросил Янко.

– Уманщину? – вздрогнул дед. – Как не знать, коли и самому довелось погулять на широком раздолье! Эх, прошли времена, перевелся под польскими канчуками у забитого люда лыцарский дух... Но тогда были лыцари – Зализняк да Гонта... Эх, сколько

тогда ляшков-панков да жидов отправили мы в пекло...» [225, 26]. Можемо твердити, що в «Розбійнику Кармелюку» відлунюється навіть символіка назви роману Старицького «Останні орли», присвяченого гайдамацькому рухові. Письменник не раз порівнює Кармалюка з орлом, соколом, наголошуючи на його волелюбності й високості помислів: «С воли-то соколи будут ждять... лишь бы орел знал...» [225, 628].

Завважимо, що окремі дослідники прямо пов'язують діяльність Устима Кармалюка з гайдамачиною. Так, Григор'єв-Наш (Никифор Григорієв) називає його гайдамакою, який відбирав у багатих нажите нечесним шляхом добро і роздавав бідним. А М. Старицький у своєму романі наголошує на тому, що усвідомлення необхідності збройного опору приходить до Устима під впливом дідових розповідей про Коліївщину, гострого відчуття соціального, релігійного і національного гніту.

Подібні оцінки, висновки беруть початок в усній народній традиції:

*То не шум, то не гук по долинах іде,
То співає Кармелюк і до себе всіх зве.
То не шум, то не дзвін розсипається,
То іде Кармелюк, обзивається:
«Гей, до мене йдіть, люди біднії,
Та з собою несіть коси дзвінкії.
Та з собою беріть вила гострії.
Та підем до панів, люди добрії.
Гнізда спалимо їх розпроклятії,
А самих цих панів на рогатину!» [105, 696].*

Аналізуючи джерела роману М. Старицького, В. Тищенко робить висновок, що основним із-поміж них було історичне дослідження Й. Ролле, а також окремі відомості з етнографічних і краєзнавчих праць, фольклористичних розвідок. Майже всі ці матеріали публікувалися в журналі «Киевская старина» (зокрема, белетризована розвідка Й. Ролле, вперше видана польською мовою під назвою «Опришок»). Своїм романом М. Старицький прагнув спростувати інсинуації Ролле стосовно того, що Кармалюк був звичайним злодієм. Найціннішими для письменника були численні документи, використані польським автором. Для висвітлення

соціально-політичної ситуації в тогочасному Поділлі автор використав і книжки С. Максимова «Сибирь и каторга» та М. Симашкевича «Римское католичество и его иерархия в Подолии».

Легенди та перекази, що стали основою роману, на думку В. Тищенко, були запозичені Старицьким із фольклорних збірників, а також публікацій у журналі «Киевская старина» («Воспоминания старожила о Кармелюке» Ю. Олтаржевського, «Из рассказов о Кармелюке» Є. Маковського, «Еще кое-что о Кармелюке» С. Венгржиновського тощо). В. Тищенко звертає увагу на те, що після публікації розвідки Й. Ролле «інтерес до особи Кармалюка значно посилюється. Зокрема активізувалося православне духовенство, якому було не до вподоби зображення Кармалюка з позиції польської шляхти і католицького духовенства... Представники православного духовенства продовжували... обробляти фольклорні матеріали, наголошуючи... на прихильності Кармалюка до служителів релігійного культу» [241, 8]. Тому М. Старицький використав деякі з них. Наприклад про те, як Кармалюк «перейшов» у лісі диякона, що їхав до міста висвячуватися на попа, і відібрав у нього вбогий гаманець. Пограбований, не втративши почуття гумору, запропонував Кармалюкові випити і закутити. Ватаг відпустив диякона з миром, наділив грішми, а той, повертаючись додому вже попом, навіть заїхав погостювати до свого нового приятеля (за Ю. Олтаржевським – «Воспоминания старожила о Кармелюке»).

Стосовно пісень про Кармалюка можемо твердити, що автор запозичив їх із повісті Марка Вовчка й збірників П. Чубинського («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край»), Я. Головацького («Народные песни Галицкой и Угорской Руси»), М. Драгоманова («Нові українські пісні про громадські справи»), А. Метлинського («Народные южно-русские песни») та ін. У творі маємо кілька епізодів, що відчутно перегукуються з народними легендами та переказами. Це – ще одне свідчення того, що свій твір М. Старицький писав, апелюючи до фольклорних джерел: «Кармелюк був не дуже високий, але плечистий, надзвичайно сильний, дуже розумний, лицар. Не

любив розбійників, сильно карав даремних злодіїв. У нього було після другої втечі з каторги біля 100 чоловік компанії. Любив одну гору, що зветься Кармалюкова, у Гуменецькому лісі, коло Макова, де старе городисько... завжди захистить було покривджених. По нім і чужі плакали, коли його було вбито одним панком» [258, 277–278]. Серед селян ходили чутки, що Кармелюка не може зупинити ніякий мур чи брама; вважалося, що йому допомагає нечиста сила: «Говорят, что он волшебник! Есть у него такая разрыв-трава. Запрись ты хоть на сто замков, а дотронется он только этою травою до замка – и всякий замок упадет, всякая дверь откроется...» [225, 67]. Тому ватажка боялися як нечистої сили. Саме її втручанням пояснюються й ті випадки, коли він зникав із в'язниці, не залишаючи жодного сліду, або з печери в лісі Кругляку тощо. На загал же, фольклорна стилізація стала осібним засобом художнього втілення історичної постаті Кармалюка в романі. Наслідуючи народні перекази і дотримуючись народних уявлень про героя, М. Старицький створює його оригінальну версію, спираючись, зосібна, й на власне бачення діяльності ватажка. У народних переказах, скажімо, згадується, що Кармалюк був освіченим, умів читати та писати (ще й кількома мовами). Таким зображує його й автор. Насправді ж Устим був неписьменним. Численні народні твори повідомляють, що Кармалюк грабував не для власних потреб. Це ж заакцентує й письменник. Аналогічних прикладів можна наводити чимало. Отже, фольклоризм – одна з характерних ознак роману М. Старицького. Наведемо у зв'язку із цим і цитату з твору: «А творчество народное делало свое дело... Оно слагало дивные песни и думы, сплетало истину со сказочной фантазией и облекало ореолом славы грустный образ атамана Кармелюка» [225, 679].

Слід заважити, що дослідження роману Старицького В. Тищенком, В. Олійником, іншими вченими важливі й необхідні нині. Проте вони не можуть претендувати на вичерпність і наукову неупередженість. Адже складні питання мистецького втілення переломних історичних подій осмислювалися цими літературознавцями в нелегку добу ідеологічної заангажованості наукового мислення. Найбільш ґрунтовним на сьогодні

дослідженням можемо вважати розвідку А. Цуркана «Роман Михайла Старицького «Розбійник Кармелюк»: типологія жанру» (2002). Важливо, що науковець досить детально аналізує фольклорні джерела про повстання У. Кармалюка, обмірковує розвиток сюжетних елементів твору, особливості групування персонажів тощо. Як стверджує І. Цуркан, М. Старицький за основу свого твору обрав переказ Ю. Олтаржевського («Воспоминания старожила о Кармелюке»), з якого й почав роман, випустивши, щоправда, згадки про позашлюбне походження Кармалюка та про вбивство його батька. Додамо, що в процесі роботи над романом для ґрунтовнішого відображення національного колориту неабияке значення мав фольклор, що осмислюється автором у своєрідній формі контамінації. Це дало змогу відтворити духовну атмосферу часу, органічно «втягнути» його в історію. Народні ж твори (оповідання, перекази тощо) про Кармалюка виступають класичними зразками фольклорної історико-пригодницької прози. У них природно поєдналися народна пам'ять і уява, сліди історичних реалій та їх інтерпретації, але не лише романтично-гіперболізовані, а й такі, що виявляють народну філософію, національну ментальність у баченні історії, ілюструють уявлення етносу про добро і зло, соціальну справедливість, інші християнські й загальнолюдські чесноти.

Постать Устима Кармалюка в романі М. Старицького – надзвичайно своєрідна. Ще в юнацькі роки він переймався долею свого народу. Напевно, вплинула на це поїздка за кордон. Янко бачив, як люди живуть там, і усвідомлював, що набагато краще, ніж покріпачені українські селяни. Уже тоді він виявляв свій гордий характер, та для панів залишався звичайним «бидлом»: «Пан Пигловский взял его во двор козачком и заставил его учиться, чтоб охотнее было панычам заниматься наукой... Ну, я это допускаю: такие хамские коллеги берут иногда, чтобы заменить панскую спину, когда требуются панычу канчуки, ибо наука быть не может без дрюка... и наука удовлетворена, и панская спина защищена...» [225, 11]. Із головним героєм роману зустрічаємося вже як з дорослою людиною – надзвичайно гарним

зовні юнаком – кріпаком Янком Кармелюком. Пані Доротея неодноразово натякає, що в нього не селянська, а, напевно, панська кров: «Черты лица его были изящны и полны благородства и гордости... Светлые, пепельного цвета волосы мягкими волнами оттеняли высокий, словно из мрамора изваянный лоб; красиво очерченный нос, с тонкими подвижными ноздрями, был сухощав и имел посередине характерную типичную горбинку; синие большие глаза сверкали энергией... чувственные губы, опущенные темными линиями усиков...» [225, 10]. Цей опис, що характерно, співпадає з уміщеним в одному з поліцейських протоколів описом мертвого Кармалюка (за винятком кольору очей). У романі герой синьоокий. Напевно, слідуючи в руслі народних уявлень, М. Старицький вважав, що жіночий спокусник повинен мати саме блакитні очі, в яких «гинули» серця закоханих жінок.

Як уже йшлося, оповідь у творі розпочинається з того моменту, коли Кармелюк був уже дорослим (1812 рік). Родина героя згадується лише там, де йдеться про забиття його батька канчуками та смерть матері. Янко був єдиною дитиною, і коли не стало батьків, у нього нікого не залишилося (історичний Устим Кармалюк мав двох сестер – Марію та Оксану). Стосовно подружжя ватажка автор повідомляє лише про одну дружину – Марину (насправді їх було дві – Євдокія і Марія). Вона чекала повернення Янка з-за кордону, і після довгих непорозумінь, відмов пана Пігловського молоді одружилися. У них народилося двое синів – Васько та Петрусь (жодного з синів Устима так не звали). Кармелюк любив свою родину, але обставини не дозволяли бути з нею завжди. Він хотів забрати рідних і поїхати до Чорного моря, щоб почати нове життя. Але дружина не поділяла його бажання, не хотіла нікуди їхати. Вона померла в рідному селі Головчинцях після довгих знущань пана і хвороб, що стали їх наслідком. До самої смерті ватажка гнітило те, що не встиг попрощатися з дружиною, яка жодним словом не обмовилася панам, де він переховується. Її смерть залишила в душі чоловіка невилгою рану. Прикметно, що старший син Васько, на відміну від Марини, ще дитиною усвідомив безталання свого батька: «Ясь смущенно

смотрел на молчаливое горе отца; губы его начали вздрагивать, а глаза заволокли слезы. Отец всегда представлялся в его воображении несчастным изгнанником, и вот теперь этот несчастный плачет. Плачет о бедной матери, которой уже нет, которая не вернется никогда» [225, 353]. Загалом же, родина ватажка зображується в романі радше спорадично, а наприкінці твору Кармелюк збирається одружитися знову. Проте саме родинні стосунки вияскравлюють найпотаємніші душевні порухи жорстокого до панів отамана.

На думку В. Тищенко, недоліком у зображенні центрального персонажа є надмірна увага автора до його інтимного життя: «Письменник хотів підкреслити силу, всевладдя любові й тому зіткнув Кармелюка з жінками різних соціальних верств: вихідцем з народу Уляною, шляхтянкою Розалією, попівною Олесею» [241, 17]. І у зв'язку з цим, із погляду дослідника, виникає багато надуманих, нереальних ситуацій, що не мали нічого спільного з реальною особою ватажка. Дозволимо собі не погодитися з такою думкою вченого. Річ у тім, що мотивація вчинків і дій героя багато в чому зумовлюється тяжінням письменника до неоромантичного світобачення. Саме з цим пов'язуємо потенційну свободу поведінки персонажа, його прагнення до самореалізації, вивищення над обставинами. Ці моменти увиразнюються якраз у зображенні особистого життя грізного отамана. Так, помічаємо, що ніхто, крім попівни Олесі, повністю не зрозумів Кармелюка і морально не підтримав його – ні дружина, ні побратими, ні селяни. Із часом ватажок доходить висновку про безперспективність подальшого протистояння – соціального, національного, морального. Йдеться тут і про протидію приписам народної моралі й етики. Адже батьки Олесі не погоджуються на її шлюб із Кармелюком саме через його гайдамацтво. Це стає трагедією для героя. Відчуття моральної порожнечі, втрати життєвих орієнтирів зрештою призводять його до фатального кінця. Відтак, на нашу думку, подробиці з інтимного життя героя присутньо сприяли впровадженню романістом неоромантичних тенденцій і більш яскравій репрезентації його як героя передовсім трагічного.

Ясна річ, що любовні пригоди Кармелюка і Доротеї, Розалії, Олесі ґрунтуються переважно на домислові, але зображення їх – не самоціль для письменника. Вони органічно вплітаються в сюжет, більшою чи меншою мірою впливають на долю головного героя, увиразнюючи благородство його натури. До кожної жінки у ватажка різне ставлення: «Любил я свою жену глибоко, сильно, но эта любовь была спокойна и тиха... А ты (Уляна – *Л. Р.*) во мне поднимаешь какую-то бурю, кипятишь кровь, туманишь голову, опьяняешь какими-то чарами...» [225, 248]. В Олесі він відчував щось чисте й недоторканне. Цієї чистоти і спокою йому в житті ніколи не вистачало: «Когда вот сидишь в кабаке, в грязи, полупьяный, и вокруг тебя такие же пьяные, злые лица, а кругом – дикий смех, да брань, да площадные шутки, так в этом хмельном чаду и не замечаешь своей грязи и накипевшей на сердце крови! А вот как увижу тебя, чистую, святую, так и почувую сразу, что Каин я, Марко Проклятый, зверь несытый, что нет мне ни прощенья, ни порады. Что не жить мне уже никогда человеческой жизнью» [225, 561]. Прообразом Уляни, коханки і бойового побратима Кармелюка була дружина шинкаря Добровольського. Зрадила ж отамана не Добровольська, а Процькова, біля хати якої він був убитий шляхтичем Рудковським. Цей факт М. Старицький використовує в романі, не змінюючи імен, і не вводячи нових героїв. Автор лише намагається вмотивувати вчинок жінки. Уляна помстилася – з ревності віддала його до рук переслідувачів. Ревності відіграють часом домінуючу роль у поведінці жінок, зображених у романі, що іноді має значний вплив на долю Кармелюка. Проте автор розповідає лише про кількох жінок, пов'язаних із Кармелюком. Як свідчать історичні джерела, їх було значно більше, але романіст прагне до певної міри виправдати свого героя: «Молодость, избыток сил и походная этика давали ему право на это: глубокой любви к своей жене он не терял, а от временных утех было нелепо отказываться... Так, по крайней мере, думают многие...» [225, 74].

Кармелюк М. Старицького був здібним, вільно володів французькою, польською та російською мовами. Саме тому він мав можливість вільно обертатися в панському середовищі,

демонструючи блискучі шляхетні манери. Романіст наділяє свого героя розумом, відвагою, кмітливістю, винахідливістю, що допомагають йому в складних, а часом, здавалося б, безвихідних ситуаціях. Ці риси Кармелюка виявляються в цілому ряді епізодів: втеча з солдатів, напади на панські маєтки, одержання грошей у Сливинського за векселем Хойнацького, втечі з в'язниць і заслання, вихід з оточення в лісі Кругляку, а потім з обложеної Янчевським печери, порятунок ув'язненого Андрія та інших товаришів, визволення з в'язниці Явтуха тощо. При цьому виявляється ще одна здібність Кармелюка – майстерність перевтілення: то він молодий вродливий граф у домі Фінгера, то ротмістр російської армії під час визволення товаришів з літинської в'язниці, то дідуган у корчмі Уляни: «Кармелюк обідав удивительною способностью совершенно изменять свою фигуру, осанку, голос, интонацию и даже черты лица. И когда он встал, согнув спину, втянул голову в плечи, оперся на палку, расставивши как-то неуклюже ноги, свесил уныло голову и распустил губы, то весь он до того преобразился и до такой степени напоминал какого-нибудь придурковатого деревенского вахлака...» [225, 333]. Скрізь йому вдається ввести в оману ворогів, що зафіксовано, до речі, й у судових справах «разбойника Кармалюка».

М. Старицький не раз заакцентує, що ватажок застерігає своїх товаришів від марного кровопролиття й жорстокості, однак сам стає вбивцею пані Доротеї, віддає наказ про вбивство членів слідчої комісії – панів Дембицького і Лепинського. Як бачимо, письменник часом відступає від народного бачення ватажка, згідно з яким він нікого не вбивав, а лише відбирав у багатих, щоб наділити бідних. Проте до простих людей отаман не ставився так суворо, не хотів проливати безвинної крові: «Да помните еще мой заповет: если меня вы уважаете хоть на крохту, если желаете иметь меня вечным другом и атаманом, то, заклинаю вас, не грабьте ни бедных, ни селян, ни мещан, ни попов... Умоляю вас, дружи, – не проливайте без крайней необходимости крови людской... Дорога она перед Богом, и каждая капля ее жжет сердце адским огнем...» [225, 167]. Сам Кармелюк тяжко

переживав убивство, що змінило всю його долю. Після втечі з солдатчини ним керувало лише бажання помститися пані Доротей за страждання, яких вона завдала. Спочатку це було помстою за особисті кривди. Та з часом по допомогу почали звертатися селяни, і за короткий час навколо ватажка зібралася ватага вірних йому людей, здатних віддати життя за свого керманича: «Я бы с радостью вытерпел за него всякие муки!.. Конечно, моя голова не стоит и одной капли атаманской крови» [225, 164]. Відчайдушна сміливість не раз примушувала Кармелюка ризикувати життям, наражатися на небезпеку: «...для него начиналась игра, рискованная и опасная, как танец среди воткнутых в землю ножей, но этот-то риск и доставлял удалой душе Кармелюка жгучую, острую радость» [225, 334].

Є в авторській характеристиці героя момент дещо несподіваний, хоч переконливо вмотивований і цілком відповідний логіці образу, задуманого М. Старицьким. Йдеться про відмову Кармелюка наприкінці роману від боротьби. Герой усвідомлює її безперспективність: «Прошло уже то время... не наша теперь пора. Люд немножко облегчен, а о большем просить надо только Бога... Знаешь ли ты, почему прежде никто не мог меня взять? Потому что я сам верил в то, и чувствовал, и знал, что куда бы меня не заперли враги, я снова вернусь на свою родную Подолию... Умерла моя сила и вера» [225, 677]. Рішення Кармелюка відійти від соціально активних дій, місії ватажка народних месників не є зрадою сповідуваним ідеалам. Це – їх крах. Адже герой добре розуміє нездоланність розбіжностей між особистою позицією, власними надіями та провідними тенденціями суспільного життя. У цьому – трагедія Кармелюка. І тут романіст утверджує трагічне як одну з основних категорій естетики, що, за спостереженнями теоретиків мистецтва, віддзеркалює наявність глибоких об'єктивних суперечностей у зіткненні антитетичних суспільних сил. Йдеться також про суперечності у внутрішньому світі особистості, що стають катастрофічними за своїми наслідками для людини і сповідуваних нею гуманістичних цінностей. Трагічною по суті виявляється й та самотність, у стані якої опиняється центральний персонаж. «Як

типово неоромантичний герой, Кармелюк протистоїть суспільству, відчужений від народу, життя його сповнене незвичайних пригод, – слушно твердить Н.Левчик. – Художнє бачення історичної постаті... Кармелюка виходило з ідеї первинності національно-патріотичних устремлінь для українців» [150, 43].

М. Старицький удався до спроби передати почуття героя, його думки, що мотивували вчинки. Свій твір письменник назвав «Разбойник Кармелюк», але авторська характеристика персонажа, сам зміст роману засвідчують цілком протилежне. Романіст убачав у Кармалюкові не розбійника, а захисника народу від необмеженої панської сваволі. Таким чином, назва твору була своєрідною антитезою до тогочасних офіційних характеристик. Окрім того, назва «разбойник», як і різні описані пригоди, любовні історії «маскували» національний зміст роману. Думка про розбійництво заперечується тут через висвітлення глибин духовного буття Кармелюка, сповідуваних ним ідеалів, життєвих принципів. Його визвольницька діяльність потлумачується як така, що не має абсолютно нічого спільного з розбійництвом чи корисливістю.

У мові головного героя багато епітетів і метафор, запозичених із фольклорних творів. Так, він ніжно звертається до своєї коханої Маринки, присягаючи їй у вірності: «А коли я тебе покину, то пусть душа моя не зазнает ни радости, ни утех, пусть загрызет ее тоска и звериная злоба, пусть она тонет в крови и не насытит жады (жажды), пусть я умру, как собака, без креста, без покаяния... пусть вороны выклюют мои очи, а волки растаскают и кости мои по оврагам, по пущам!» [225, 23]. Багато в мові Кармелюка прислів'їв і приказок: «Ну, колы нема редьки, нехай буде и хрин!» [225, 128]. У творі також представлена й народна символіка, зокрема, «чорний ворон», що віщує лихо: «Когда Кармелюк подошел к воротам двора Ульяны, черный ворон поднялся с забора и, громко крикнув, тяжело взмахнул крылами и перелетел через дорогу... Это он смерть вещевал мне, Ульяна» [225, 676–677]. Жінка зрадила отамана. Цей мотив надзвичайно часто трапляється в народних думках і піснях. Через жіночу зраду, скажімо, загинув і легендарний ватажок опришків Олекса Довбуш.

Новаторським у показі Кармалюка Старицьким слід вважати зображення його думаючим християнином. Так, Янко не раз замислювався, чому Бог дозволяє панам збиткуватися над селянами. А під час перебування за кордоном він до церкви не ходив, бо не було її там. Удома ж, коли треба було помолитися, він «...припадав к хресту без жалоб, без просьб, а с умиленим, с жаждой ответной ласки, как припадает ребенок к своей матери» [225, 21]. Після вбивства пані Доротеї Кармелюк вважав себе страшним грішником, від якого Бог відвернувся. Розкривається ватажок і в своєму ставленні до побратимів. Він широко вірив у справжню дружбу, був відданим друзям-однодумцям, бо вважав: «Тем только мы и держимся на земле, что стоим один за другого, как брат за брата. Нельзя покидать товарища в беде, чего бы это вам не стоило...» [225, 412].

Як і в повісті Марка Вовчка, у романі М. Старицького важливу роль у зображенні центрального персонажа відіграє пейзаж. Картини природи або гармонують із настроєм Кармелюка, або сприймаються як протилежні йому. Так, коли лютувала буря, Янко саме йшов до своєї родини, щоб забрати із собою на Чорномор'я. У його душі також вирували почуття. Милуючись красою Поділля, прозаїк заакцентує водночас панування соціальної нерівності, національний гніт: розкошування властью імущих і бідність уярмленого селянства. Тому на перший план у романі виходить пейзаж-контраст, що підсилює соціальне й національне протистояння. Здебільшого пейзажі – як контрастні, так і гармонійні – увиразнюють різні переживання, почуття героя, створюють настрій, що відповідає подіям, про які йдеться. Так, за допомогою безрадісного осіннього пейзажу розкривається настрій Олесі, а «стогін» нічного лісу відповідає душевному станові Уляни. Особливо ж тісно пейзаж пов'язаний із постаттю головного героя (спогади дитинства, пахощі ниви і блакить неба під час перебування у в'язниці, чарівні літні ночі і кохання Розалії).

«Найголовнішим недоліком в зображенні Кармелюка є підміна соціально-класового підходу до показу історичної дійсності національним», – твердить В. Тищенко [241, 17]. Ясна річ, що нині ця думка сприймається як безнадійно заангажована,

застаріла. Боротьба Кармалюка була продовженням національно-визвольних змагань – козаччини та гайдамаччини. Її метою було звільнення селянства не лише від соціального, а й від національного гноблення – польського та московського панування на українських теренах.

Фінал твору витриманий у мінорно-сентиментальній тональності: славного ватажка підступно вбито, Уляна покінчила життя самогубством, а Олеся ледь не вмерла від горя. Лише участь товариша Кармелюка врятувала її від смерті й самоти. Вони одружилися, зберігаючи в пам'яті славний образ отамана, назбирали грошей і викупили з неволі синів Янка: «Хоздодат остался на приходе отца Михаила, где и дожил до глубокой старости, рассказывал молодежи о похождениях атамана. Аккуратно каждый вечер батюшка удалялся в свою комнату и, затворив двери, присаживался к столу... И долго скрипело по желтым листам бумаги перо старика, занося на страницы истории деяния славного атамана...» [225, 679].

У романі «Разбойник Кармелюк» М. Старицькому вдалося відтворити доволі переконливі картини життя подільських селян у першій половині XIX століття, хоча автор змушений був піти на певні поступки в змалюванні головного героя, зумовлені вимогами друкованого видання (газета «Московский листок»). Метою видавців було розважити читача, тому увага відволікалася від злободенних питань суспільного життя, переключаючись на різні пригоди, любовні історії, розповіді про відомих розбійників тощо. Саме тому М. Старицький уводить у текст низку авантюрно-пригодницьких подій – погоні, перевдягання, любовні колізії і под. Попри це, «Разбойник Кармелюк» є цінним надбанням української історичної романістики. Поєднуючи просвітительські, реалістичні та неоромантичні тенденції в зображенні подій і осіб, М. Старицький написав високохудожній твір про героїчну боротьбу подільського ватажка за національне та соціальне визволення. Досягненням романіста є те, що він ґрунтовно відтворив думки, мрії Кармелюка – як піднесені (прагнення підняти народ на боротьбу), так і звичайні людські (розсуду про сімейне щастя). Написаний по-російськи твір є одним із

непересічних явищ класичної української історичної прози, виявом ментальності і частиною творчого доробку українського письменника-патріота. Це – один із перших помітних кроків на шляху до художнього втілення національно-визвольного руху нашого народу, очоленого Кармалюком. Насамкінець погоджуємося зі справедливим твердженням Н.Левчик стосовно історичної прози М. Старицького загалом і розглянутого твору зокрема: «...романтична піднесеність історичної прози щонайкраще сприяла задуму письменника – наголосити на моральних чеснотах українського народу... Якщо власне романна стихія творів на історичну тематику осмислюється з погляду романтичного чи неоромантичного бачення дійсності, то суспільне життя часто подане в картинах реалістичного плану...» [150, 43].

Помітний інтерес до постаті мужнього борця проти феодално-кріпосницького гніту Устима Кармалюка виявляли й такі видатні українські письменники, як Леся Українка та Михайло Коцюбинський. Так, Леся Українка у листі до своєї сестри від 22 квітня 1904 року писала: «Я тепер не перекладаю нічого, а берусь писати драму «Кармалюк» на конкурс. Не знаю, чи се корисніше, зате приємніше» [152, 105]. Рукопису цього твору поки що не знайдено. М.Коцюбинський мав намір написати твори про двох видатних народних ватажків – Олексу Довбуша та Устима Кармалюка, але, на жаль, не встиг здійснити цього наміру.

1940 року побачила світ повість **Василя Кучера (1911 – 1967)** «Кармелюк». Характерно, що сам автор відзначив у ній кілька вразливих місць: поверховість розкриття епохи, невиразність ряду персонажів, сухість викладу. Це можна пояснити не так мистецькою невправністю, як складністю теми, масштабністю авторського задуму. В. Кучер поставив перед собою завдання на широкому історичному тлі відтворити діяльність Устима Кармалюка впродовж понад двох десятиріч, сповнених визначних подій у політичному, господарському, культурному житті українського народу. Визнаючи певну недосконалість повісті, письменник змушений був двічі повертатися до першої її редакції, щоб зробити твір повноцінним художнім полотном.

Із народними піснями, легендами та переказами про відважного сина українського народу В. Кучер познайомився ще в юнацькі роки. Згодом, коли вже були написані перші нариси та оповідання, виник задум воскресити й сторінки героїчної вітчизняної історії. До опрацювання цієї теми автор звернувся перед початком Другої світової війни: «...я написав невеличку документальну повість «Кармалюк». Власне, то не повість, а спроба документальної біографії героя на 6 аркушів. Але тоді в житті Кармалюка було багато неясного, і, певно, мій біографічний нарис мав значні вади» [143, 10]. Справді, твір сприймається радше як документальна біографія Кармалюка, а не художнє явище насамперед через велику кількість цитат документів.

Після війни письменник ознайомився із деякими новими фактами з життя подільського месника (зв'язки з декабристами, знайомство з художником Тропініним тощо). Уже 1954 року вийшов друком історичний роман В. Кучера «Устим Кармалюк». Порівняно з повістю в романі широко представлено історичні обставини, суспільне тло кармалюківського руху, посутньо розширено сферу дій, змінено кількість і склад персонажів, повніше висвітлено їхні взаємини, посилено психологічні, мовні характеристики. Усе це допомогло письменникові детальніше висвітлити колорит доби, заглибитися в таємниці людських душ а, отже, увиразнити ідейно-тематичне підґрунтя свого твору. У романі відтворено сам дух 10 – 30-х років ХІХ століття. Автор звертається до окремих згадок або й цілих картин таких подій, як війна 1812 року, повстання декабристів тощо. Безпосередньо вони не стосувалися кармалюківської епопеї, проте мали помітний вплив на тогочасне українське життя. Вони не механічно привнесені в сюжетну канву, а органічно пов'язані з життям персонажів і, отже, відіграють у романі активну роль.

Переробляючи повість, В. Кучер звернувся до архівних матеріалів, що стали доступними після війни. Архів захопив письменника, що негативно позначилося на ідейному звучанні твору, деяких образах, композиційному та сюжетному структуруванні. До роману залучено понад півсотні різноманітних документів. Переважна більшість їх пов'язана з головним героєм:

доноси, рапорти, свідчення, протоколи допитів, судові вироби, накази тощо. Тут Кармалюк обливається брудом як злодій, душогуб, людина морально знівечена. В. Кучер часто без жодного застереження цитує дослівно або точно переказує ці документи, в такий спосіб характеризуючи героя. Іноді штучно притягнені архівні матеріали вступали в суперечність із автором, викликаючи зневіру в правдивості зображуваних подій. Уведення в твір документів, що цитуються часом на 5 – 10 сторінках без жодної потреби, штучно збільшило розмір роману, спричинилося до композиційної нестрункості, гальмувало розвиток сюжету. Документи розташовані тут у хронологічній послідовності. Автор звертає увагу навіть на правопис прізвища народного месника.

Письменник не веде розповіді про життя Кармалюка від дитячих літ. Вони вириваються лише в його спогадах і є радше домислом. Картини життя малого Устима були типовими для звичайного селянського хлопця: «З отого віконечка, до якого не раз сусідські свині зазирали, так воно низько над землею, Устим уперше побачив довколишній світ, горобців на похилому тину... А таки жив, бодай наші вороги так жили. І отого гайдука, у високій шапці побачив, що бив гарапником під вікнами, і батько з матір'ю духу його боялися» [142, 16].

Ретельно аналізуючи документи, автор виводить персонажа, який би мав «безпосередній доступ» до канцелярії. Ним став Матвій Барабаш. Документальні свідчення подаються паралельно з розвитком дії. Барабаш – вигаданий автором герой, який передає ставлення бідних селян до народного месника. Писар ретельно стежить за діями Устима Кармалюка, радіючи з його перемог: «Всіма своїми помислами і душею він був на боці Устима Кармалюка і повсталих селян, та допомогти їм не міг. Він бачив крізь своє загразоване вікно, як зранку до вечора у Літинську тюрму гнали під вартою зв'язаних чоловіків, жінок і навіть дітей, запідозрених у справі Кармалюка, який знову сидів закований в кам'яній самотності» [142, 240]. Працюючи з документами за справою Кармалюка, Матвій Барабаш міг безпомилково простежити маршрут втеч отамана з каторги і попереджав про це своїх товаришів.

Достовірними в романі є описи перебування Кармалюка на сибірській каторзі. Автор детально висвітлює і його повернення в Україну. Перша втеча ватажка сприяла виникненню численних легенд і переказів, де йшлося про чаклунські здібності Кармалюка та його неабиякий акторський талант: «А він ішов обшарпаний і почорнілий, ніким не впізнаний, Устим Кармалюк, в одязі старця, з лірою через плече, з латаною торбою через друге. Йшов прадавнім вінницьким шляхом, просив у богомольців милостини, співав псалми, молився по селах і хуторах за усопші душі... А зустрівач таких, як і сам, старців, то ділився із ними, останнім шматком, та все йшов та йшов до рідного дому, гнаний тугою за дітьми й дружиною, кликаний вірними побратимами, що zostалися в цих краях, коли він, закований у кайдани, вперше пішов на Сибір» [142, 14]. Під час наступного перебування Устима на каторзі в'язні обрали його своїм ватажком. Там Кармалюк познайомився з Хомою Гавриловим (його ім'ям він назвався, коли черговий раз потрапив до рук ворога), за допомогою якого знову повернувся до своєї ватаги. В. Кучер – єдиний із письменників, що згадує цю особу. У художній простір роману автор залучає також мотиви легенд і переказів про втечі Кармалюка з в'язниці: «намалює крейдою човна на тюремній стіні... і...знову попливе на човні з тюрми, так що й варта не почує»; Кармалюк «вже не ходить по землі, а перекидається з дерева на дерево в лісах» [142, 353], тому його не можуть зловити пани.

Письменник майстерно вплітає в сюжет роману розповіді про життя Устима та його родини. Досліджуючи архівні матеріали, В. Кучер віднайшов і залучив до твору листи та розписки про продаж майна Кармалюків: «Цесаревич повелів сплатити, губернатор наказав, а земський справник виконав. Налетіла поліція з езекуторами до жінки Устима Кармалюка і продали з прилюдних торгів усе, що можна було продати. Тепер повідомляє цесаревича про те, що з тих торгів було вилучено 11 карбованців і 90 копійок, які й повернуті експедиторові Андріївському в часткове покриття боргу» [142, 245]. Решту боргу мала сплатити дружина Кармалюка Марія, коли заробить і матиме щось у своєму господарстві для продажу. Насправді дружина Кармалюка мала

сплатити 39 карбованців 62 копійки, що були витрачені колишнім радником Подільського губернського управління Кельнером за відправлені з Летичева естафетою замовлені пакети із донесенням про зграю злочинців, що з'явилися в Летичівському, Літинському і Могильовському повітах. По цій справі проходили арештанти Устим Кармалюк, Остап Майданюк та Василь Добровольський. Ретельно опрацьовуючи історичні джерела, прозаїк відкрив ще одну сторінку з життя отамана. Йдеться про його дружбу з земляком Прокопом Данилевським, який, будучи кріпаком, став відомим хірургом. Але пан повернув його до рідних Головчинців «лікувати хлопів». Згодом Прокіп очолив один із загонів Кармалюка.

Стосовно портрета Кармалюка, про який згадує Кучер у зв'язку зі знайомством ватажка з видатним художником Тропініним, досі точаться суперечки. Український історик мистецтва К. Широцький вважав, що один із чоловічих портретів, написаних художником на Поділлі, є портретом Кармалюка. Тропінін написав його під час ув'язнення отамана в Кам'янецькій фортеці (портрет під назвою «Українець середніх років»). Цю версію підтримав художник-графік В. Гагенмейстер, який упродовж 1916 – 1931 років завідував Кам'янець-Подільською художньо-промисловою школою. Однак існує певна історична невідповідність, на що звертає увагу працівник Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника В.Вінюкова [102]. Вона твердить, що Кармалюка у фортеці ув'язнювали у 1814, 1818 і 1823 роках. Тропінін міг намалювати його лише 1818 року, бо в інший час не бував в Україні. 1818 року Устимові виповнився 31 рік. Отже, він не міг бути літньою людиною з сивими скронями і вусами, якого бачимо на картині «Українець середніх років». Достеменно відомо лише те, що 1818 року В.Тропінін, супроводжуючи І.Моркова, відвідав Кам'янець і в фортеці намалював одного з в'язнів. Але був то Устим Кармалюк чи ні – досі не з'ясовано.

Простежити еволюцію форм боротьби повстанців під керівництвом Кармалюка в різні періоди доволі важко. Погляди народного героя, звісно, також не лишалися незмінними,

еволюціонуючи через усвідомлення завдань і перспектив боротьби. Поступово Кармалюк вивищується до рівня провідника широких народних мас. Зростанню самосвідомості і надбанню соціального досвіду сприяла низка чинників: військова служба, спілкування з каторжанами, робітниками гуральні тощо. Упродовж усього твору Кучер звертає увагу на те, що простий народ стежив за діями Кармалюка. Тому народна традиція звеличує постать героя-месника, який був уособленням мудрого, справедливого ватажка. Бандурист Діброва в романі виконує пісню про Кармалюка, де заакцентовується його місія – звільнити рідний народ з-під панського ярма:

*Кармалюк народився
В селі на Поділлі,
І купала його мати
В зеленому зіллі.
Ой купала, промовляла:
«Рости, милий сину,
Підеш битись з ворогами
За матір невинну,
Підеш битись ти з панами,
Добиватись волі,
Щоби люди не робили
На панському полі...» [142, 261].*

Основні риси характеру Кармалюка – ненависть до уярмлювачів, прагнення встановити соціальну справедливість шляхом відібрання грошей і майна у багатих на користь бідних, сміливість, відчайдушність у боротьбі, цілеспрямованість, високе почуття товариства, чесність і безкорисливість. Ці якості, сказати б, не нав'язуються читачеві, а розкриваються поступово – у вчинках героя, стосунках з іншими персонажами, у висловлюваннях і внутрішніх монологів.

Завважимо, що на роман В. Кучера помітний вплив справили політичний диктат і «соціальне замовлення». Справді має рацію І. Єсаулов, твердячи, що навіть історичний твір у соцреалізмі спроможний «...очевидні факти історичної дійсності підпорядкувати неочевидній «логіці поступального розвитку», що може бути прискорений свідомою советською людиною» [86, 596].

Сюжет із далекого минулого, змодельований письменником, сприймається часом як засіб звеличення сучасної йому влади, тоталітаризму. Водночас роман В. Кучера «Устим Кармалюк» є помітним явищем у розвитку літературної кармалюкіани середини минулого століття. Твір прикметний розмаїттям художніх засобів, мовним багатством, виховним потенціалом.

Ім'я **Володимира Гжицького (1895 – 1973)** навряд чи про щось говорить сучасному читачеві, а мистецький доробок письменника ще недостатньо осмислений критикою. Одначе можна твердити, що творчість письменника – одне з помітних явищ в історії української літератури. Основним об'єктом художніх пошуків історичних белетристів ще початку ХХ століття була героїчна доба козаччини. Із цього приводу О.Мишанич зауважує: «Кожен письменник по-своєму опрацьовував козацьку тему. Попри твори першорядної величини з'явилося чимало й таких, які не стали класикою, забулися... Між ними є твори гостро проблемні, з живим відчуттям сучасності, публіцистичні, а є й більш приземлені, міфологізовані. Бачимо у всіх мозаїку козаччини – від побутових деталей до героїзму, від суворой дійсності до фаталізму. Читача приваблюють ці колоритні образи й характери, разом з ними він мандрує через століття... журиться долею України, вірить у її майбуття» [171, 135]. Багато в чому це стосується й історичних творів В. Гжицького – повісті «Опришки» та роману «Кармалюк». Р. Лубківський зазначає, що «белетризована хроніка» (так визначається жанр твору) про Кармалюка, на відміну від романтичних «Опришків», «писалася з суворим урахуванням документального матеріалу, причому іноді явно тенденційного» [52, 460]. Деякою мірою можна погодитися із цим висновком, бо в романі відсутній «наліт» казковості, романтичності, притаманний твору М. Старицького. Проте не можна стверджувати, що образ, виписаний у художньому творі, може повністю відповідати історичному. Слід звертати увагу й на те, коли і в яких умовах написано твір. Отже, на нашу думку, про «документальність» образу не може йти мова. Оминаючи второвані літературні шляхи, В. Гжицький представляє власну концепцію, своє розуміння постаті Кармалюка.

Конфлікт у творі ґрунтується на протистоянні характерів, а не на зіткненні ідей. Автор-оповідач часто виконує роль дослідника, займаючи, коли це треба, позицію історика чи політика. Колізія, що виростає з побутових стосунків між панами та Кармалюком, набуває значної національної, соціальної гостроти ще й тому, що від природи Устим – добрий і гуманний, «бо й сам душу має». Боротьба за себе, своє родинне щастя переростає на борню «за всіх». Кармалюк із часом усвідомлює себе сином усього розрізненого «загребущими сусідами» українського народу, що над величним Дніпром, на Поділлі, і в Карпатах стогнав під панським ярмом.

Епоха зображується В. Гжицьким у «Кармалюкові» досить вдало. «Суміжні» історичні події (війна з Наполеоном 1812 року, польське повстання 1830–1831 рр.) лише згадуються, хоча й мають певний вплив на долю головного героя. Проте більшу увагу автор приділяє показові нестерпного становища селян-кріпаків у першій половині ХІХ століття, сваволі шляхти, страхіть солдатчини та наростання народного спротиву. Ці соціальні явища висвітлюються глибоко й усебічно. Місцем дії є головним чином Поділля. Значно пунктирніше відтворено період, пов'язаний із засланням Кармалюка. Очевидно, це пояснюється недостатньою обізнаністю західноукраїнського автора з географічними та етнічними реаліями Росії.

Б.Реїзов, один з дослідників творчості В. Скотта, торкаючись питання поетики історичного роману, наголошує на чималому значенні в побудові твору розлого виписаної історичної події: «Для того, щоб пояснити будь-яку, навіть другорядну історичну подію, слід зібрати жмут ниток, що її складають, поєднати зусилля цілої юрби персонажів... Історична подія готується тривалий час, і герой може багато що пережити, поки визріє повстання, розв'яжеться конфлікт між королями або в бою загине держава» [197, 450–451]. У «Кармалюкові» такого кшталту «подією» є зображення того, як у народі зароджується вибух виправданої життям ворожості до національного уярмлення, що досягло вже найвищої точки. В. Гжицький не раз заакцентує закономірність і неминучість національно-визвольного повстання. Ця обставина

різнопланово вмотивовується письменником через відтворення зрушень у свідомості головного героя, змалюванні його поведінки, вчинків тощо: «Тільки бунти, повстання! Другого виходу нема, більше ніщо не допоможе... Гуртом треба підніматися. А зброя – це коси, вила, сокири, списи. Все, що під руку попаде. Гайдамаки з чим ішли?» [52, 297–298].

Спираючись на історичні й фольклорні джерела, В.Гжицький наголошує як на національному, так і на соціальному підґрунті народного спротиву. Нестерпне соціальне гноблення дає право Кармалюкові заявити, що життя подільського селянина – справжнє пекло. Не випадково герой доходить висновку: «...Панів треба нищити поголовно, якої б вони віри не були: польських, російських і таки наших, українських. Усі вони однакові. Треба пускати з димом їхні оселі, а їх самих геть виганяти з нашої землі...» [52, 346].

У своєму романі Гжицький не вдається до детальних описів подій у тогочасній Україні, а сконцентровує основну увагу на аналізові тих чинників, що викликали протест народу й призвели до збройного повстання. Це повстання розгорталось під гаслами славетних народних месників-гайдамаків Максима Залізняка та Івана Гонти, які були взірцем для Кармалюка: «Народжувалась нова Коліївщина, несучи жах і неспокій пихатому панству, зайдам, що прийшли на землю тих, що споконвіку ту землю орали і засівали, що з тієї землі жили самі і мусили годувати паразитів. Не милували і своїх глитаїв. Йшла ця боротьба під гаслами Кармалюка: палити панів і багатіїв, забирати у них награвоване, панське добро роздавати бідним, бо ж воно таки їхнє, надбане селянськими мозолистими руками, у кінцевому ж висліді – знищити кріпацтво» [52, 328]. Із авторських коментарів дізнаємося, що подільські хлопці називали свого отамана Головачем. У народі так само іменували Олексу Довбуша. Отже, це – одне зі свідчень спорідненості мети боротьби подільських месників і карпатських опришків, продовження національно-визвольних змагань, розпочатих ще козацтвом. Головний герой роману неодноразово підкреслює спільність своїх прагнень із устремліннями попередників: «...там, за Збручем, жив і воював з

панством славний отаман повстанців Довбуш. Вони опришками себе називали. Так ось, Довбуш із своїм загоном нападав на панські двори, на корчми, на багатіїв, забирав у них гроші і золото, зброю, а самих панів карав, декотрих вішав і стріляв. Гроші роздавав бідним. І я так хочу робити...» [52, 309].

Сюжет роману – динамічний, захоплюючий. Розповідь про народного героя подається від його народження до смерті. У розвитку образу Устима Кармалюка, на нашу думку, можна виокремити такі етапи:

1) становлення народного месника (життєві обставини, що вплинули на зародження гніву, ненависті до панів). У романі цей зламний момент настає, коли після сутички з економом гине батько хлопця Яким (Кармалюку було тоді шість років): «На похороні батька плакав, уже розумів, кого втратив назавжди, а спину батькову, посмуговану канчуками, запам'ятав на все життя...

– Не плачте, мамо. Я, як виросту...

Але не скінчив, не знав, що зробить, коли виросте.

...Для хлопчика пан став уособленням всього найстрашнішого, він був для малого гіршим від чорта, якого коли й згадували в домі, то тільки хрестячись.

– Я вб'ю пана, як виросту, – вирішив нарешті» [52, 268].

2) діяльність борця проти визиску. Ідеалом, прикладом для Кармалюка стали гайдамаки, про яких він неодноразово згадував у найкритичніші моменти свого життя: «І ось зароджується в тероризованій душі доведеної до відчаю людини думка: не скорюся панству! Те, що нагромаджувалось віками в серцях замученого неволею народу, вибухає в ньому, як вулкан. «Відомщу!» – кричить якийсь внутрішній голос. Але тут же на мить десь озивається сумнів: «Чи не марно усе це? Адже Залізник і Гонта теж не корились, а що з того вийшло? Але геть сумніви! Їм не вдалося – мені вдасться!» [52, 287].

3) поступова зневіра в свої ідеали й спроба відійти від боротьби. Найбільше душевне потрясіння Кармалюк відчув, коли цілком переконався в пасивності селян, за покращення долі яких ризикував власним життям: «Не сподівався я, що замість того, щоб

кинутись на цього кабана (пана Янчевського. – *Л. Р.*) вгодованого, який шмагав вас, а дочок ваших на собак міняв, – ви будете тільки дивитись на все, як на комедію. Не варто було за вас страждати, – сказав з гіркотою в голосі» [52, 413].

Наскрізним образом історичної прози В. Гжицького є величний образ України в розвитку її історичної долі від минулого до сьогодення. Тому письменник свідомо не включає в сюжетні події любовних мотивів, не переобтяжує твір пригодницькими перипетіями, як це спостерігаємо, зокрема, у М. Старицького. Стил ь Гжицького заакцентовано реалістичний. Лише іноді помітні в романі неоромантичні оздоби, особливо коли автор вдається до аналізу українського національного характеру. На загал же, спостерігаємо тут напружено-уважне трактування персонажів (Устим Кармалюк, Марина, Уляна та інші), зумовлене усвідомленням катастрофічного становища великої волелюбної нації.

Діяльності Кармалюка – месника за людські кривди, народного заступника – у романі приділяється найбільше уваги. Він завжди виступає як захисник знедолених, марно не проливає людської крові й вимагає цього від побратимства. Ця проблема викликає в душі головного героя хвилю протиріч: Устим бажає жорстоко помститися пані Розалії за те, що занастила його життя, та водночас усвідомлює, що вбивство – страшний гріх: «Питання було дуже істотне: справді, що ж робити з панами?! Убивати їх? Не кожен може вбити людину. Та й те – пани заслужили на таку розплату, а з дітьми що робити? Не нищити ж невинних дітей?!

Кармалюк задумався. На це запитання важко було дати відповідь, але не відповісти він не міг...

– Нам треба довести панів до такого стану, щоб вони самі покинули насиджені місця, наш край і йшли собі під три чорти... Якщо ж чинитимуть опір – будемо розправлятися з ними нещадно!... Але людина – не курка, щоб не гризла колись совість, будемо діяти справедливо» [52, 310].

В. Гжицький виводить і цілий ряд майстерно виписаних, індивідуалізованих образів панів. Основними їх якостями є

ненависть до простолюддя, жорстокість, здирство, розбещеність. Пани – вороги уярмленого селянства. Але й між собою вони нечасто доходять згоди. Їхнє приятелювання – удаване, як і щирість почуттів. Кожен дбає лише про себе, захищаючи власні інтереси. Єдине, що об'єднує їх, – бажання тримати в покорі підлеглих селян.

Як і в романі М. Старицького «Разбойник Кармелюк», у В. Гжицького фігурують постаті подільських панів Пігловських, Янчевського, Фігнера, Орловського, Рудковського. Одначе, коли М. Старицький показує пані Розалію Пігловську в романтичному ключі (закохана в Кармелюка), то Гжицький виводить образ кровожерливої фурії, що знаходить задоволення у знущанні над людьми: «Незабаром вона показала своє справжнє лице. В знущанні зі своїх кріпаків вона знаходила насолоду. Коли шмагали по голих спинах мужиків, особливо молодих, її жаб'ячі очі загорялися фосфоричним блиском, лице червоніло, і вона вся, затиснувши зуби, хиталася в такт ударів, наче сама катувала обрану жертву» [52, 270]. Навіть між панами обговорювалися справді садистські розваги пані. Так, Фігнер говорить: «Я думаю, між нами кажучи, що вона в тому відчуває, як би то висловитись, ну, скажімо, статеву насолоду. Є, кажуть, такі особи, що від катування своїх жертв мають максимум утіхи» [52, 264]. А пан Пігловський навіть намагався вгамувати свою люту дружину, вбачаючи в її жорстокості причини бунту Кармалюка: «В'їлася в хлопа, а за що? Спитайте – не скаже, бо й сама не знає. Я ж особисто маю до Кармалюка деякий сентимент, – він, правду кажучи, нам життя врятував» [52, 294]. Пігловський неодноразово попереджує дружину, що її вчинки можуть призвести до лиха, бо відчуває в Кармалюкові якусь «дику» силу. Особисто він був обережним у своїх діях, хоч до «хлопа ставився з презирством. Це він всмоктав із молоком матері. Селянина називав «бидлом», не був проти різок та інших засобів суворого впливу, але в тайниках його душі все ще жевріла свідомість, що й це «бидло» має душу, що не можна доводити кріпака до відчаю, як це роблять його дружина з економом і гайдуками, бо наслідки такого відчаю можуть бути фатальними» [52, 281]. По-новому потлумачує

В.Гжицький ставлення до подій в Україні іноземців. Саме з цією метою він уводить до роману образ німця-гуральника Еріха Готліба, який із повагою поставився до працьовитого й розумного парубка Устима Кармалюка. «Дипломатію» чужоземців Готліб оцінює таким чином: «Польське господарювання на Україні – свинство» [52, 282].

В еволюції образу Кармалюка неабияку роль відіграє портретна характеристика. Спочатку автор показує маленького хлопчика, вже звиклого до важкої праці: «Минуло два роки (від смерті батька. – *Л. Р.*). Устим виріс, виглядав старшим від своїх літ, вигарнів личком, виростив гарного русявого чуба, а його сірі очі були такі виразні, що на них задивлялись дорослі й дівчата» [52, 274]. Зміни в настроях Кармалюка, його рішення вдатися до збройного опору також передаються через описи зовнішності й поведінки героя. На початку це ще дитина, в очах якої горить вогонь помсти, хоч пані Розалія вже тоді відчуває загрозу («Приглядайтеся до цього вовченяти. З його очей недобрим світить...»). Із часом, коли хлопець змужнів, страх панів посилюється: «Устим у свої дев'ятнадцять років був найсильнішим серед усіх робітників гуральні. З ним почали обережніше поводитись гайдуки, десятники, економ» [52, 279]. На відміну від інших письменників (М. Старицький, С. Васильченко, В. Кучер), В. Гжицький не вдається до детальних пояснень змін у зовнішньому вигляді Кармалюка, а лише побіжно констатує це (Старицькому, скажімо, така деталізація дозволяла зайвий раз інтригувати читача, надаючи розповіді пригодницького характеру). Розчарування в задумах, душевна надломленість, втома позначилися знову ж таки на зовнішності героя: «Перед судом Кармалюка не можна було упізнати. Він схуд, змарнів. На всій його могутній постаті роки і справді поставили своє тавро: спина зігнулась, буйна голова похилилась, невидима ткаля часу заклала в його волосся основу із срібних ниток» [52, 432]. Підсумовуючи пережите, ватажок розмірковує: «Чого ж домігся я? Чи здобув я волю селянству? Чи не мав рації Данило Хронь, коли казав, що Залізняк хоч мав тисячі за собою, а війну з панами програв? Але до чого тут Залізняк? А от до чого, – приходять

відповідь на всі його сумніви, – не було б Залізняка, не було б і мене, – каже майже вголос. – А те, що я навчив бідних людей бути людьми – нічого не варто? Тепер уже пан, поки вдарить кріпака, подумас, чи не дасть кріпак здачі. Я пробудив у народі людську гідність. А хіба це не було варто посвяти з мого боку? Ні, я таки щось зробив і не каюсь» [52, 383]. У такий спосіб письменник ніби переконує: хоч повстання подільських селян і було придушене, воно відіграло неабияку роль у формуванні національної свідомості українця. Звичайний гречкосій усвідомив себе особистістю, частиною народу, нації, а не «бидлом», яким його вважали польські зайди.

Естетичний ідеал, як відомо, є художнім уявленням про бажане або необхідне, радше, відтворення прекрасного як необхідного. У письменстві – художній світ, що формується в творі із співвідношення життя, яким воно є і яким воно мусить бути в уяві автора. Очолене Кармалюком народно-визвольне повстання, властиво, його кінцева мета, постає в художній візії В.Гжицького саме як ідеальне майбуття. Окрім того, письменник утверджує сталі ознаки українського ідеалу особистості – патріотизм, гуманізм, добродійність, відразу до «ненатуральних форм» (І. Нечуй-Левицький).

Образ ватажка прозаїк розгортає в двох напрямках: у глибоких психологічних станах (роздуми, міркування) та в рухових, дійових ситуаціях. Оскільки роман представляє майже завершену біографію героя, то часом за рахунок психологічної глибини автор показує активність дії персонажа. Кармалюк у романі В. Гжицького – одна з моделей національного характеру. Останній потлумачується в літературознавстві як «...образ із виразними етноментальними рисами, з притаманною йому моделлю світоуявлення, історичною пам'яттю, відповідною шкалою цінностей, унікальним світовідчуттям, генетичним кодом, специфічним способом мислення, які сформувалися з урахуванням своєрідності території, мови, побуту, звичаїв і традицій, під впливом економічного й культурного розвитку» [188, 13]. У постаті Кармалюка романіст закумуляує високу моральність нашого народу, демократизм суспільних стосунків, засади

християнізму в світогляді. В. Гжицький виступає в оборону права українців на самоідентичність, розвиток мови, демократичних суспільних традицій. Це надає його романові особливої актуальності нині.

Твори на історичну тематику, як відомо, мають свої сильні й слабкі сторони, вразливі місця. Усе залежить від громадянської позиції письменника, від того, що він хоче екстраполювати з минулого в сучасне, відповіді на які суспільні проблеми шукає в минулому історичному досвіді. У період становлення незалежної держави художні твори національно-визвольної проблематики стають особливо актуальними. Вони відіграють велику виховну роль, сприяють популяризації героїчної української історії з-поміж широкого загалу.

Роман **Олександра Гижі (р.н. 1936)** про Кармалюка зазнав дещо прозаїчної долі. Коли критика й помітила твір, то безвідносно до його ролі в літературному процесі останніх десятиліть минулого віку.

За твердженням В. Дончика, героями для О. Гижі були й залишаються лише вроджено добрі люди, яких, крім батька з матір'ю, виховувало ще й владне стремління єства, котре формувалося не століття чи два і не в лічені роки може бути перелицьованим. Скоріше навпаки: воно (а радше – незліченні його носії, набагато упертіше, ніж власники пропагандистських штучних цнот) противиться всякому над собою насильству і цим чи не найдошкульніше судить сучасність [113, 247].

Роман О. Гижі прикметний наявністю ознак неоромантизму. Історичні факти, офіційні свідчення тісно переплітаються тут із рисами пригодницькими (порятування графині Марисі Амчеславської від кайнітів, її подорож до Петербурга, втеча Кармалюка з в'язниці тощо).

Домінантним засобом зображення головного героя стає ретроспекція – розлогі спогади, хворобливі марення тощо. Роман побудований у такий спосіб, що сьогочасні події постійно переплітаються з давноминулими (спогади Кармалюка про молодість, втечу з Боровлянської гуральні, спілкування з родиною тощо). Паралельно з описом перебування ватажка у в'язниці

літератор розповідає про пригоди графині Амчеславської, Андрія, розваги в царському палаці та ін. Ці історії мають певний зв'язок із його долею. Так, саме графині в творі надається право виконання місії рятівниці. Автор детально описує її напружені спроби дістатися до царя, вплинути на рішення щодо скасування смертної кари меснику. Це зумовлене і симпатією до народного героя, і вдячністю за порятунок від злодіїв, за повернення їй документів на право наслідування всіх маєтків покійного чоловіка Вацлава Амчеславського, прах якого Кармалюк знайшов в уральських горах, коли черговий раз повертався в Україну. Спілкуючись із Кармалюком, графиня намагається виправдати дії польських магнатів їх моральною недосконалістю: «...Поляки ніколи не здобудуть волі, доки ваші магнати прагнутимуть її лишень для себе, а народ буде їм коней гнuzдати для походу.

– Гонор польської шляхти... відомий на цілий світ. То не вина її, а біда» [53, 77].

Маючи допитливий розум, спостережливість, Устим Кармалюк замислюється над проблемами беззахисного народу: «В Україні рабство хтіла посіяти польська шляхта й пожнивувала бурю. Опісля Хмельниччини прийшли брати по вірі і в своєму обозі привезли своє голодне рабство. Воно й погвалтувало волю українців, повикручувало їй суглоби честі. Треба їх виправляти. Треба розтрощити панські скарбниці. Там наша воля, сріблом кута в тих золотих безоднях!...» [53, 10].

Поряд із Кармалюком борються і його побратими. Серед них виокремлюються Андрій Словинський, старий запорожець Безматько, Тарас Мокринець. Вони – найвірніші друзі отамана; саме їм він може довіритися у всьому. Кармалюку в боротьбі допомагає військовий і життєвий досвід Безматька, хитрість і винахідливість Андрія, беззастережна вірність Тараса. Інші учасники загону виписані здебільшого побіжно і виступають радше тлом для вияскравлення відчайдушності ватажка, що характеризується так: «...дух його крилатів. Як щоразу, коли небезпека дихала-гручала його в груди. Кармалюк любив сей стан гіркого і солодкого водночас неспокою, бо попри все і над усе мав себе за розбуджувача народу, хоч не кричав про те і не тішився

скрадливою думкою про власну винятковість. Дуже просто: міг таке, на що могли б зважитися тисячі. Нарід мусить пробудитися від летаргічного сну, бо інакше й народом не варт називатися» [53, 384].

Превалювання психологічного начала в зображенні Кармалюка особливо помітне в епізодах допитів ватажка. Устим у душі сміється над своїми суддями і зовні тримається справді гідно. Пан Радзиловський весь час відчував, що потерпає фіаско в словесному двобої з отаманом. Важливим засобом психологічного зображення виступає тут портретна характеристика персонажів і опис умов перебування Кармалюка у в'язниці. Уже вісімнадцять місяців він витримує там, де буквально кілька днів можуть звести людину з розуму: «Сивина геть-чисто запорошила скроні... То таке, посивіти можна від жаб'ячого кваку... Але вже прогучав понад світом дужий передрім кованих копит за мурами каземату... Вже білий світ озвучений в сім казематі, де людина за три дні сконала б, аби лишилася безрухом, пов'язана страхом як ланцюгами» [53, 322]. Із метою протиставлення автор залучає описи суддів, тюремників і спостерігачів на допиті Кармалюка: «Суддя Радзиловський розтулив круглого, як у коропа, рота й над силу дихав... Тюремний інспектор кусав собі нігті, а пан справник масажував пальцями тлусте підборіддя в руденьких пучечках рудявої щетини. Земські урядовці презиралися, як шпаки в сухій кроні, а молодий шляхтич Франц Рутковський, що мав конфіденційну стрічу з його високопревосходительством губернатором і звідтоді прагнув подвигів, сьорбав горбатим носом...» [53, 329–330]. Кармалюк розпочинає дискусію із суддями про слідування Божим заповідям, за якими вони звинувачують ватажка у всіх гріхах: «Ви сповідуєте устами Христа заповіді, а в серці вашому диявол кублиться. Ви засипали собі пам'ять попелом з людських добродійностей, а сподівається, що спалили нашу волю... Що ж до моєї долі, то має життя – мій хрест. Нести буду, аж доки не впаду з мертвим серцем. Утішений тим, що спрага до волі у людини від Бога» [53, 328]. Кармалюк розмірковує й стосовно зради, що стала згодом причиною його загибелі. Звертаючись до суддів, він кидає звинувачення в тому, що через

таких як вони серед народу плодяться зрадники: «Зрадництво – се мерзенне ремесло виродків з-поміж людності – ви взяли за спосіб приборкання правдолюбців, а зрадництво, врешті-решт і погубить, бо не можна поратися з лайном й водночас лишитися чистим. Розбещені владою над уярмленим народом, ви уже не зможете зупинитися в своєму падінні, й агонія ваша буде страшenna» [53, 331]. Тому Устим Кармалюк не звинувачує родину Блажкунів у зраді, а знаходить виправдання: «Страх зрадив... Той осоружний пострах, який опісля Коліївщини люто гнобить кожную українську душу. Він іще завдасть нашому народові горя стократ і висотає з нашого серця ріки чистої крові. Але найглибша від нього урза... то зницілий, стрижений дух наш, що зрікся власної честі. Натомість якийсь юда посіяв нам в душу цикуту про хату, що скраю... І наші пращури іще раз поконали у високих могилах. Горить сусідова хата, а Грицько свої околоті водою кропить... коли це ми стали такими?!» [53, 264]. О.Гижа наділяє свого героя здатністю по-філософськи осмислювати життя, робити зі спостереженого справді глибокі висновки.

Тема зрадництва проходить через увесь твір. Автор показує, як влада за допомогою фізичної сили, грошей, шантажу вербує інформаторів із оточення Кармалюка. Такими є, зокрема, Петро Копчук та Олена. Автор навмисне деталізує розповідь про Копчука (служба в армії, знущання над ним у війську, втеча та повернення додому). Чимось його доля схожа на Устимову, тому можемо говорити про тяжіння романіста до зіставного розв'язання проблеми морального вибору. Якщо Кармалюк – високоморальна людина, то Петро – дріб'язковий і підступний, його не мучать докори сумління. На противагу йому, Олена, в хаті якої було вбито Кармалюка, не змогла жити з тягарем на серці. У ніч загибелі ватажка вона наклала на себе руки.

У романі О. Гижи «Облога Кармалюка» отаман виступає уособленням незламної життєвитривалості, незалежності, духовної сили – рис, характерних для людей, котрі з ранніх літ були близькими до праці й героїчних традицій предків. Звертає на себе увагу й такий висновок автора: «...не може так бути, щоби нарід, який виборонив себе від смерті ще за Хмельниччини, відтак

замурував у своїй душі одвічне жадання волі. Треба будити... козака в кріпакові... Бо тільки-но засне оте жадання, нарід пропаде, як головешка в огні. Не згорить у полум'ї, то в жарові дотліє» [53, 41]. У Гижі, до того ж, Кармалюк – набожна людина, яка боїться скоїти гріх, що потім доведеться спокутувати перед Богом. Тому вбивство для нього – неприпустиме стосовно навіть найлютіших ворогів. Саме в цьому вбачаємо художнє відкриття автора, новизну його художньої інтерпретації. Заторкуючи релігійне питання, прозаїк порушує проблему, актуальність якої не піддається сумнівам і нині. Адже віра – один із чинників національного менталітету, показник совісті народу, його духовної свободи, національного розкріпачення: «...Душа моя належить Богові, а серце людям. Не для себе жию» [53, 21]. Кармалюк Олександра Гижі – не розбійник із великої дороги чи кровожерний зарізняка. Він – людина, що глибоко усвідомлює свої дії, керується високими моральними імперативами: «...народ сей ніколи не займав чужого, не пхався попід чужу стріху, не палив сусідові хату, а був добрим од сотворення, бо доброю була земля, де пустив своє коріння од вселенського потопу... Усе в тебе є, мій добрий народі. І землі, і води, і місяць, і зорі, а долю твою розіпнули на Божих заповідях, зневаживши і їх, і самого Бога» [53, 68].

Романіст прагне органічно пов'язати історично-конкретне, національне із загальнолюдським, показати не лише видатну історичну особу, а й звичайну людину. Тому спостерігаємо за героєм і в вирі повстанської боротьби, і в побутовому спілкуванні з побратимом Андрієм, графинею Амчеславською, в інтимній розмові з коханою дружиною, синами, і на самоті, коли герой сумнівається, розмірковує. Таке поєднання особистісного й загальнолюдського було типовим явищем для української історичної прози, що спиралася на досвід мистецького освоєння історичних подій через долі конкретних людей.

Найвищий авторський намір – зобразити свого героя як втілення сутності етносу, що стоїть біля витоків власного самоусвідомлення. «Історія кожного народу крута й терпка, – завважає Ю.Мушкетик, – одначе наша – гіркіша за полин. Може, через те на сторінках наших історичних романів та повістей не

гуляють веселі мушкетери... безпечні лицарі, подібні до Айвенго... Наша історична свідомість деформована, пам'ять – приспана, приснула, а в більшості населення спить летаргічним сном» [156, 2]. Спираючись на традиції своїх попередників, а часто й сперечаючись із ними, на ґрунті історичних та психологічних гіпотез, О. Гижа здійснив справжнє художнє відкриття кармалюкіани з її наслідками, уроками.

У романі досліджується й політика Польщі та Росії стосовно Кармалюка й українського народу. Це було ставлення завойовників, володарів, що з двох боків прагнули «проковтнути» Україну, придушити її споконвічне прагнення до волі. Автор детально вивчив тих, хто прагнув знищити під корінь цілий народ. Із цією метою в романі детально виписано образ російського царя Миколи I, якого романіст зневажливо називає «наш благуватий Миколай» [53, 138], «самодержавець великої, малої, білої і рябої, бо загарбали вітці чималенько» [53, 187]. Паталогічний егоцентризм, загребущість, хитрість і цинізм – визначальні риси характеру графа Яреми Амчеславського, показаного у зв'язку з образом графині. Це – типовий представник польського панства, який мріє про накопичення, володарювання, навіть ціною смерті своїх родичів: «Ярема, граф Амчеславський, був хитрий, мов лянаний лис, а мудрий, як стара кобра» [53, 58]. У плані протиставлення зображена графиня – один із головних персонажів. Її образ введений радше для того, щоб показати, що не всі поляки однакові. О. Гижа намагається виправдати весь польський народ. Саме її устами автор виправдовує і дії ватажка-українця: «Кармалюк відбирає у нас те, що ми силою забрали в його народу» [53, 133]. Позицію героїні в ставленні до Устима Кармалюка автор пояснює її зв'язками з польськими революціонерами, які відстоювали національну незалежність співвітчизників. Описано, зокрема, стосунки графині з натхненником польської революції Йоахімом Лелевелем, який прихильно ставиться до Кармалюка й українського народу: «Хіба він не довів і нам (полякам. – Л. Р.), і цілому світові, що може нарід, який піднявся супроти рабства, в котре його ув'язнювала польська шляхта?» [53, 84]. Олександр Гижа чи не єдиний із письменників зобразив спільність мети

визвольних змагань українського та польського народів у відстоюванні національної та соціальної незалежності. Російський же цар постає тут як загарбник, один із винуватців вбивства Кармалюка. Уже в назві твору «відлунює» наказ Миколи I «полювати» за Кармалюком, а його мета – не ув'язнити героя, а знищити фізично. Із цією метою в Україну відправляють молодого шляхтича Рутковського, який вистежує подільських месників, вважаючи це справою честі. Цар робить правильний вибір. Адже заради слави Франц Рутковський здатний на все: «Сей полячок землю під собою буде гребти, щоби заслужити монаршу милість...» [53, 19].

У тексті роману чітко простежується тяжіння автора до гостроти сюжетного розвитку. Звертають на себе увагу при цьому моменти, коли серйозні історичні конфлікти заступаються надуманими інтригами, мета яких – «зацікавлення» читача. У зв'язку з цим назвемо, приміром, описи поїздки Марисі Амчеславської до столиці, щоб зустрітися з Миколою I і вимолити порятунок для Кармалюка або викрадення Андрієм графині Амчеславської з башти палацу графа Яреми, чи подорож Устима Кармалюка до Варшави, щоб порятувати пана Каспара Скорульського тощо.

Разом із тим, завважимо, що в зображенні постаті головного героя роману письменник пішов не набагато далі своїх попередників. Він тут, сказати б, традиційний, узвичаєний. Його ненавидять пани, поважають і шанують знедолені українці. Однак, на противагу письменникам, що творили в умовах засилля комуністичної ідеології, О. Гижі мав змогу вголос сказати правду. Тому помічаємо в романі відверте утвердження думки про наступність і навіть безперервність національно-визвольних змагань українського народу (наявність «двійників» Кармалюка в багатьох повітах, офіційне призначення своїм наступником сина загиблого товариша Івана Криничного), про невмирущість самого волелюбного духу української нації: «Я сіяв надію, а виросте воля...» [53, 446]. Щодо ставлення до власної родини Кармалюк О. Гижі також відрізняється від інтерпретацій, запропонованих попередниками прозаїка. Хоч твір і неоромантичний, з

пригодницьким сюжетом, проте приписувані Устиму любовні пригоди тут відсутні. Він до останніх днів залишається вірним своїй дружині, навіть у ситуаціях, коли жінки свідомо шукають зустрічі з ним. Автор пояснює такі симпатії: «Жіноцтво цілого Царства Польського умлівало за Кармалюком у своїх потаємних вимірях і забаганках. Жіноцтво Царства Польського одвіку зітхає в кишеньку за мревними гудами...» [53, 48]. Таким чином, жінок привертала не зовнішня привабливість, а «розбишацька» слава отамана, що розповсюджувалася серед панства.

Новаторською ознакою твору О. Гижі вважаємо також показ діяльності (паралельно з ватагою Кармалюка) розбишацьких кублиць, що дискредитували героя в очах людей. Такими є загопи під проводом Мошка Цибульського (наприкінці твору його вже звать Ільком, що, напевно, пояснюється тим, що постать є вигаданою), Єжи Принцевича, який, щоб «очорнити» ім'я героя серед звичайних селян, грабував і збиткувався на шляхах зі звичайних українців. У зв'язку з цим варто згадати перекази про те, як Кармалюк «підковував» молодичь на шляху. Очевидно, автор був знайомий з народними творами, вміщеними в журналі «Киевская старина», тому спробував виправдати отамана, доводячи, що аналогічні перекази виникли у ворожому середовищі. Жанр, обраний літератором для зображення ватажка – роман – дає можливість охопити досить значний проміжок часу. Між тим, письменник розповідає про життя та діяльність Устима Кармалюка після останньої втечі його з Сибіру (орієнтовно за чотири роки до смерті). Автор не подає точних дат. Про це здогадуємося з побіжних згадок подій, що відбувалися (зокрема, Польське повстання), та записів у щоденнику графа Амчеславського. Слід думати, що автора цікавив саме цей період життя як переломний для Устима Кармалюка в усвідомленні героєм наслідків своєї боротьби. Новаторство О. Гижі – в акцентації людинознавчих, психологічних першнів у засобах конструювання образу видатної історичної особистості, в наданні йому політично загостреного звучання, нового ідейного забарвлення, в поєднанні історичного із загальнолюдським.

Літературні твори про Кармалюка лише останнім часом розглядаються під кутом зору втілення концепцій героїчних і трагічних відтинків нашої історії, визначення співмірності історичних і художніх конфліктів, з'ясування поетикальної специфіки творення характеру видатної історичної особи. **Богдан Сушинський** не ставив перед собою мету визначити художній рівень творів українських авторів, він написав своєрідний твір-аналіз і історичних джерел, детально аналізуючи, порівнюючи факти і викриваючи кричущі невідповідності, зокрема у архівних зведеннях, протоколах допитів, і відомих творів (Марка Вовчка, М. Старицького, А. Малишка та ін.).

У розвідках Л. Барабан, Л. Мельник, М. Сиротюка, В. Сокола, В. Тищенко, І. Цуркана, І. Чернової, інших дослідників переважно ми бачимо аналіз окремих аспектів порушеної проблеми, проте Б.Сушинський («Кармелюк: гнів і гордість України», 2014) спробував зробити комплексне дослідження. У чому його підтримав ще один сучасний дослідник – **Володимир Шевченко**, написавши розвідку «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...: роздуми над дослідженнями про Устима Кармалюка – давніми і недавніми» (2013). Відтак сьогочасним вважаємо аналіз художнього матеріалу про Кармалюка і крізь виміри ідеї націтворення як домінантної, залучення його до ширшого ідейного простору задля декодування історичної та художньої правди про українську націю.

Ми звикли аналізувати художні твори, визначаючи рівень історичної правди та вигадки. Проте Богдан Сушинський здійснив ґрунтовне дослідження саме історичних фактів (протоколів допитів у справі Кармалюка, звітів тощо), звернувши увагу на такі аспекти, які раніше або не викликали ніяких запитань, або загалом залишилися поза увагою. Зокрема, автор піднімає питання про справжнє прізвище подільського месника. Якщо стосовно імені уже не виникало ніяких сумнівів, що Устима можна було звати Устияном, Августияном, Севастияном та ін., то дискусія з приводу прізвища ніби уже давно було розв'язана (суперечка точилася навколо однієї літери – Кармалюк чи Кармелюк). У багатьох літературних творах ХІХ століття (починаючи із Марка Вовчка)

згадувалося прізвище Кармелюк, проте автори у наступному столітті наполягали на Кармалюк, як на правильному, аргументуючи достовірною інформацією із архівних документів. Б.Сушинський же неодноразово натякає на те, що справжнім має бути взагалі – Карман (а в селі потім до нього додали ще суфікс -юк). Однак багато хто не погоджується із тим, що легендарний народний месник має прізвище із значенням «кишеньковий злодій» і спростовує цю версію. Автор з цього приводу посилається на розвідку А.Хвилі і зауважує: «Це йому вдалося віднайти в архіві метричні книги Свято-Покровської церкви села Головчинців Літинського повіту (тепер відомого як Кармалюкове Жмеринського району на Вінниччині)... у цих книгах, одна з яких уміщує дані за 1781–1799, а друга – за 1798–1821 роки, дослідник натрапив на дев'ять записів, які так чи інакше стосувалися Устима та його батьків. І в усіх цих записах... – «Карманюк» [229, 135]. Як зауважує автор, у переважній більшості судових документів зустрічається саме прізвище «Карманюк», «що на Поділлі означає, чи принаймні означало, «кишеньковий злодій», або, в російській інтерпретації «карманщик». Таке написання прізвища викликає природний спротив: «Може, це навмисне нашого народного героя було названо так, аби підкреслити, що він був звичайнісіньким грабіжником?!» [229, 133–134]. І зрештою використання варіанту «Кармалюк/Кармелюк», на думку Сушинського, стало літературною традицією, яку започаткувала Марко Вовчок.

Автор есе зробив глибокий аналіз політичної та соціальної ситуації в тогочасній Україні. Він не став переказувати біографію Кармалюка у хронологічній послідовності, а зацентрував на досі не достатньо оприлюднених фактах (історія виникнення села, в якому народився і виріс Кармалюк, його втечі із сибірської каторги, перебування у Бессарабії тощо).

Досвід поневолення українського народу чужоземцями мав давні традиції. Повне покріпачення та полонізація українців, скажімо, поступово стали підґрунтям державної політики Польщі. Відповідь на питання про причини невдоволення українців «дипломатією» Речі Посполитої дав уже В. Антонович: «Польща

признавала тільки два стани людей: стан шляхетський, що мав за собою всі права, і стан простого народу, що жодних прав не мав, стан кріпацький» [4, 66–67]. Можна сказати, що ця думка загалом вичерпно характеризує соціально-політичну ситуацію періоду, коли активно діяли визвольні загони Устима Кармалюка.

Віддання Устима Кармалюка у рекрути описане у багатьох фольклорних і літературних творах. Проте всюди передумовою була романтична історія, пов'язана із панією Пігловською. Б. Сушинський також звернув увагу на цей факт із життя Кармалюка: «А почалося ж усе нібито з пригоди, котра сталася якоїсь літньої днини на околиці села. Коні, запряжені в бричку, з якої аристократка любила милуватися навколишніми краєвидами, раптом з якогось дива схарапудилися і понесли її до поближнього урвища. Та вже тоді, як здавалося, що в Розалії не залишилося жодного шансу вціліти під час цієї катастрофи, звідкись виникнув кремезний парубок, кинувся навперейми конем і на всьому скаку зумів зупинити їх.

Щоправда, творець іншого варіанту цієї пригоди, мабуть, засумнівавшись, що така високорідна аристократка, з родини магнатів Раціборських, подорожувала без дворового їздового, переіначив цю історію, доводячи, що насправді Розалія перебувала тоді не в бричці, а в сідлі; проте суті сюжетної зав'язки це не змінює. Так чи інакше, а звідкись виринув він, міцний, відважний лицар, який кинувся під ноги коневі і врятував її, майбутню даму свого серця...» [229, 51]. Після цієї історії пані Розалія накинула оком на молодого привабливого кріпака, проте він не розділяв її симпатії. Кінець цієї історії був сумний для Кармалюка. Образившись на кріпака, пані вмовила свого чоловіка віддати його в рекрути, але причини повинні бути поважними, жодної з яких Сушинський не зміг запропонувати. На противагу йому ще один сучасний український дослідник В. Шевченко зазначив: «Щоб уникнути служби у війську, Кармалюк вибиває собі зуби – два передніх нижніх, час від часу зумисне травмує себе. Проте це не допомагає. А невзабарі й нагода віднайшлася: з каплички десь запропався віск, і в крадіжці (не виключено, що все було

підлаштовано навіть спеціально!) вже звинувачують якраз його, непокірливого Устима...» [275, 25].

Іншою версією солдатської долі Кармалюка стає крадіжкою срібла. «В опублікованих С. Максимовим на початку 70-х рр. XIX ст. дослідженнях ідеться про те, що взяли Кармалюка до панського двору ще підлітком. Там він залишався й після свого одруження, мабуть, років зо п'ять, і служив буфетником. В його обов'язки входило наглядати за посудом і сріблом. Та от срібло те украв хтось, а підозра впала на нього. Пан усе допитувався і бив його чи не щодня. Кармалюк не стерпів цього і вдарився «в біга»...» [275, 26–27].

Не мала пані Пігловська ще повної влади у маєтку у 1812 році, тому і намовляла чоловіка, а після його смерті у 1816 році стала спадкоємицею усіх немалих статків. Проте для Кармалюка це уже не мало принципового значення, зрештою він мріяв тільки про одне – помститися їй, і під час чергового арешту промовляв: «Завзялась вона, і віддала мене від жінки та дітей у солдати, і я на неї заповзвся...» [229, с. 52].

Не підкорившись волі пані, і не ставши її коханцем, Кармалюк прирік себе на поневіряння і страждання. Проте таке ставлення до неї не говорить про відразу Кармеля до жінок. Крім двох законних дружин (Євдокії та Марії) він мав численних коханок, про що неодноразово говорилося у звітах, і деякі з них притягувалися до відповідальності у справі «подільського розбійника». Найгучнішою була справа з участю Олени (Оляни) Процькової, у хаті якої і було вбито Устима Кармалюка.

Тільки на початку жовтня 1835 року Галузинецька комісія через своїх таємних агентів довідалася, що Кармалюк буває в селі Коричинцях Шляхових. Тут жив його побратим – селянин Прокіп Процьків. Як дізналися з розповідей селян, саме тепер він із дружиною Оляною перебував в ув'язненні. Коли 8 жовтня з в'язниці повернулася Оляна, Кармалюк, не знаючи, що жінка стала на шлях зради, відвідав її і, більше того, розповів про підготовку нападу на двори поміщиків Кузьминського і Волянського. Зрадниця повідомила про це поміщикові Волянському. Біля хати і в хаті Процькової поміщики влаштували засідку, маючи на меті

зловити або вбити Кармалюка. У ніч проти 10 жовтня 1835 року народний герой, людина, яку боялися на Поділлі всі багатії, і яка з-поміж простого люду стала легендою – трагічно загинув.

В легендах саме ім'я Олени згадується часто, проте інші жінки називаються принагідно. Богдан Сушинський розповідає про тих жінок, що проходили у справі Кармалюка, і які повинні були бути задіяні в авантюрному плані. Щоб врятувати власне життя, вони повинні були стати приманкою для ватажка: «Востаннє ми зустрічаємося з цими двома персонажами невідлого авантюрного роману на сторінках «Таблиці підсудних у справі Кармалюка, з відомостями про те, в чому звинувачують та до якої кари вони, згідно з рішеннями Сенату, засуджені». Так, зокрема, зазначається, що: «Селянка Ганна Зелінська, тридцяти років, звинувачується у знанні про розбої і в зв'язках із розбійниками. Останньою інстанцією...засуджена до десяти ударів батоном та до заслання в Сибір на каторжну роботу». Що ж до Марії Рекрутки (Остапнюкової), то тут вирок був м'якшим. Останньою інстанцією її засуджено до п'яти ударів батоном та до заслання в Сибір на поселення.

Тоді ж судили ще одну рекрутку (тобто дружину солдата, який перебував на військовій службі), коханку Устима, 28-літню Марію Луцкову. Висунене проти неї звинувачення так і сформульовано: звинувачується «в блудному житті зі злочинцем Карманюком»...

Проходила «у справі Кармелюка» й блудниця-рекрутка Параска Дмитрієва, яка зізналася в «блудодєянії» з Карманюком та іншими повстанцями...» [229, 112–113].

Твори малої прози про Устима Кармалюка присвячувалися, як правило, ювілейним датам, пов'язаним із життям отамана, і не набували широкої популярності насамперед через те, що друкувалися зазвичай у подільській періодиці. Оповідь тут зазвичай охоплює незначний проміжок часу, до уваги береться лише певна подія чи факт із життя подільського месника. Так, М.Козлова в оповіданні «На волю» розповідає про перебування Кармалюка у кам'янець-подільській в'язниці і його втечу у березні 1823 року. У нарисі В.Шевченка «Я гріха не маю» йдеться про

арешт ватажка в селі Кальна Деражня, а в творі М. Гринчука – про арешт у Новій Синявці (грудень 1830 року) та суд над ним. В основу оповідання «Це було у селі Кукавці» М. Рябого покладено народні перекази про Тропініна й Данилевського, однак образ Кармалюка незримо присутній у творі.

Отже, чільне місце у вітчизняній історичній літературі належить творам про національно-визвольну боротьбу українського народу. Національне й економічне гноблення породжувало народний спротив, найпотужнішими виявами якого були козаччина, гайдамаччина, опришківство і, поза сумнівом, визвольницька діяльність Устима Кармалюка. Остання спрямовувалася проти польського панства, яке встановило свій лад в Україні. Та в діяльності легендарного отамана вбачаються не лише соціальні мотиви, а й прагнення звільнити народ від чужоземної влади, яка пригнічувала великий етнос.

Погоджуючись із твердженням, що літературний твір історичної тематики має в своїй основі художній вимисел, стверджуємо, що у вигадці, як кажуть, є частка правди. По відношенню до Устима Кармалюка маємо засвідчити, що всі твори українських авторів, написані протягом XIX – XXI століть, ґрунтуючись на народних джерелах створили загалом правдивий образ народного ватажка. Адже фольклор зберіг найважливіші факти і оцінки дій героя, чого не можна сказати про історіографію, що протягом кількох віків в силу зміни політичних орієнтирів дещо міняла трактування діяльності поодиноких народних бунтарів XIX століття. Твори письменників порубіжжя (О. Гижі) і нового покоління митців (І. Лагунова, Г. Сітька) стали своєрідним фактом, який говорить про те, що образ Устима Кармалюка є важливим для формування національної свідомості підростаючих поколінь. Він – символ волі і приклад для українців, що борються за свою самоідентичність.

3.2. Драматургічна інтерпретація народного спротиву

Драматичних творів про Кармалюка впродовж двох століть було написано чимало, що є свідченням неабиякої зацікавленості вітчизняних митців цією непересічною постаттю. Так, уже 1889

року Олена Пчілка написала п'єсу на 4 дії під назвою «Кармелюк». Вистава відбулася на сцені домашнього театру в селі Колодяжному для селян – дітей і дорослих.

Трохи згодом авторами драм про героя виступили призабуті нині українські літератори Ф. Устенко-Гармаш («Кармелюк». Драматичні картини в 5-ти одмінах) (1891), З. Фігнер-Бурлаченко («Гайдамака Кармелюк-Зарізенко, або Задніпровський розбійник». Драматичні картини в 4-х діях з піснями і танцями) (1901), а пізніше – П. Потаєв-Пронський («Кармелюк». Українська бувальщина в 5-ти діях з гуртовими співами і танцями) (1904).

Джерелом драми Ф. Устенка-Гармаша стало дослідження Й. Ролле й деякі народні твори різних жанрів. Автор показав месника не борцем за долю рідного народу, а звичайним розбійником. Побратими його – теж дикі й свавільні зарізяки. Як твердить В. Тищенко, постановка п'єси на початку 90-х років XIX століття унеможлиблювалася через помітне пожвавлення політичного життя на теренах Росії. Відтак уже згадки про Кармалюка (навіть в інтерпретації Ф. Устенка-Гармаша) вважалися в той час небезпечними [236].

П'єса З. Фігнера-Бурлаченка «Гайдамака Кармалюк-Зарізенко...» – мелодрама, описані в якій події не мають нічого спільного з історичними реаліями. Як зауважує В. Тищенко, автор використав ім'я народного героя спекулятивно, щоб викликати до нього зневагу. Як і Кармалюк, його помічники Зарубайко, Крючко, Вавило (видумані герої) – профанні гвалтівники. Дія п'єси відбувається в херсонських степах. Звернення автора до усної народної творчості зовсім не пов'язане з сюжетом. В. Тищенко зазначає, що оцінка твору літературознавцями була різко негативною. На нашу думку, це спричинене тим, що постать героя висвітлена тут неправдиво й цілком негативно [236].

П'єса П. Потаєва-Пронського «Кармалюк» також далека від історії, зокрема, від діяльності народного героя. Усі персонажі видумані. Час дії – XVIII століття, а місцем автор обирає Херсонщину. Напевно, драматург був знайомий з п'єсою З. Фігнера-Бурлаченка, бо до певної міри повторив свого попередника. Зміст п'єси примітивний: Андрія Темрявого на

прізвисько Кармалюк повернула на шлях істини дівчина, скориставшись прихильністю Катерини II. «Помилувані» розбійники з власної волі йдуть у солдати, щоб воювати з турками. Саме через це, очевидно, п'єса не була офіційно заборонена й дозволена до постановки. Головним ворогом Кармалюка виступає пан Турцевич. Це – моральний виродок, який урешті-решт відступився від Кармалюка, бо той отримав милість від цариці. У цілковито позитивній тональності зображено тут Катерину II.

Не всі названі п'єси побачили світло рампи професійного театру. Так, твір Олени Пчілки загалом не був надрукований, і навіть автограф його не зберігся; драма Устенка-Гармаша через надмір «жахів і гноблення» доби кріпацтва, «возвеличення» простого люду й змалювання власть імущих «почасти підлими людьми» двічі (1892 та 1894 рр.) заборонялася. Драми Фігнера-Бурлаченка та Питаєва-Пронського не виставлялися, очевидно, через перенасиченість фольклорно-етнографічним матеріалом (це видно вже з підзаголовків).

Не відрізнялася життєправдивістю й п'єса Є. Шаховського «Кармелюк» (1906). Її автор скористався повістю Марка Вовчка, дослідженням Й. Ролле та кількома фольклорними творами. Невміння творчо осмислити фактичний матеріал, створити оригінальний художній образ позбавили твір привабливості. Політичні події 1905 року надихнули відомого композитора В. Стеценка на створення опери «Кармелюк» (перша й частина другої дії були опубліковані). Одначе скоро митець потрапив під нагляд поліції, а потім і на заслання. Певно, через це опера не була надрукована повністю. Скажемо, проте, що на сцені виставлялася опера В. Йориша «Кармелюк» (1928), в основі якої – роман М. Старицького. Ф. Самутін та С. Уейтінг-Родзинський були авторами кіноп'єси «Кармалюк» (1931), що спочатку мала назви «З життя Кармалюка», «Кармель». Сценарій, на жаль, не зберігся. До нас дійшли лише монтажні листи двох варіантів написів до кінокартини.

Різка зміна політичних орієнтирів в Україні визначила не лише долю її театрів. Граничний драматизм репрезентованих у театрі української історії подій був справді інтенсивним: із рідної

землі змушені були виїхати В.Винниченко, Олександр Олесь, М. Вороний, у «внутрішній еміграції» опинилися С. Васильченко, Г. Хоткевич, Л. Старицька-Черняхівська. Це позначилося не тільки на особистій долі діячів культури, а й на долі створеного ними. Адже значна частина творів просто вилучалася з мистецького обігу; «вибірковість репертуарної афіші була складовою частиною явища політизації театру в Україні» [137, 68].

Українська драматургія 20–30-х років ХХ століття розвивалася в непростому протистоянні напрямів, течій, стилів. Із одного боку, йшлося про збереження національно-культурної ідентичності. З іншого ж, відчувався тиск комуністичної ідеології, через що драматургія поступово відходила від національних основ, звертаючись до соціальних проблем, «підфарбованих у червоний колір». «Українські митці, затиснені в лещата більшовицької ідеології, шукали різних можливостей для самовираження – наповнювали твори новим соціалістичним змістом, вишукували «нову людину», використовували чужі і несприйнятні для українців символи, ігноруючи національну специфіку драми як своєрідного типу художнього мислення. А це неминуче приводило до деформації жанрової природи української драми», – зауважує В. Працьовитий [189, 4].

Особливий інтерес до видатних історичних постатей виявили драматурги, які прагнули уславити минуле України, відтворити лицарські сторінки боротьби за волю. Адже саме драма, де дія відбувається нині, давала можливість пов'язати минуле з сьогоденням і знайти в минувшині моральну опору, підстави й сили для обстоювання громадських, національних ідеалів.

«Суспільно-політична ситуація, яка склалася за більшовицького режиму, не сприяла розвитку української національної драматургії – більшовицькі ідеологи всякими засобами і способами намагалися обмежити сферу впливу української драми. Чинилися різні перешкоди, щоб не допустити сценічного втілення п'єс українських драматургів. Натомість відкривалися широкі можливості для вистав російським митцям, підтримувалися масові інсценізації, у яких брали участь робітники, селяни, солдати і матроси... Це були чужі,

несприйнятні форми для української національної драми», – підсумовує В.Працьовитий [189, 126]. Отже, українські драматурги були затиснені в цензурні межі і не мали можливостей для адекватного відтворення певних історичних реалій, тому прагнули знайти «правду» в усній традиції.

Найбільшого розвитку набула героїчна, соціально-політична та історична драма. Але й вона, «затиснена в лешата марксистсько-ленінської методології, яка диктувала обов'язкове відтворення класових протиріч, підпорядкування індивідуума масі, класу, колективу, не могла позбутися надуманості, примітивності та схематизму» [189, 131]. І, незважаючи на те, що в сфері драматургії працювало чимало митців, справжніх досягнень тут практично не було. Українська драматургія під тиском комуністичного диктату дедалі більше здавала свої позиції, втрачаючи національні основи.

Творчість **Степана Васильченка (1879 – 1932)** початку минулого століття прикметна розширенням тематичного і жанрового діапазону. Про це свідчать, зокрема, написані у 1920-ті роки драматичні твори – «Минають дні», «Іван Гус» (інсценізація поеми Т. Шевченка «Єретик»), «Кармелюк» (п'єса на одну дію), «Кармелюк» (п'єса на три дії) та інші. Особливий інтерес викликають п'єси про ватажка повсталого селянства, героїчною постаттю якого С. Васильченко був захоплений ще з дитячих років.

Образ отамана письменник виписує відповідно до народно-легендарної традиції, сповнюючи його героїко-романтичним пафосом. Кармалюк – сильна, вольова, завзята й смілива людина – не мириться з панською сваволею, а тому рішуче виступає проти уярмлення, в тому числі – національного. Цілком ймовірно, що задум твору виник у письменника ще 1915 року. Про це свідчить, зокрема, його записна книжка часів імперіалістичної війни. Поряд із начерками, датованими 1915 роком, тут занотовано назви творів, над якими С. Васильченко працював у цей період; серед них – «Кармелюк». У державному музеї театрального мистецтва в Києві зберігаються окремі начерки, чернові варіанти твору та повна рання його редакція під назвою «Кармелюк. Драма на 4 дії», датована 26 січня – 20 травня 1918 року.

Згодом драматург продовжив роботу із вдосконалення твору. Працюючи над образом Кармалюка, він не обмежується фольклорними джерелами, а старанно вивчає документальні й архівні матеріали, пов'язані з героєм. Так, ще влітку 1921 року драматург здійснив подорож на Поділля, побував у тих місяцях, де діяв народний герой. Про це свідчить копія мандата, виданого йому Українським товариством драматургів і композиторів, де, зокрема, зазначається, що Васильченку «доручено зібрати етнографічний і архівний матеріал про відомого народного революціонера початку XIX століття так званого розбійника Кармалюка» [26, 8].

На основі ранньої редакції письменник створив новий варіант п'єси на три дії «Кармелюк» (1927). У цій редакції драма публікувалася у всіх його прижиттєвих виданнях. У відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України зберігається ряд інших начерків, планів п'єси «Кармелюк». В автографі дано два варіанти назви твору – «Руїна в лісі» та «Мандрівні вогні». У варіанті на одну дію зображено один із найбільш відомих нападів Устима Кармалюка на панський маєток. Це – період найактивнішої діяльності народного месника, коли слава про нього розійшлася по всьому Поділлю. Серед багатіїв поширювалися страшні чутки про те, як Кармелюк розправляється з панами. Ці слова автор п'єси вкладає в уста пана Стася: «...третій день сидимо в льоху, як каторжники, третій день дожидаємо, що кожної хвилини нагло налетить із своїми гультьями той забродилолова і шкури з живих поздирає...» [26, 533]. У стосунках з друзями ватажок виявляє уважність, душевність і доброту. На противагу цьому зображується ненависть до панів, хитрість і винахідливість отамана. Побратими Кармелюка змальовані не дуже виразно й переважно у відповідності до фольклорних версій. Прикметно, що в одноактному варіанті п'єси фольклорна основа поглиблюється: наявність символічних образів (опришки); уснопоетична романтизація подій, що відбуваються під час грози тощо.

П'єса на одну дію є першою частиною попереднього варіанту й охоплює значний часовий проміжок. Автор вирішив

доопрацювати твір, удосконаливши характеристики дійових осіб і висунувши на перший план основну причину спротиву Кармалюка – помста за особисті образи. Остання редакція твору являє собою синтез двох попередніх, унаслідок чого зазнав змін сюжет. Провідним тут стає мотив національно-визвольної боротьби, а особисті стосунки (дружина та коханка) відходять на другий план.

Як і в багатьох творах про Кармалюка, в п'єсі звертається увага на буквально казкову зовнішність ватажка. Як і попередники, С. Васильченко потлумачує Кармалюка ідеальним борцем за волю українського селянства. Однак новим у цьому трактуванні є те, що високо оцінює отамана представник панства пан Маркел, який нібито симпатизує йому: «Злодій, розбійник, але справді людина не звичайна. Можна сказати – феномен. Розумний, хитрий, дужий, як лев, неймовірний, як українець, і замітливий, як каторжник! Сміливий, удачливий, співець, поет, можна сказати... До того – красень невидимий!» [26, 538]. На загал, пан Маркел відрізняється від інших представників своєї верстви новітніми поглядами на діяльність народних визволителів: «...не можна сказати, щоб у темній, розбійницькій, волоцюжній душі часом не прокидалися іскри... малюсінькі іскорки, я б сказав, вищих поривань. Є в йому, волоцюзі, щось таке, що вабить навіть людей вищого рівня...» [26, 538]. Він не засуджує месника, доходячи висновку, що його протистояння – явище закономірне. Пан Маркел, осмислюючи життя та діяльність ватажка, вважає, що Кармелюк вартий поваги за своє безмежне прагнення до волі: «...яка трагічна судилася доля цьому розбійникові. Ви ж таки подумайте: тричі рвав кайдани і тівав із самого Сибіру... Через нетрі, через тайги, голодний, тисячі верстов пішки» [26, 539].

Прикметно, що С. Васильченко викриває в п'єсі таку негативну рису людської натури, як заздрість. У народі ходили чутки про те, що Устим Кармалюк надзвичайно багатий, бо грабує вельможних панів. Злі язики навмисне розпускали такі поголоски, кладучи тавро на благородні справи ватажка. Кармелиха при цьому зізнається, що в житті зазнала більше лиха від того, що пов'язала свою долю з отаманом. Саме від дружини дізнався він про жахливі обмови. Ватажок сподівався, що люди допоможуть

його родині, поки він відсутній, чого насправді не сталося. В. Тищенко зазначав, що в характері Кармалюка спостерігається не лише традиційне, запозичене з народної творчості. Дослідник звертає увагу й на такі риси, як підкреслена релігійність і фатальна приреченість завдавати болу близьким [244, 26]. Деякою мірою можна погодитися з ученим. Справді, ватажок присвятив своє життя боротьбі за волю українського народу, що спричинилося до постійних переслідувань із боку влади. Це, ясна річ, приносило чимало лиха родині (арешти, обшуки, конфіскація майна тощо). Характерно, що обшуки проводилися часто з метою знайти те, що нібито награвував Кармалюк. У С. Васильченка читаємо: «Кармелиха. Люди? В домовину допоможуть лягти люди! Ніхто й віри не йме, що ти (Кармелюк. – *Л. Р.*) нам нічого не передаєш. Очі вибивають тими казанами золота, що ти грабуєш та нам пересилаєш. Отаку подяку маєш!» [26, 544].

Проте не всі були такими. Здебільшого до ватажка ставилися з повагою, складали про нього легенди, передаючи від однієї людини до іншої. Такі легенди часто переказувала й Марися, нянька панни Роми. Образ старої жінки сприймається як узагальнений образ українського селянства з його унікальною історією, звичаями, творчістю: «Часто вечорами розповідала вона... про якогось розбійника з гір; про його казали, ніби під ним двигтіла земля, а на йому дзвеніло зброння, коли він наближався... то був мусяжний велетень із залізною палицею і що його не брали ні куля, ні меч. Він теж роздавав бідним усе те, що брав у панів» [26, 532]. У п'єсі йдеться лише про один із нападів Кармалюка на панський маєток. При цьому автор заакцентовав чи не найбільший «талант» месника – здатність перевтілюватися. Тут він – бравий офіцер, що привів у маєток військо для захисту від розбійників. Устим показаний приємним, інтелігентним парубком, який своїми манерами, поведінкою присипляє пильність і обережність переляканих панів. Із твору видно, що письменник не засуджує Кармалюка та його хлопців, а симпатизує їм, зображуючи сміливими й відчайдушними порівняно з переляканим і жалюгідним панством.

В. Тищенко, аналізуючи твори С. Васильченка, акцентував на тому, що боротьба Кармалюка була класовою. Таку думку дослідника можна зрозуміти і виправдати, зглянувшись на часи, коли він осмислював цю проблему. На сучасному етапі діяльність подільського месника переосмислюється й обґрунтовується під кутом зору національних позицій. Як уже йшлося, Кармалюк виступив не стільки проти соціального, скільки супроти національного гноблення співвітчизників.

Хоч письменник і звертався до архівних матеріалів про діяльність Кармалюка, його твір ґрунтується переважно на фольклорній основі. Лише єдиний раз подається тут згадка про запис дати народження народного ватажка в метричній книзі села Головчинці. Усе інше – художній вимисел драматурга, бо немає жодного свідчення щодо існування згадуваних у п'єсі осіб. Таким чином, доходимо висновку, що п'єса С. Васильченка має легкий, розважальний характер і ґрунтується на фольклорному матеріалі.

На думку В.Працьовитого, в драматургії 20–30-х років ХХ століття більше невдач, прорахунків, марної, безплідної праці, ніж здобутків: «І це було зумовлено тими обставинами, в яких опинилися українці...в умовах більшовицького диктату, при пильній і невсипущій цензурі, українська драма поступово відходила від національних основ, і, опираючись на надуману більшовиками теорію класової боротьби, зациклилася на соціальній проблематиці» [189, 128–129]. Процеси національної ідентифікації та консолідації, що активізувалися в Україні на початку 90-х років ХХ століття, закономірно потребували відновлення цілісної, об'єктивної картини нашої культури. Відтак у посттоталітарних умовах з'явилася можливість по-новому оцінити драматургію, історію вітчизняного театру, пов'язану з діяльністю окремих творчих постатей у контексті культурно-мистецького процесу.

Серед українських драматургів початку ХХ століття помітним літературним хистом, розумінням специфіки театрального мистецтва відрізнялася **Людмила Старицька-Черняхівська (1868 – 1941)**. «Коли кинути загальний погляд на драматичну творчість Л.Старицької-Черняхівської, то перш за все

помічається відсутність яскравої індивідуальності, що дає можливість по самому сюжету або навіть по якій-небудь подробиці відрізнити даного автора від кожного іншого. Але цей брак індивідуальності у п'єсах Л. Старицької-Черняхівської з успіхом надолужується широкою освітою, літературним досвідом і розумінням особливих вимог театрального мистецтва, чого так бракує українським драматургам нового часу», – зазначав Я. Мамонтов [5, 409].

Творчість письменниці припадає на період кардинальних змін у суспільному житті. Вона пережила часи імперської реакції щодо українства після Емського акту 1876 року, коли рідне слово було брутально зневажене, дев'ятилітню віддушину (1905 – 1914 рр.), що супроводжувалася піднесенням художньої літератури, публіцистики, появою газет і журналів питомою мовою. Далі були заборони у зв'язку з початком Першої світової війни, період найвищого злету національного духу за УНР і ще десять років відносної свободи творчості, активізації процесу українізації. На її долю випала й четверта, найстрашніша епоха 30 – початку 40-х років ХХ століття, коли партійне керівництво на чолі зі Сталіним формувало «єдиний советський народ».

На жаль, спадщина письменниці була силоміць вилучена з культурного обігу через ряд політичних та ідеологічних причин. Між тим, художня творчість Л.Старицької-Черняхівської є оригінальним мистецьким явищем в історії української літератури й театру. Її творчий доробок цікавий поєднанням неоромантизму з неокласицизмом, як і виявами передсимволістських тенденцій початку ХХ століття. Він актуалізує естетичні, морально-етичні й соціально-політичні шукання того часу.

Цілком природно, що Людмила Старицька-Черняхівська, яка походила з давнього козацького роду, звернулася до художнього осмислення героїчного минулого України. Згадаємо принагідно, що й батько письменниці – прозаїк, драматург і театральний діяч М. Старицький – чимало уваги в своїй творчості приділив показові переломних миттєвостей багатостраждальної вітчизняної історії. На формування світогляду Старицької-Черняхівської вплинуло родинне оточення, а жанр, у якому переважно вона працювала,

обраний під впливом драматичних творів батька і його творчої співпраці з корифеями українського театру І. Карпенком-Карим, М. Кропивницьким, П. Саксаганським та іншими. Велике значення для письменниці мала й дружба з Лесею Українкою. Як зазначає І. Чернова в роботі «Еволюція проблематики і поезики у драматургії Людмили Старицької-Черняхівської» (2002), історично обумовленою й онтологічно неминучою в українській літературі була розбудована письменницею проблема «відродження» в її духовному і державотворчому значенні. Це й посилює інтерес авторки до історичної тематики [273, 4].

Людмилу Старицьку приваблювали історичні постаті, прикметні не лише драматизмом історичного часу їх діяльності, але й фатальністю особистої долі, породженої свідомим жертвуванням себе в ім'я високої ідеї. Ще наприкінці позаминулого віку вона разом із батьком напружено працювала над створенням великого епічного полотна про національно-визвольну боротьбу українського народу в XVII столітті. Результатом спільних зусиль стала трилогія «Богдан Хмельницький», де переконливо спростовувалися інсинуації, висунуті польським письменником Генріхом Сенкевичем у романі «Вогнем і мечем». Прикметно, що трилогія була не єдиною спільною роботою батька й дочки. У своєму щоденнику письменниця зазначила: «Наш останній із батьком роман «Розбійник Кармелюк» [268, 33]. Мабуть, уперше вона замислилася над долею месника, коли допомагала Михайлові Петровичу. Згодом же Старицька одноосібно створила цілком оригінальний твір – драму «Розбійник Кармелюк». На жаль, п'єса забулася (єдиний раз її було видано окремою книжкою 1926 року в Харкові).

Твір Людмили Старицької-Черняхівської становить наукову цінність як донині не досліджений. Донедавна він принагідно згадувався в окремих розвідках про творчість письменниці. Особливу увагу в драмі привертають ті мистецькі «механізми», до яких апелює авторка, художньо моделюючи постать славнозвісного народного героя. Драматургічним формам Л. Старицької-Черняхівської, зазначає І. Чернова, притаманні два типи монологів: ліричний та монолог-роздум (монолог прийняття

рішення) [273, 12]. Обидва ці типи зумовлюються нелегкою ситуацією, в яку поставлений герой, сильними переживаннями та складністю вибору, перед яким він постає (саме це простежуємо в драмі «Розбійник Кармелюк»). Монолог стає засобом розкриття філософії «серця» героя як його духовного життя. Внутрішній конфлікт, розгорнений у такий спосіб, полягає в протистоянні цілісного світу людини дисгармонійному соціуму, почуття – волі та обов'язкові.

Драма Людмили Старицької-Черняхівської прикметна самобутністю й оригінальністю художніх рішень. Це почасти зумовлюється тим, що за часів політичних змін у країні письменниця волею випадку опинилася в Кам'янці-Подільському – місті, пов'язаному з ім'ям ватажка. За короткий час перебування там вона довідалася про деякі важливі подробиці з життя Кармалюка. Як і попередній твір, написаний у співавторстві з М. Старицьким, п'єса заґрунтована не на історичних чи архівних матеріалах. В основі мистецької концепції – уснопоетичні версії, художній вимисел, що підтверджується вже ім'ям, яке має головний герой – Іван (у романі М. Старицького «Разбойник Кармелюк» – Янко, у повісті-казці Марка Вовчка – Іван, у деяких фольклорних джерелах – Максим).

«Розбійник Кармелюк» як з літературного, так і з театрального боку є досить помітною п'єсою. Щоправда, з упевненістю не можна твердити про історичну адекватність у підходах до моделювання постаті головного героя, як і інших дійових осіб твору. Тим часом значення і художня вага твору від цього не втрачаються. Важливішим є те, що образи мистецьки виразні, індивідуалізовані, а п'єса сповнена історичного колориту. У центрі твору – зображення боротьби Устима Кармалюка за народну волю. Із найбільшою силою мотив боротьби, увиразнюючись показом трагізму постаті ватажка, національного героя, виявляється в четвертій яві другої дії: «...Не можна жити...де ж та правда? Чому ж вона для других є, а для нас її немає!.. Як воно сталося? Як же ж це свої й чужі дуки-пани підбили під себе вільний народ? Як сіли нам на шию? Та їх же менше, ніж нас... У жмені можна було б задавити» [223, 31].

Авторка уникає показу арештів, перебування отамана на каторзі, а подає лише окремі епізоди з його життя. Як і в багатьох літературних творах, народних переказах, вона зазначає, що Кармель перебував за кордоном, був письменним, знав кілька мов і чудово співав, акомпонуючи на бандурі. У п'єсі герой виконує пісні, що надзвичайно яскраво відтворюють його душевний стан, прагнення:

*Зашуміло все Поділля
Ярами й гаями,
Кармелюк скликає хлопців
Битися з панами.*

---

*Гей, збирайтеся, молодці,
Здобувати волю,
Загорюємо Україні
Можже кращу долю...
Розіб'єм свої кайдани,
Ще й залізні пуга,
І не будуть вже більші пани
Панувати тута [223, 49–50].*

Не випадково Людмила Старицька-Черняхівська використовує в своєму творі оповіді про героїчні часи Коліївщини й видатних гайдамацьких ватажків Залізняка та Гонту. Саме їхня героїчна боротьба надихала Кармалюка, і він вирішив продовжити їх справу. Однак після кількох арештів і втеч із сибірської каторги прийшло до Кармеля розчарування, жаль через нездійсненні мрії: «...я став шукати правди. Зарозумілий, задумав вернути людям волю, перевернути все життя, наставити свій правдивий закон. А в ту правду хто вірив? Старезний дід, плохий Андрій, учений Осогност та я, *всесвітній дурень*, (курсив мій. – Л. Р.) – розбійник Кармелюк!» [223, 106]. За версією письменниці, Устим Кармалюк думав про смерть як єдино можливий вихід, шлях до звільнення від страждань і розчарування.

Добре помітним у п'єсі про селянський рух на Поділлі є двояке ставлення письменниці до діяльності повстанців. На це вказують, зокрібно, деякі ремарки: месників названо «розбійниками», а місце, де вони перебувають – «розбишацьким

кублом». Навіть ужита лексика свідчить про загалом неоднозначне сприйняття авторкою руху. Проте самого ватажка змальовано в іншій тональності – благородним, повністю відданим справі звільнення знедоленого селянства від ненависних панів. Із часом легендарний отаман розчарується, бо не всі побратими поділяли його бачення боротьби, моральні принципи. Вони хотіли збагатитися грабунком не лише панів, а й простих людей. Як не намагався ватажок повернути їх на вірну стежку, та не зміг цього зробити, навіть караючи злочинців: «Сибірний. ...Твій суд правдивий, – зламав я твій наказ. Та й все одно: кінець один раніш пізніш, шибениця. Але скажу тобі одно слово, останнє: своєю правдою ти не здобудеш нічого: не я, другий, а люди все люди, і дурнів, що вмиратимуть за других, не багато» [223, 84]. Максимально заглиблюючись у психологію, підсвідомі первні вчинків і поведінки вже немолодої, втомленої поневіряннями людини, письменниця показала крах ілюзій ватажка: «Ні, жити вже не будемо ти зрозумій, доки жива надія, – людина ще жива, а вмерла надія... Чим жити мені? Я вийшов у темну ніч із маленьким каганцем... забракло олії і світло згасло, куди ж піду я тепер у темну ніч...» [223, 106]. Саме тому Іван навіть не протистоїть підступності своєї коханки Уляни, яка через ревності зрадила його, ставши спільницею вбивства. В останніх словах героя звучить думка, що смерть нарешті розв'язала той складний, заплутаний клубок його життя і виявилася, властиво, єдиним виходом.

Людмила Старицька-Черняхівська вдалася до спроби повному подивитися на долю народного месника, схарактеризувати діяльність Кармалюка та його побратимів, не ідеалізуючи їх. Драматург виводить на сцену насамперед звичайних людей, показує звичайну людську сутність (скажімо, надбати собі щось), а не опоетизованих у фольклорі шукачів народної волі. Саме такий погляд на діяльність кармалюківців вважаємо оригінальним, своєрідним. Нам надзвичайно близька думка, сміливо висловлена в жорстокі тоталітарні часи С.Білоконем: усе написане Л.Старицькою-Черняхівською «актуальне і сьогодні» і «так і проситься до публікації» [130, 246].

П'єса **Володимира Суходольського (1889 – 1962)** «Устим Кармалюк» з'явилася 1936 року. Цей автор, що характерно, показує головного героя таким, який ставив за мету не лише матеріально підтримати селян, караючи окремих панів. Кармалюк Суходольського мислить глобальніше. Він прагне звільнити рідну землю від чужоземних уярмлювачів. Це концептуально відрізняє його п'єсу, скажімо, від роману В. Кучера. Навколо себе ватажок збирає надійних людей, які мають спільну з ним мету. Одначе в драмі В. Суходольського добре простежуються натуралістичні тенденції. Неодноразово стаємо свідками кривавих розправ Кармалюка з панами Хлопицьким, Ольшевським та іншими. Скажемо, що це було явищем історично виправданим. Адже урядові кола Польщі сприймали Україну як колонію, а, відповідно, українців – як рабів. Основною метою поневолювачів була духовна нівеляція українського етносу, тотальне моральне пригнічення. Наслідком цього стали збройні виступи селян: «...то було вогнедишне виверження народної помсти і ворожнечі, що цілий вік накопичувалася під гнітом унії; то була передсмертна, гарячкова сутичка двох ворожих стихій у державному тілі...», – зазначав М. Максимович, розмірковуючи про Коліївщину [130, 30]. Повстання ж селян під проводом Кармалюка стало логічним продовженням гайдамацького.

В. Суходольський чи не першим із драматургів заакцентує, що землями та кріпаками на Поділлі володіли (разом із польськими панами) поміщики інших національностей. Поруч із польськими шляхтичами Хлопицьким, Рудковським, Янчевським, Дембицьким, Залозинським у п'єсі діють росіяни-загарбники – князь Туманов-Безгубко та полковник Шульженко, які не менш жорстоко ставляться до українських посполитих. Мотиви народних пісень, прислів'я та приказки, використані автором, підкреслюють у п'єсі ненависть селян до панів, сприймаються як заклик до активної дії й водночас – свідчення народного оптимізму, віри в перемогу.

Одноактна драма **Миколи Макаренка (1915 – 1975)** «За Сибіром сонце сходить» (1955) була написана під помітним впливом роману «Устим Кармалюк» В. Кучера і немовби логічно продовжує

епічний твір. Отаман гине, але визвольна боротьба не припиняється; повстанці не схилили голови й продовжили започатковане ним. Серед п'єс, що залишилися в рукописах, слід назвати драму подільського красзнавця С.Гуменюка «Полум'я» (1958).

У 60 – 80-ті роки ХХ століття не міліла та течія в українській драматургії, що згідно з вимогами системи продукувала п'єси іконографічні й пропагандистські, в стилі «соцарту» створюючи життя партійних вождів і викладаючи засобами драматургії міфи з історії компартії. Звернення до подій громадянської війни, оцінюваних згідно з офіційно схваленим курсом, тобто спотворених з огляду на історичну правду, покликало до життя твори М. Зарудного «Ніч і полум'я», «Сині роси», «Вірність», М. Талалаєвського «Всеукраїнський староста», І. Муратова «Нейтральна зона» і «Земля моїх правнуків» тощо.

Тим часом драматургічне освоєння історичної теми давало позитивні наслідки. Серед здобутків художньої історіографії цього періоду можна назвати п'єсу **Миколи Зарудного (1921 – 1991)** «За Сибіром сонце сходить» (1980), обійдену увагою дослідників. Автор навмисне охоплює невеликий проміжок часу з життя народного месника. Однак саме цей період був вирішальним і трагічним. Йдеться про час, коли Кармалюк почав переосмислювати своє життя, робити певні висновки. Були хвилини, коли він хотів покинути все і повернутися додому: «Нема... Нічого нема... І ніхто не ждав мене... Стомився, постарів я... Піду, заберу Марію, дітей і подамся у Таврію... Хочу дітей бачити, сіяти... радіти сонцю і дощам. Піду я звідси» [96, 21]. Але такі думки поступалися місцем іншим. Ватажок планував велике повстання – уже не окремими групами. Його мета – організувати ціле військо й назавжди покінчити з ненависним ворогом: «Веду вас на праведний бій за волю! За землю!.. Наші руки звикли до плуга... Взятися за зброю нас примусили самі пани. Вони зробили нас рабами. Можна закувати в кайдани руки, заслати нас на каторги сибірські, але душу народу закувати не можна!.. Сьогодні ми вирушаємо у бій не дрібними ватагами, а оружними сотнями... Стоять під нашими стягами українці і росіяни, поляки і сини Білої Русі... Я не обіцяю вам швидкої перемоги. Не всі повернетесь з

боїв, але вибір у нас один: воля або смерть! Волиємо бути мертвими, аніж рабами!» [96, 45].

Характерною вважаємо увагу практично всіх драматургів до епізоду загибелі Кармалюка, коли гранично тонко заакцентовуються почуття, що непокоїли його в останні хвилини життя. Так, і М. Зарудний, і В. Суходольський в останніх словах Устима передають його прагнення до боротьби. А Л. Старицька-Черняхівська завважує, що смерть була бажаною для Кармалюка. Можна принагідно згадати й інші драматичні твори про героя. Вони були створені за мотивами відомих епічних творів Марка Вовчка, М. Старицького та В. Кучера (опери В. Йориша та В. Костенка «Кармелюк», п'єса М. Макаренка «За Сибіром сонце сходить», драма С. Гуменюка «Полум'я», опера Н. Дубровської-Трикулевської «Кармелюк», лібрето Я. Мамонтова та М. Верхацького тощо).

У творах українських драматургів прямо чи опосередковано утверджується глибоко патріотична думка про те, що український народ з давніх-давен прагнув до вільного життя. І в усі часи знаходився герой, який вів за собою до здійснення найзаповітнішої мрії. У той час таким героєм був звичайний український селянин Устим Кармалюк, ім'я якого золотими літерами вписане в національну історію.

3.3. Поетичне втілення визвольних змагань

Українська поетична кармалюкіана новітнього періоду органічно вписується у контекст національного історичного письменства. Це зумовлене щирим прагненням митців слова воскресити лицарські миттєвості української історії, незважаючи на утиски з боку влади, що мали місце впродовж кількох десятиліть панування більшовицького ладу. І. Кошелівець зазначає: «Тематична стандартизація радянської літератури по двох лініях – сільського господарства і промисловості, визначилася вже на початку тридцятих років. Єдиною долиною, куди від сучасності можна було втекти, міг бути історичний роман, але спроба втечі в цю долину була б марною, бо партія й тут поставила свою пастку.

Вона навіть підохочувала писати на історичні теми, але тільки при умові осучаснення історії...» [136, 235–236].

Поєми й вірші про Кармалюка яскраво відтворюють основні моменти життя та діяльності народного месника, передають його думки, почуття, тому становлять позасумнівний інтерес. Перші ліро-епічні та ліричні твори про ватажка почали з'являтися в середині ХХ століття. Найбільше їх припадає на 1960 – 80-ті роки. Тут відтворюються, як правило, не життєправдиві картини боротьби, а передаються враження, почуття, хвилювання героя та людей, життя котрих якимось чином було пов'язане з ним. До зображення постаті «славетного лицаря» зверталися в своїй творчості як корифеї української поезії, так і менш відомі автори.

Тепло змалював образ народного героя у поемі «Кармалюк» **Андрій Малишко (1912 – 1970)**. Поет прагне висвітлити внутрішнє життя уславленого історичного героя, всебічно показати характер його боротьби. Кармалюка зображено як людину, що ввібрала в себе кращі риси свого народу – ніжність і доброту, благородство й чулість до людського горя, готовність стати на прю за торжество правди на землі, як гнівного, пристрасного борця проти панства.

Цей твір (уперше опублікований 1940 року, проте зміни вносилися аж до 1947-го) став свідченням невщухаючого інтересу до легендарної постаті отамана, що спостерігається й нині, коли розбудовується незалежна держава. Поет не ставив за мету здійснити «біографічний» переказ життя Кармалюка. Він бере до уваги лише один факт – чергове заслання Устима до Сибіру і втеча. Щоб передати силу характеру Кармалюка А.Малишко описує його дорогу на заслання, розповідає про посилену охорону для його етапування й запобігання втечі:

З Сибіру біг він тричі, і вчетверте

Дали конвойних двадцять чоловік [164, 41].

Автор удається до спроби з'ясувати, хто вважав діяльність месника порятунком, а хто – лихом. Конвоїри, скажімо, ставилися до в'язня прихильно. Адже в солдати набирали людей бідних (таких, як і сам Кармалюк), і потрапляли вони у муштру не з власної волі, тому й симпатизували отаману:

*Але солдати з ним, немов із братом,
Бо він за них стояв, як вірний друг,
Проти поміщиків і злих наруг,
Товстих, жорстоких хуторян проклятих!* [164, 42].

У всьому творі відчуваємо вплив усної народної творчості: в підходах до інтерпретації образів, у використанні тропів, моделюванні ситуацій (приписувані Кармалюкові різні пригоди). Характерно також, що А.Малишко порівнює героя з соколом (в усній традиції – символ мужності, волі):

*Спливає місяць, сяє злотом щирим,
Шепоче пісня про нові літа,
Що красне сонце світить за Сибіром,
А на Вкраїну сокіл заліта.*

*Грудьми шугне і до вікна постука,
Спочине трохи, знову за своє...
А люди кажуть: «Певно, Кармалюка
Голоті рідній звістку подає»* [164, 24].

За традицією, що генетично сягає фольклору, Кармалюк виступає проти панства, забираючи в нього добро й роздаючи бідним:

*– Це, не забудь, Івану Кожурині,-
Дітей у нього п'ятеро, – даси.
Це Валовню, а це Перепелиці,
Хоч хліба з пуд зажеє дідуган. –
І круглячки дзвінки, золотиці
Повзуть в кріпацький витертий гаман* [164, 26].

Окрім Устима Кармалюка, А.Малишко не зображує історичних постатей. Його герої – це типові представники різних верств тогочасного суспільства. Так, автор акцентує увагу читача на образі коваля, який кує кайдани для ватажка. Слова отамана, звернені до Микити, зачіпають його за душу. Він розуміє, що цими ланцюгами заковують не просто людину, а сподівання кріпаків на звільнення з-під ярма. Проте нічого іншого коваль не зміг зробити, як топити свій сором у чарці.

Дещо в іншому світлі, ніж в інших авторів, постає в поемі Уляна. Вона тут ніжна, турботлива дівчина, яка щиро кохає Кармалюка. Уляна знає, що Устим одружений, та заради свого

кохання згодна терпіти людську огуду. З волі батька вона повинна вийти заміж за пана, а звістка про смерть ватажка приводить її до самогубства. На наш погляд, цим образом поет заакцентує ще одну «здібність» Кармалюка – привертати до себе увагу жіноцтва, розпалюючи в його серці вогонь кохання. Тут герой іде на порушення відвічних морально-етичних приписів українського народу. Адже він мав дружину, яка, до речі, через нього повинна була терпіти панські знущання, жити в бідності, без господаря в хаті.

У сюжетну канву поеми, отже, вплітаються картини, пов'язані з сім'єю, Уляною, Микитою, зображенням пожежі, розповіддю про ставлення селян і панів до Кармалюка. Це дає змогу показати ватажка в найрізноманітніших ракурсах – як захисника скривджених, сина, батька, коханця, підсудного і суддю в ставленні до друзів і ворогів. Так, стосовно Микити Устим суворий і невблаганний:

*– Давненько ми не бачились, ковалю, –
Сказав Устим, – не бачились давно.*

*Чи, може, той рік, в клуні, серед току,
Ти пив горілку, плакався мені,
А вже сьогодні стрів, їй-бо, нівроку,
Розпеченим залізом у вогні...*

*...І простягає руку, теплу й голу,
І надягає кільця, й каже: – Бий,*

*Тобі-то що? За мідяки притерті
Ти, може, й душу закуєш в обруч?.. [164, 31–32].*

Помічаємо, що для поета не важлива документальна точність у зображенні героя. На перший план виступає в нього ліричне світосприйняття. Написана у фольклорних традиціях поема відбиває й письменницьке бачення ватажка. Персонажеві А.Малишка, як і фольклорному, притаманні найкращі людські якості: мужність, сміливість, любов до рідних, повага до старших тощо. Для поета головним було передати порухи душі отамана, відтворити ті мотиви, що спрямували його на шлях національно-визвольної боротьби.

П. Тичина і М. Рильський, обізнані з біографією Кармалюка, не присвятили його зображенню окремі твори, однак образ героя в них «присутній». Зокрема, М. Рильський кілька разів згадує Кармалюка в поемі «Іван Голота і Тарас Шевченко», а відому пісню «За Сибіром сонце сходить» уводить у свою поему «Марина». П. Тичина в поемі «Шабля Котовського» високо оцінює діяльність Кармалюка. Щоправда, поет уславлює тут не ватажка повстанців на Поділлі, а «красных бойцов революции».

Менш відомі поетичні твори про Устима Кармалюка («Кармалюк у фортеці» (1937) Л. Лупана, «Месник з лісу» (1962) В. Малика, «Кармелюк» (1967) В. Нечитайла) ґрунтуються на уснопоетичних концепціях героя, увиразнених художнім домислом. Адже крім імені головного героя тут відсутні будь-які образні моделі реальних історичних фактів. Тим часом усі вони пройняті ліризмом, витримані в піднесеній емоційній тональності. Устим Кармалюк тут – постать, овіяна легендарною славою, прикметна надзвичайною духовною красою, фізичною силою, мужністю й благородством.

Упродовж 70–80-х років ХХ століття поступово знімаються табу з історичної теми, свідченням чого є поява великої кількості творів, присвячених оспівуванню славного минулого України, зокрема, діяльності Устима Кармалюка.

Поетичні твори про ватажка характеризуються насамперед схильністю до романтичного оспівування діяльності отамана. «Ціль поезії є – викликати в душі читателя живі образи тих людей чи речей, котрі нам малює поет, і ними будити ті самі почуття, які проймали душу самого поета в хвилі, коли творив ті образи», – завважував свого часу І. Франко [263, 75–76]. Вважаємо цю думку актуальною й на сучасному етапі.

У більшості поетичних творів про Устима Кармалюка відтворено народні концепції постаті та подій. Поети, йдучи за народнопісенною традицією, наголошували, що Кармалюк – справді легендарна постать, якій приписувалися різні надзвичайні властивості. Як, приміром, у вірші **Анатолія Бортняка** «Легенди про Кармалюка» (зб. «Серце дня», 1972):

*Про те, як вмів звільнитись тихо
Від двопудових ланцюгів.
Про незвичайну паляницю,
що осявала ніч-пільму.
І про печеру таємничу,
що відкривалась лиш йому.
Про те, як він ходив землею, -
рукою ж неба доставав.
Примовку знав Устим – і з нею
ураз невидимим ставав [20, 50].*

В основу поезії **Наталі Кашук** «Зінька Кармалючка» (зб. «Ярінь», 1987) покладено легенду про одну із закоханих у Кармалюка жінок, що присвятила своє життя продовженню справи ватажка:

*В лісі побратими отаманом
Вибрали Кармелеву кохану [128, 29].*

Звичайно, ці події не мали історичного підґрунтя, але засвідчили позитивне ставлення до героя простого народу.

Володимир Забаштанський також звертається до уснопоетичних джерел («Балада про вухналі» зі збірки «Наказ каменярів», 1967). Автор бере до уваги один із випадків зустрічі пана з ватагою Кармалюка в лісі. Конкретні імена тут не називаються, лише акцентується увага на діяльності месників. До речі, ця ситуація неодноразово «обігрувалася» в легендах про Кармалюка, який «підкував» пана, попа або заможну молодицю тощо.

Олексій Булига («Устим Кармелюк», 1965), звертаючись до уснопоетичних джерел, уводить у твір образ ворона, що в фольклорі символізує лихо:

*Не дивись в мої очі, вороне,
їх не випить тобі однак –
Мої очі – світи розорені,
І джерела страждань без дна...
Не гніти мою душу, вороне,
Криком віщим, що смерть іде,
Бо душа моя – небо зоряне
Над землею, що кличе день [22, 91].*

Одначе тут звучать життєстверджуючі мотиви, адже Устим Кармалюк іще сповнений сил для боротьби, і грати, що відділяють його від світу – не перепона. Це молодий іще Кармалюк, який прагне піднятися на боротьбу з переконаністю в перемозі:

*О, народе мій, тяжко встати,
Гріх від воронів помирати,
Дай снаги розірвати грати
Клятих воронів розиукать!* [22, 91].

Не лише постать ватажка, а навіть місця, що тим чи іншим чином були пов'язані з ним, стали об'єктом зображення в поетичних творах. Чи не найвідоміше місце – башта в Кам'янецькій фортеці, де перебував Кармалюк під час чергового ув'язнення («Кармалюкова башта» (1971) **Любові Забашти**):

*Та вежа й досі ще стоїть,
Де ти сидів колись, Устиме,
Мов купина неопалима,
Як давня пам'ятка століть.*

*Промчали бурі і громи,
Вп'ялись в фортецю ядра давні...
Кармалюка діла преславні
Легенди сіють між людьми* [93, 19].

Потужне селянське повстання під проводом Кармалюка, його всенародний характер відтворив **Кирило Курашкевич** у поезії «Кармелюків світанок» (1970):

*Йшли з Брацлава, йшли із Гнівані.
Йшли озброєні, йшли розгнівані.
Коса до коси, плече до плеча,
Хто нас здужає?..
Йшли із Тиврова,
Йшли з Меджибожа,
Із кілками йшли,
Йшли із ружаами* [141, 19].

Світанок тут виступає символом початку Кармалюкової боротьби, народних сподівань на волю:

*Вся округа навкруги пламеніла,
І стояв Устим, мов святий,
Сонце шлях йому голубило* [141, 19].

В. Юхимович у вірші «Свідок побратимства» (зб. «Час братерства», 1975) звертає увагу на долю двох видатних українців – кріпаків Прокопа Данилевського та Василя Тропініна, чії доли були пов'язані з Устимом Кармалюком. Ці талановиті люди, що знайшли себе в медицині та малярстві, змушені були, за примхою пана, повернутися на село:

*«Бач, в люди пруться, кріпаки!..
Ні, ти малюй паркани й лавки,
Ти ж будеш чистить рисаків...
Туди, холопи, – до Кукавки,
До чорноп'ятих мужиків!..» [279, 12].*

Це, ясна річ, не могло викликати нічого іншого, крім спротиву. Сам Кармалюк згадується тут принагідно (згадки про втечі з Сибіру з метою продовження боротьби).

«Балада про Кармалюка» (зб. «До джерел», 1972) **Івана Драча** розповідає про покарання месника батогами. Упадає в око використання поетом народнопоетичних символів, порівнянь:

*Та й натяг Устим на плечі посічені
Тюремну сорочку, в діжі намоклу,
І величезна макова квітка кривава
Зайнялась на плечах, гей, спалахнула [82, 188].*

Чимало поетичних творів присвячено трагічній загибелі ватажка. Так, у поезіях **Петра Карася** «Смерть Кармалюка» (1967), **Степана Литвина** «Як упав Кармелюк» (1980) тощо утверджується думка про те, що із загибеллю героя не гине справа його життя, дедалі більше розпалюючи народний спротив:

*Не розбиті повстанські загони –
Гуляйкурка виходить на шлях.
Ще гулятиме півень червоний
По нових поміщицьких дахах...*

*Ще ударить звитяга у дзвони
Скрізь по селах і скрізь по містах.
Сонце сходило грізне й червоне,
І виходили хлопці на шлях [155, 82].*

У вірші П.Карася Кармалюкова боротьба асоціюється з природною стихією, що може роззритися будь-якої хвилини:

*Їм (паничам. – Л. Р.) видно здалеку було,
Як закипа
Вогненно
Рана.
То ж не убитого чоло –
Чоло пригаслого вулкана [125, 77].*

Обидва поети не раз поверталися до постаті месника. Так, 1981 року С.Литвин у циклі «Спадкоємність» вмістив присвяту «Устимові Кармалюку». П.Карась у поезії «Де літа йшли чумаками» (2003) згадує ватажка як гідного представника героїчного минулого народу:

*Та нема у світі лучче,
Як у ріднім краї жити,
Де звитьга Кармалюча
Садить сад і родить жито.*

*А по долах між горами
Грає Буг, Дністер ширяє.
Не були б ми козаками,
Щоб свого цурались краю [126, 12].*

Порушуючи проблему історичної пам'яті народу, **Микола Луків** написав вірш (присвячений Степану Литвину) «В селі Кармалюка нема Кармалюків» (1981), де заторкнув питання нищення «загребущими сусідами» найменших згадок про легендарного героя:

*В селі Кармалюка нема Кармалюків:
Заборонили царським повелінням.
І легіон метких дячків-писарчуків,
Щоб не будити пам'ять поколінням,
Переінакивив прізвища дядьків
З лакейським святотатством і сумлінням [158, 32].*

Отже, до запропонованої в дисертації В. Тищенко класифікації, на нашу думку, можна додати ще й проблему спадкоємності (твори М.Луківа «В селі Кармалюка нема

Кармалюків», С.Литвина «Устимові Кармалюку», П. Карася «Де літа йшли чумаками» та ін.).

Українські письменники дедалі частіше звертаються до славного минулого України, шукаючи в ньому натхнення для творчості. **Володимир Гдаль**, скажімо, у вірші «Кармелюк» (зб. «Над Теробовлею дощі») висловлює свої враження від прочитаного про Кармалюка:

*Давно минули ті тривожні роки,
Про нього книгу я беру до рук.
Старий Летичів чує його кроки.
Гуляв Поділлям славний Кармелюк... [105].*

Поетичні твори про ватажка умовно можна розподілити на три групи:

1) ті, де репрезентовано епізоди повстанської боротьби під його проводом; ці епізоди зафіксовані в історичних і документальних джерелах («Кармалюк», «Балада про Кармалюка» Г. Донця, «Світанок Кармалюка» К. Курашкевича, «Устим Кармалюк» М.Палієнка, «Дума про Устима Кармалюка» В. Семеновського, «Кармаль» П. Карася, «Сльоза Кармалюка» І. Драча, «Балада» А. Малишка);

2) твори, що являють переспіви уснопоетичних мотивів про героя («Балада про ухналів» В.Забаштанського, «Зінька Кармалючка» Н.Кащук, «За Сибіром» А. Німенка, «Народ про Кармалюка» А. Бортняка);

3) поетичні твори, в яких уславлюється Кармалюк («Свідок побратимства» В. Юхимовича, «Про Устима Кармалюка слава не помирає» А. Коника, «Стоїть Кармель» В. Глови, «Устиму Кармалюку» С. Литвина, «І став Кармель на п'єдестал» В. Семеновського, «Башта Кармалюка» Л. Забашти та ін.).

На загал, у поетичних інтерпретаціях життя та боротьби Устима Кармалюка превалює тяжіння до романтичного світовідбиття. Удаючись до зображення ватажка «нових гайдамаків», поети прагнуть максимально увиразнити героїчну постать месника як історичної особи. У багатьох творах спостерігається наслідування народнопоетичної традиції, що надає образіві ватажка легендарних, міфічних рис.

Народнопоетичний струмись відчутний і в романі у віршах Андрія Гудими «Устим Кармалюк». **Андрій Дмитрович Гудима (р.н. 1937)** народився на Поділлі. Очевидно, саме цим пояснюється його увага до славного минулого рідного краю. Загалом же, в його творчості відбилася любов до України, її людей, історії та культури. Найбільше письменницький хист автора виявився в ліро-епічних жанрах – поемах, віршованих романах переважно історичної тематики, що склали окрему книгу «Дзвони над Россю» (1988).

У роки становлення незалежної держави А.Гудима також не лишався осторонь животрепетних проблем. Свої творчі сили він спрямовує на зображення боротьби земляків за національне визволення. Ці події відтворено, зосібна, в романах у віршах «Устим Кармалюк» (1992), «Северин Наливайко» (1995), «Клекотіли орли» (1998). Останній твір, приміром, присвячено зображенню величчя й трагедії Коліївщини, її легендарних ватажків Максима Залізняка та Івана Гонти.

За роман у віршах «Устим Кармалюк» автор став лауреатом Всеукраїнської літературної премії ім. М.Коцюбинського (1994). Стосовно поетичної інтерпретації постаті ватажка в романі «Устим Кармалюк» наводимо думку О.Кундзіча: «Відсутність реальної дійсності перед очима письменника неминуче призводить до тієї чи іншої форми наслідування, причім навіть найкращий художній об'єкт такого наслідування не замінює реальної дійсності і не рятує автора від втрати почуття міри, відчуття життєвої правди» [140, 130]. У цьому вбачаємо найбільший недолік роману, однак пояснюємо його віддаленістю описаних подій і недостатньою обізнаністю автора з історичним матеріалом. До того ж, точне відтворення життя отамана – не самоціль для письменника. Він поставив завдання створити романтичний образ народного месника за допомогою залучення фольклорного матеріалу.

Твір А.Гудими складається з трьох частин. Мета автора – історично адекватне відтворення подій першої половини ХІХ століття на Поділлі, пов'язаних із діяльністю Устима Кармалюка. Усі частини мають символічні назви, пов'язані з уснопоетичною традицією.

Перша частина – «За Сибіром сонце сходить» – починається спогадами головного героя про те, як кріпацька недоля розлучила його з родиною – пан продав його пані Доротей, а дружину Кармеля та купити не схотіла, бо «вибирала» кріпака не для роботи, а задля розваги:

«Сто дяблів! Закувати бидло!»

«А ви продайте. Я куплю, -

Озвалась пані Доротей.

Очима хтивими стриже.

– Два вовкодави за пігмея –

Ціна пристойна».

«Та невже?..»

Устим тоді моливсь на неї.

Та незабаром проклинє,

Коли відчує Доротей

Отруйне жало потайне [66, 8–9].

Повернувшись на батьківщину, Устим вирішує помститися пані за кривди. Страх, який наганяє месник на пані, призводить до її смерті. Як бачимо, автор наголошує, що це не можна розцінювати як убивство, адже Кармалюк не ставив такої мети. Поєднання ліричного й епічного в оповіді дозволяє письменникові залучати міркування стосовно симпатій до месника, що виникають у пані Розалії. Як і в М. Старицького, ця героїня симпатизує «розбійнику», допомагає в скрутну хвилину.

Добрий, щирий Кармалюк завжди намагається прийти на допомогу бідній людині. Так, автор розповідає, як отаман погодився стати кумом бідного селянина, який не мав грошей навіть на те, щоб похрестити дитину. Від щирого серця Устим погоджується стати хрещеним батьком для немовляти, а «подякою» стає те, що хтось із гостей свята виказує його поліції. Ці оповіді, поза сумнівом, беруть початок у фольклорі. Адже маємо відомості про велику кількість легенд і переказів, де розповідається, як Кармалюк грошима або доброю справою допомагав знедоленим українцям.

У центрі другої частини – «Чорні хмари» – розповідь про те, як Кармалюк, утікши з в'язниці, веде боротьбу з визискувачами, залучаючи селян, що добровільно приєднувалися. Серед трударів,

що ставали на боротьбу з поневолювачами, були й жінки, зокрема Оляна-шинкарка.

Назва третьої частини – «Ой не лети орлице» – сприймається як своєрідне віщування трагічної загибелі ватажка. Тут Устим відчайдушно намагається підняти весь український народ на боротьбу:

*Пора настала кріпко думать.
Зоря свободи виграла.
Ми – внуки Гонти,
Тільки Умань –
І клич, і наша корогва.*

*Горіли очі. Дивна сила
Кипіла в голосі глухім.
Здавалося: хапнути вила, –
І заgrimкоче грізний грім.*

*Ще в тиші голос не розвіявсь.
Ще сум і сумніви царять.
– Якби-то з нами вся Росія...
Супроти панства і царя.*

*Кипить зоря. Сльоза – на оці.
Вогнисько – на лиці худім.
– Так бути має. Вірте, хлопці,
Будить Окраїну ходім... [66, 100 – 101].*

Недоліком твору, на нашу думку, є надмірна увага до особистого життя ватажка. Так, у першій частині йдеться про закоханість Розалії, у другій – про відданість Наталі, у третій – жагуче, ревне кохання Оляни. Складається враження, що боротьба Кармалюка пов'язана виключно з цим жіноцтвом, що без нього месник не став би виразником народних ідей. Законна ж дружина Устима Кармалюка – Марія – згадується в тих випадках, коли чоловік вмовляє її поїхати з рідного села або у зв'язку з образом Наталі, яка мріє пов'язати своє життя з ватажком. Сама ж Марія просить її перед смертю не залишати Устима:

*Душа Марії – вже на крилах,
Та до Наталі з тих узвиш*

Летіло й серця не корило:

– Устим... Устима... не залиш... [66, 65].

Тема жіночої зради, ревнощів є провідною у творі. Автор простежує дії Оляни, вмотивовує їх переважно жіночою сутністю. Ватажка згубили звичайні жіночі ревнощі, а національно-визвольна боротьба стає лише тлом для розгортання цих подій:

*Для жінки все: і біль, і щастя,
Зола, і палахкий вогонь,
Усенький світ, усе безстрастя –
В обранці, в імені його.*

*Кохання нами владарює,
Немов гладінню стріль-вода.
Та поміркуємо не всує:
На нього є своя вузда.*

*Це ревнощі. Вони – темниця.
Любові гіри нема заков.
Коханка стане – мов тигриця.
У жилах почорніє кров... [66, 90].*

Із народної творчості А.Гудима запозичує варіанти відомих пісень, прислів'я та приказки, описи зовнішності, чарівних властивостей героя:

*– Вродливий кажуть. Характерник –
То пан, то лицар, то жебрак.
Йому сухий вогонь – суперник [66, 22].*

Для того, щоб поінформувати про час, коли відбуваються події, автор перед кожним розділом подає уривки з судових актів, архівних матеріалів, де зазначається рік і подія, що є ключовою для тієї чи іншої частини твору: I розділ – 21 жовтня 1822 року (з журналу Подільського губернського правління) – повідомлення про втечу 1819 року Устима Кармалюка і Данила Хрона із етапової в'язниці; II – 17 травня 1832 року (з наказу Київського губернатора міській і земській поліції) – чергова втеча з ув'язнення; III – 23 серпня 1835 року (з журналу Летичівського земського суду) – пограбування посесорші Поплінської. Як епілог – 16 жовтня 1835 року – загибель ватажка.

Одним із останніх творів про діяльність Устима Кармалюка є твір **Ігоря Лагунова** «Серце Кармалюка» (Драматична поема у 30 сценах), що побачив світ 2003 року. Як зрозуміло із визначення жанру, цей твір має ознаки усіх трьох літературних родів, а це означає що в дослідженні воно може розглядатися в усіх підрозділах. Проте, ми візьмемо до уваги саме ліро-епічний бік. Твір можна охарактеризувати як розважальний, спрямований на те, щоб зацікавити читачів тими перипетіями, які висвітлюються у поемі.

Оригінальною є інтерпретація подій, що пов'язані з ім'ям головного героя. Оповідь починається із нагородження російським царем Миколою I шляхтича Рудковського за вбивство Устима Кармалюка. У цій сцені автор відтворив образ уже померлого на той час подільського месника, в якому було втілено головну думку усього твору: «Я в народі, а народ бессмертен. Он дает мне силы, и в этом счастье, иного не желаю» [149, 7]. Далі події описуються із того моменту, коли парубок активно почав проявляти спротив пану. І.Лагунов фрагментарно подає шлях боротьби У.Кармалюка, звертаючи увагу на маловідомі факти з життя героя, а то й вдаючись до художнього вимислу. Знахідкою автора є згадка про зв'язки Кармалюка із циганами, які показані не такими, якими звикли їх бачити читачі. Цигани тут показані як благородні, добрі та гостинні люди. Не менш важливим є віщування циганки про долю, яка чекає Кармалюка. Утікши від рекрутчини, Кармалюк не мав наміру розгортати масштабне повстання, та циганське пророкування здивувало його, але не злякало, підштовхнувши до активних дій: «Широкий шлях стелиться, маєш робити три великих переходи, багато буде тобі перешкод, але вогонь вийде переможцем! Стережись підступності жіночої, будеш мати від них лихі вісті!... Ти ще не був в жіночих лабетах, вогонь вогонь гасить. Знай, що твій останній день прийде від жінки, але твоя душа може бути спокійною, ти не вчиниш зла дарма, твої вороги будуть тебе ненавидіти, але до того часу, поки не зроблять з святого хреста кулю і не освятять її, тобі все байдуже!» [149, 35]. Вказівка на зброю, якою можна вбити месника є суто фольклорною.

Загалом весь твір не відповідає історичній достовірності. Автор вдається до фольклорної інтерпретації діяльності Устима Кармалюка, не замислюючись над історичною достовірністю подій. Основним завданням автора є показ національної та соціальної несправедливості того часу, що підсилюється залученням образів російських і польських панів, котрі відзначилися своєю надзвичайною жорстокістю і винахідливістю у вигадуванні тортур, які застосовувалися для знущань із кріпаків. Ставлення до українського народу, зокрема яскраво показане у діалозі поміщиків про українських дівчат:

«Балакін. ...Досконале, хлопское сословие долино знать место. Однако, господа, хлопки довольно смазливые бестии, доложу?..

Янчевський: Це вже доведено не одним. Байстрят доволі!..» [149, 12].

Твір І.Лагунова можна розглядати як данину традиції, оскільки відсутність історичного підґрунтя свідчить лише про те, що цікавою для сучасного читача може бути лише вигадка, яка черговий раз підтверджує легендарність героя.

Поема **Гліба Сітька** «Український супергерой славний лицар Устим Кармелюк», що побачила світ у Луцьку 2012 року, стала своєрідним логічним висновком до діяльності Кармалюка. Окресливши весь його життєвий шлях і подавши деякі факти історичного характеру, автор заспівав гімн народному борцеві, утверджуючи справедливість народних поривань і підняття морального духу українців і в ХХІ столітті:

*Зараз знову дехто лає героїв України,
Та Січ їде, як собаки не брешуть за тином
Пригадає Україна Мазену й Бандеру,
Й всіх, хто встав за її правду супроти імперій
На Майдан, під Берестечко, Батурин та Крути...
Пам'ятають українці. Не можуть забути. [209, 43]*

Погоджуючись із твердженням Олександра Гижі, Г. Сітько звертає увагу на той факт, що український і польський народ не повинні ворогувати, їхня спільність думок і прагнень пояснюється подібністю культур, історичним прагненням незалежності, а

представики панівної верхівки не мають нічого спільного із народном:

*Вмів Устим в оману вводить ворожі заgonи:
На бабусяю обернеться купцем-пилипоном,
То гусарським офіцером, то чесним панотцем
І пошле собі облаву кудись у болотце.
Та не втримався б він довго, якби не селяни,
Що йому допомагали з любові й пошани,
Не євреї-ремісники та дрібні торгівці,
Не загонове шляхетство – на сажень землиці, -
Та великий польський гонор та шабля на стіну –
Кармелюк у них ховався не одну днину.*

*Серед них було чимало таких, що вважали,
Що поляки й українці можуть бути братами.
Їх діди із козаками ходили до Криму,
Де доводилось стояти спиною до спини;
Поважали отамана, тримали за свого
Їм Устим й не заперечував, що йому із того?
Він давно тримав на думці: шляхетність – не в крові
А в порядності, відвазі й до ближніх любові. [209, 21].*

Однією з визначальних рис української літературної кармалюкіани є поглиблення філософського осмислення історичних подій, постаті отамана в контексті гуманістичних канонів сучасності. При цьому філософське обмірковування історичного процесу завжди знаходить глибоко індивідуальні художні конфігурації свого втілення. Якщо, наприклад, у творах Марка Вовчка, М. Старицького, С. Васильченка, В. Кучера тощо філософські ідеї часу безпосередньо вплітаються в художню тканину, обумовлюючи своєрідність історичної епохи, непересічність постаті ватажка, то в романах В. Гжицького, А. Гудими та О. Гижі філософське осмислення часу досягається, перш за все, посередництвом глибокого психологічного аналізу внутрішнього світу особистості.

Таким чином, твори про Устима Кармалюка, що з'явилися впродовж XIX–XX століть, можна умовно розподілити на три різновиди:

1) твори, де побудова сюжетів, конфліктів, зображення персонажів суворо підпорядковується правді факту, документальній адекватності. Однак цей документалізм не заступав художнього домислу, що спричиняло певну ілюстративність у відтворенні історичних подій і активні спроби обернення теоретичних положень науки про минуле на мову художніх образів;

2) твори, заґрунтовані на відображенні реальних подій і осіб, де історія виступає лише тлом, поступаючись місцем авторській фантазії, що значною мірою притлумлює вагу історичного факту;

3) твори, практично позбавлені історичного, документального підґрунтя. Цілком вільно поводячись із історичним матеріалом, літератори послуговувалися ним або з метою стимулювання власної уяви, або для увиразнення образів і сюжетів, узятих з уснопоетичної традиції.

Художнє осмислення героїчного минулого України, зокрема діяльності Устима Кармалюка, ніколи не стане проблемою неактуальною. Свідченням цього є звернення до постаті ватажка подільських месників сучасних письменників, котрих від тих подій відділяє майже два століття. Ця обставина не є випадковою, адже його боротьба стала однією з яскравих сторінок державницьких змагань нації. Більше того, повстання під проводом Устима Кармалюка, спалахнувши на Поділлі, охопило значну частину України, перекинулося на Бессарабію, торкнулося Польщі. Волелюбний український народ прагнув стати суб'єктом історії, а не залишатися об'єктом чужої волі. Саме тому, напевно, інтерес до цих героїчних сторінок вітчизняної історії не зникає дотепер.

ВИСНОВКИ

Історична тематика – від козацький літописів до сучасних історичних творів – посідає помітне місце в українському письменстві. Митці повсякчас прагнули художньо осмислити найважливіші віхи історичного буття народу. Саме тому наша література має в своєму арсеналі справді поважну кількість високохудожніх творів на історичну тему. До досягнення минулого співвітчизників зверталися Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький, Іван Нечуй-Левицький, Богдан Лепкий та інші. Помітний внесок в українську історичну романістику належить Павлові Загребельному, Роману Іваничуку, Юрію Мушкетіку, Дмитру Міщенку, Миколі Вінграновському, багатьом інших белетристам.

Чільне місце у вітчизняній історичній літературі належить творам про національно-визвольну боротьбу українського народу. Національне й економічне гноблення породжувало народний спротив, найпотужнішими виявами якого були козаччина, гайдамаччина, опришківство і, поза сумнівом, визвольницька діяльність Устима Кармалюка. Остання спрямовувалася проти польського панства, яке встановило свій лад в Україні. Та в діяльності легендарного отамана вбачаються не лише соціальні мотиви, а й прагнення звільнити народ від чужоземної влади, яка пригнічувала великий етнос.

Епітет «легендарний» стосовно Кармалюка варто розуміти буквально. Ще за життя героя склалися легенди та пісні, а обсяг художніх творів про нього в десятки разів перевищує обсяг документальних джерел. Це й не дивно, адже його повстанська діяльність тривала двадцять із зайвим років, охопила, крім Подільської губернії, частину Київщини та Бессарабії. У русі взяло участь близько двадцяти тисяч осіб, тому уряд змушений був 1833 року створити спеціальну Галузинецьку комісію для координації дій каральних заходів.

Офіційна історіографія тривалий час замовчувала справжню історію народу, підганяючи її до потреб «загребущих сусідів», які здійснювали антидержавну політику щодо України. Огляд

історіографічних джерел про національно-визвольну боротьбу під проводом Устима Кармалюка дозволяє виокремити три точки зору в її трактуванні: польську, російську й українську. Українські історики (М. Грушевський, Є. Черкаський, І. Єрофеїв, І. Гуржій та інші) відстоювали народний погляд на діяльність ватажка, тому їхні спостереження розходяться з трактуванням польської та російської історіографій, де висвітлення подій мало тенденційний характер, бо виправдовувало політику загарбників.

Представник польської історичної науки XIX століття Й. Ролле в своєму белетристичному нарисі описав Устима Кармалюка з погляду польської шляхти, показавши його кримінальним злочинцем, ватажком зграї грабіжників, цілком спотворивши діяльність народного героя. Проте у своїй тенденційній роботі автор мусив віддати належне й історичній правді. Тоді постать Кармалюка постає перед читачем у її справді героїчному вигляді. Саме від Ролле довідуємося про безкорисливість отамана, його надзвичайне завзяття в боротьбі з панами, любов до України тощо. У російській, а згодом і советській історіографії діяльність Кармалюка пов'язувалася з декабристським рухом. Із часта українського героя порівнювали з Омеляном Пугачовим, який вважався «власть імущими» розбійником і бунтівником (С. Соловйов, І. Померанц). Радянські історики (Ф. Ястребов, С. Якимович, І. Гуржій, В. Голобуцький) змушені були свідомо замовчувати істинні мотиви визвольної діяльності Кармалюка, надаючи їй передовсім антифеодалного, соціального спрямування. Із відомих причин українські історики були обмежені в трактуванні перебігу минулих подій, повинні були оминати гострі кути в потлумаченні численних реалій (О. Бойко, О. Скиба та ін.). Україна довго чекала слухного часу, щоб почути правду про визвольну боротьбу Устима Кармалюка та його товаришів у XIX столітті на Поділлі. Лише після Другої світової війни відкрилося багато фактів із його життя, діяльності, які раніше замовчувалися. Нині постать Кармалюка в історії України стоїть на одному рівні з визначними борцями за національну незалежність.

Уснопоетичні твори про Кармалюка побутували і поширювалися серед народу не лише на Наддніпрянській Україні,

а й далеко за її межами. Їх записи було зроблено в Росії, Білорусі, Бессарабії, на Буковині. На всьому шляху становлення та розвитку фольклорної кармалюкіани простежується тенденція до героїзації та ідеалізації героя. Пісні про Кармалюка – це своєрідні пам'ятники уславленому народному меснику, які сьогодні викликають гордість, почуття патріотизму, виховують національну самосвідомість. Нині можемо констатувати, що діяльність Кармалюка у фольклорному віддзеркаленні є найменш вивченою. Уснопоетична кармалюкіана, по-перше, – органічна складова героїчного епосу; по-друге, вона не є адекватним відбиттям перебігу подій, життєписом ватажка; по-третє, пісні, думи, легенди та перекази про Кармалюка є продовженням розробки історичної епічної тематики в умовах польсько-шляхетської окупації України. Центральною темою, розроблюваною, скажімо, в піснях, є тема звеличення подвигів народного месника, його надзвичайної сили і сміливості, показ мужньої боротьби й безглуздої загибелі.

Порівняно з піснями, народна проза (легенди, перекази та оповідання) набагато повніше, виразніше, вірогідніше відтворює ті обставини, що змусили Устима Кармалюка піднятися на боротьбу. Тут маємо свідчення про зародження й придушення руху, життя ватажка, а також показ негативних моментів – надмірної і в деяких випадках невинуватої жорстокості. На нашу думку, пісенну й прозову кармалюкіану можна трактувати як продовження фольклорної гайдамакіани, адже цілі, які ставив перед собою уславлений ватажок, були такими ж, як і в його попередників. Із національно-визвольними рухами (козаччиною, гайдамаччиною, рухом під проводом Кармалюка) пов'язано чимало легенд і переказів про заховані скарби та їх пошуки. Діяльність Кармалюка збагатила поетичну історію України, і зокрема тих місць, де діяв народний герой, численними топонімічними легендами. У багатьох легендах, піснях йдеться про могутність, силу та надприродні можливості Кармалюка.

За багатьма показниками народнопоетичний образ Устима Кармалюка виявляє багато спільних рис із героями національно-визвольної боротьби як українців (зокрема, О. Довбуша), так і інших слов'янських народів. Це зумовлюється однаковими історичними обставинами. Провідна ідея такого епосу – заклик до

боротьби, готовність віддати життя за Батьківщину, безкомпромісність у протистоянні загарбникам. Однак фольклор кожного народу є явищем своєрідним, бо відбиває художнє та історичне мислення конкретної нації.

Застосовуючи в роботі порівняльний метод, ми вдалися до спроби співставити історичну постать Кармалюка і образ, відтворений у літературі та фольклорі. Стрижневою для всіх досліджених творів про подільського месника є народна пісня «За Сибіром сонце сходить» (або її варіанти), що віддзеркалює життєве кредо Кармалюка.

На сьогодні створена й чимала літературна кармалюкіана, починаючи від повісті Марка Вовчка і роману М. Старицького до сучасних художніх полотен О. Гижі, А. Гудими, Г. Сітька та І. Лагунова. Можемо твердити, що в українському письменстві ХІХ – початку ХХІ століть створено монументальний образ народного героя, захисника скривджених і упосліджених. Більш, сказати б, правдивими є твори, оперті на історичні відомості, і написані в другій половині ХХ століття.

Основою художнього моделювання національно-визвольного повстання під проводом Устима Кармалюка стали історичні, краєзнавчі, літературні матеріали, слідчі архівні документи та фольклор. Насамперед слід назвати розвідки І. Єрофеїва, Й. Ролле, І. Гуржія, П. Лаврова, а також численні збірники фольклорних творів, де вміщено пісні, перекази та легенди про славетного героя. Чи не основним джерелом літературних творів про боротьбу Устима Кармалюка є усна народна творчість. Це помічаємо в образній організації більшості творів, у художніх оцінках історичних подій. Залучення до літературних творів фольклорної образності сприяло, зокрема, чіткості вираження думки про національну ідентичність українського етносу. Опору на уснопоетичний ґрунт в осмисленні історичних реалій простежуємо не лише в самій тематиці, ідейних орієнтаціях, а й у фабульній, образній, стилістичній організації більшості літературних творів. Така адекватність простежується у підступах до оцінки історичних подій, способах художнього конструювання натури героя, доборі мистецьких прийомів, на основі яких вимальовується постать історичної особи.

Історичні джерела справили неабиякий вплив на концепції, репрезентовані літературною кармалюкіаною. У художніх оцінках діяльності героя українські письменники зверталися до наукового досвіду вітчизняних істориків, оскільки історичні праці про Україну «загребущих сусідів» зазвичай тлумачили нашу героїчну минувшину тенденційно й викривлено.

Із відомих причин українські письменники ХІХ – початку ХХ століть були обмежені у трактуванні справжнього перебігу історичних подій, змушені були оминати гострі кути в зображенні багатьох моментів діяльності Кармалюка та його загонів (Марко Вовчок, М. Старицький, Л. Старицька-Черняхівська та ін.).

Основним джерелом літературних творів про Кармалюка цього періоду став український фольклор. Першість у використанні уснопоетичної традиції – за повістю-казкою Марка Вовчка. Тут образ головного героя показаний у розвитку. Авторка передає зміни в його характері, почуттях від дитинства до зрілого віку. Письменниця створила опоетизовано-легендарний образ Кармалюка. Не маючи достовірних історичних джерел, вона не мала на меті виведення життєподібного, сказати б, образу, а лише використала фольклорні матеріали з метою узагальнення та типізації.

На межі ХІХ–ХХ століть українська культура опинилася в цілковитій залежності від політики Російської імперії, тому й розвиток історичного письменства значно уповільнився. Емський указ 1876 року легалізував переслідування й гоніння української культури. У таких складних для українського письменства умовах з'явився роман М. Старицького «Разбойник Кармелюк». Усвідомлюючи всю складність ситуації, письменник зумів донести до читача історію славетного ватажка. Твір був написаний російською мовою. Автор, отже, дотримувався вимог, що ставилися перед митцями слова, однак зміг прихилити «симпатії сотень людей до нашого поля. . . », відтворивши українські реалії, уславивши народного героя. Роман написаний за зразками пригодницьких творів; автор занадто вільно поводить себе з історичними фактами. Проте жодною мірою це не применшує значущості твору. М. Старицький цілковито спростував офіційні твердження про розбійництво Кармалюка, протиставивши їх сповідуваним героєм віковичним приписам народної моралі.

Література ХХ століття теж зазнавала помітного ідеологічного тиску. Саме тому в творах С. Васильченка, А. Малишка, В. Кучера чи не найбільше відчувається скупість, обмеження можливостей у змалюванні героя, який боровся за національну свободу українського народу. Так, одним із недоліків роману В. Кучера вважаємо надмірне захоплення архівними матеріалами, їх цитуванням, від чого втрачається художня цілісність твору. До того ж, відчувається вплив на автора політичного тиску, що призвело до замовчування цілого ряду фактів. Однак із художньої точки зору твір може вважатися помітним внеском до літературної кармалюкіани, бо прикметний розмаїттям художніх засобів, мовним багатством.

В. Гжицький репрезентує свою концепцію, власне розуміння постаті Кармалюка. Оскільки його роман являє собою завершену біографію героя, то часом за рахунок психологічної глибини автор показує активність дій персонажа. В образі Кармалюка романіст закумуляує високу моральність нашого народу, демократизм суспільних стосунків, засади християнізму в світогляді.

Сучасні твори про Устима Кармалюка (А. Гудима, О. Гижа) вірогідніше відображають події першої половини ХІХ століття. Це, зокрема, пояснюється тим, що історія героя відкривається тут у своєму сучасному звучанні. Крім можливості вільніше оперувати історичним матеріалом, сучасні автори вдаються до різноманітних художніх засобів, експериментуючи з ними. Зокрема, О. Гижа використовує засіб ретроспекції, що сприяє кращому відтворенню психологічних станів головного героя, увиразнює певні висновки. Превалювання психологічного начала в зображенні Кармалюка особливо помітне в епізодах допитів ватажка і його роздумах на самоті. І хоча в романі простежується тяжіння до гостроти сюжетного розвитку, внаслідок чого серйозні історичні конфлікти заступаються надуманими інтригами, маємо тут і новаторські ознаки. Гижа перший із українських письменників намагається пояснити неоднозначні оцінки дій Кармалюка народом, що часом дискредитували героя.

У романі у віршах А. Гудими відчутний народнопоетичний струмінь. Автор, не ведучи розповіді від народження до смерті героя, подає картину його життя окремими сценами, залучаючи

при цьому цитати з архівних документів. Здебільшого вони стосуються втеч Кармалюка з ув'язнення та його смерті. Цікавим твір є завдяки формі; змістом він практично не відрізняється від творів попередників. Тут не подається реальна картина подій, поступаючись місцем художньому вимислові.

Твори малої прози не є показовими в зображенні героя і своїм змістом нагадують народні оповідання. Вони з'явилися в регіональній періодиці, як правило, перед ювілейними датами, що може свідчити про їх незначну художню цінність.

Драматичні твори про Устима Кармалюка здебільшого присвячені одній чи кільком пригодам месника. Тут зазвичай не подається еволюція образу героя. Увага акцентується лише на його силі, сміливості, відчайдушності. Лише драма Л. Старицької-Черняхівської прикметна самобутністю й оригінальністю художніх рішень. Авторка вдалася до спроби по-новому потрактувати долю народного месника, схарактеризувати діяльність Кармалюка та його побратимів, не ідеалізуючи їх. У драматичних творах більшою мірою відчувається вплив народної традиції, ніж історичне підґрунтя. Про це можуть свідчити хоча б назви (М. Зарудний «За Сибіром сонце сходить») або наявність у творах героїв, що не є історичними особами.

У поетичних інтерпретаціях життя і боротьби Кармалюка превалює тяжіння до романтичного світовідбиття. У більшості творів простежується наслідування народнопоетичної традиції, що надає образу героя міфічних рис (Анатолій Бортняк «Легенди про Кармалюка», Наталя Кашук «Зінька Кармалючка», Володимир Забаштанський «Балада про вухналі», Олексій Булига «Устим Кармелюк», Іван Драч «Балада про Кармалюка»).

Таким чином, можна зробити висновки:

1. Фольклорна та літературна кармалюкіана насамперед є віддзеркаленням національно-визвольної боротьби українського народу, а соціальні мотиви є супровідними, цілком підпорядкованими головному спрямуванню.

2. Зразки українського фольклору (історичні пісні, легенди, перекази, оповідання) про Кармалюка є своєрідною системою моделювання образу лицаря, позначеного впливами історичної реальності та міфолого-казкової ірреальності.

3. Уснопоетична основа, численні фольклорні ремінісценції і трансформації, притаманні більшості літературних творів про Кармалюка, сприймаються як свідчення національного характеру самого явища літературної кармалюкіани.

4. Літературна кармалюкіана є вираженням характерних ознак кожного етапу розвитку письменства, одним із показників провідних тенденцій загальнокультурного розвитку того чи іншого періоду.

5. Твори про Кармалюка представлені практично в усіх жанрах, що дає можливість зробити переконливі висновки стосовно розвитку й збагачення літературних жанрів загалом.

6. У літературних творах про народного героя підноситься на вищий щабель художня концепція людини, що простежується в акцентації на з'ясуванні портретно-психологічних рис історичного образу, на його національній природі та зображенні його в еволюції.

7. Щодо співвідношення історичного факту і художнього вимислу твори про Кармалюка представлені в трьох різновидах. До першого належать твори, позбавлені документального підґрунтя; історичний матеріал слугує тут тлом, на якому розгортається творча уява художника. Сюди належать практично всі розглянуті в роботі поетичні твори. Другий вид репрезентують твори, заґрунтовані на зображенні реальних подій і осіб, проте історія й тут залишається лише тлом, поступаючись місцем авторській фантазії (драматичні твори, більшість епічних). Третю групу об'єднують твори, де сюжетні каркаси й конфлікти, зображення образів-персонажів ґрунтується на «правді факту» (роман В. Кучера).

8. Твори фольклорної та літературної кармалюкіани типологічно споріднені з творами про гайдамачину. Разом із тим, кармалюкіані – виразно окресленому пластові національного фольклору й письменства – притаманна велика ідейна сила, висока художня майстерність, виняткове історико-пізнавальне й виховне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян В. Дом Кармалюка/ В. Абрамян// Красная звезда. – 1974. – 23 марта.
2. Акопян А. Г., Акопян Т. Г., Сутковой В. Л. История Украины. Часть I. / А. Г. Акопян и др. – Артемовск, 1994. – 220 с.
3. Антологія модерної української драми/ За ред. Лариси М. Л. Залеської-Онишкевич. – Київ – Едмонтон – Торонто, 1998. – 534 с.
4. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні/ В. Б. Антонович. – К., 1991. – 480 с.
5. Антонович Д. Триста років українського театру. 1619 – 1919 та інші праці/ Д. Антонович. – К.: «ВП», 2003. – 418 с.
6. Аркас М. М. Історія України-Русі/ М. М. Аркас. – К.: Вища школа, 1991. – 456 с.
7. Ахшарумов Д. Из моих воспоминаний/ Д. Ахшарумов. – СПб, 1905. – 244 с.
8. Барабан Л. Людмила Старицька-Черняхівська. Сторінки драматургічної творчості/ Л. Барабан// Слово і час. – 1992. – № 9. – С. 31 – 32.
9. Барабаш С. Г. Усно-поетична традиція в поемі Андрія Малишка «Кармалюк»/ С. Г. Барабаш// Українське літературознавство. – Львів, 1981. – Вип. 37. – С. 76 – 86.
10. Барт Р. О Расине// Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика/ Пер. с французского/ Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – 232 с.
11. Беньковский Ив. Из народных преданий/ Ив. Беньковский// Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – декабрь. – С. 156 – 157.
12. Бидерман М. Из Каменец-Подольской губернии. Письмо 1. / М. Бидерман// День. – М., – 1861. – № 4. – С. 13 – 15.
13. Білецький О. І. Від давнини до сучасності: Збірник праць з питань української літератури/ О. І. Білецький. – К.: Держлітвидав, 1960. – 503 с.
14. Білозерова Л. Людина з пісні/ Л. Білозерова// Вінницька правда. – 1965. – 3 серпня.
15. Бойко Б. Пам'ять серця: Новела/ Б. Бойко// Молодь України. – 1967. – 10 березня.
16. Бойко О. Д. Історія України/ О. Д. Бойко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 568 с.

17. Бондарева Е. Е., Гуляк А. Б. Числова символика мифа: Монографія/ Е. Е. Бондарева, А. Б. Гуляк. – К.: Из-во «Знання», 2002. – 240 с. – Бібліогр.: с. 232 – 237.
18. Борець за справу народну: Віниковецький С. «Ім'я, овіяне славою», Хоменко Б. «Не забутий»// Вінницька правда. – 1967. – 10 березня.
19. Боржковский В. Народна згадка про Кармалюка/ В. Боржковский// Зоря. – 1894. – №11. – С. 261 – 263.
20. Бортняк А. Серце дня. Лірика/ А. Бортняк. – Одеса: Маяк, 1972. – 80 с.
21. Бувальщина: Драми. Комедії. Діалоги. Водевіль/ Упоряд., авт. передм., приміт. О. Ф. Ставицький. – К.: Дніпро, 1990. – 415 с.
22. Булига О. Устим Кармелюк/ О. Булига// Дніпро. – 1965. – № 8. – С. 91.
23. В. Я. На родине Кармалюка// Киевская старина. – 1892. – Т. 39. – С. 118 – 120.
24. Васильченко С. Кармелюк: П'єса на одну дію// Васильченко С. Твори. В 3 т. Т. 3. – К., 1974. – С. 225 – 247.
25. Васильченко С. Кармелюк: П'єса на три дії// Васильченко С. Твори. В 3 т. Т. 3. – К., 1974. – С. 182 – 224.
26. Васильченко С. Оповідання. Повісті. Драматичні твори/ С. Васильченко. – К.: Наук. думка, 1988. – 600 с.
27. Васильченко С. Твори в 3-х т. / Упоряд. вступ. ст. і примітки Б. А. Деркача та В. А. Костюченка. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1974. – 406 с.
28. Венгрженовский С. Еще кое-что о Кармелюке/ С. Венгрженовский// Киевская старина. – 1886. – Т. XV. – № 7. – С. 553 – 559.
29. Власенко В. О. Український дожовтневий роман/ Проблематика. Образна система. Поетика/ В. О. Власенко. – К.: Дніпро, 1983. – 152 с.
30. Вовкодав В. «За Сибіром сонце сходить...»/ В. Вовкодав// Комсомольське плем'я. – 1981. – 3 грудня.
31. Вовкодав В. В музеї Устима Кармалюка/ В. Вовкодав// Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 1 (173). – С. 87 – 88.
32. Вовкодав В. Гайдук Молдавії: Кармалюк в Бессарабії та Бартському повіті Подільської губернії/ В. Вовкодав// Радянське життя. – 1979. – 5 червня.
33. Вовкодав В. Де похований Кармалюк/ В. Вовкодав// Радянське життя. – 1972. – 10 жовтня.

34. Вовкодав В. Древа – пам'ятки на батьківщині У. Кармалюка/ В. Вовкодав// Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 6. – С. 76 – 77.
35. Вовкодав В. Ім'я Кармалюка в Чувашії/ В. Вовкодав// Радянське Поділля. – 1978. – 15 вересня.
36. Вовкодав В. Ім'я Кармалюка за межами України/ В. Вовкодав// Радянське життя. – 1977. – 29 січня.
37. Вовкодав В. Ім'я, навіки овіяне славою/ В. Вовкодав// Комсомольське плем'я. – 1982. – 4 березня.
38. Вовкодав В. Його родовід: Про нащадків У. Кармалюка/ В. Вовкодав// Комсомольське плем'я. – 1982. – 11 березня.
39. Вовкодав В. Наш легендарний Устим/ В. Вовкодав// Вінницька правда. – 1984. – 10 березня.
40. Вовкодав В. Образ лицаря/ В. Вовкодав// Вінницька правда. – 1981. – 25 червня.
41. Вовкодав В. Пам'ятають і сибіряки/ В. Вовкодав// Вінницька правда. – 1977. – 10 березня.
42. Вовкодав В. Пам'ятки меча караючого: Зелені пам'ятки перебування У. Кармалюка на Поділлі/ В. Вовкодав// Соц. культура. – 1985. – № 11. – С. 21 – 22.
43. Вовкодав В. В. Родовід Устима Кармалюка/ В. В. Вовкодав// Тези доповідей наукової конференції: «Народний герой Устим Кармалюк: До 200-річчя народження». – Кам'янець-Подільський, 1987. – 34 с.
44. Вовкодав В. У пам'яті народній/ В. Вовкодав// Вінницька правда. – 1985. – 22 жовтня.
45. Вовкодав В., Тищенко В. Легендарний лицар волі: Увіковічення пам'яті У. Кармалюка та підготовка до святкування 200-річчя з дня народження героя/ В. Вовкодав, В. Тищенко // Літературна Україна. – 1986. – 18 вересня.
46. Вовкодав В. П. Вшановуємо пам'ять народного героя/ В.П.Вовкодав// Український історичний журнал. – 1974. – № 2. – С. 149 – 150.
47. Вовкодав В. П. Устим Кармалюк у переказах та легендах земляків/ В. П. Вовкодав// Літературно-мистецька Вінниччина. – Одеса, 1969. – С. 115 – 117.
48. Володимир Вовкодав: До 75-річчя з дня народження/ Володимир Вовкодав// Народознавство. – 2001. – № 60 (грудень). – С. 3 – 4.

49. Герасименко В. Кармалюк в українській народній пісні/ В.Герасименко. – Кам'янець-Подільське наукове товариство при Українській Академії Наук. Секція історико-філологічна, 1926. – 16 с.
50. Герасименко В. Я. Кармалюк в українській народній пісні/ Передм. та упоряд. А. М. Трембіцький, А. А. Трембіцький, В. С. Іваневич. – Хмельницький: ІРД, 2013. – 24 с.
51. Гетьман О. Кармалюкова в'язниця/ О. Гетьман// Комсомольське плем'я. – 1965. – 1 серпня.
52. Гжицький В. З. Опришки. Кармалюк/ Володимир Гжицький. – Львів: Каменяр, 1971. – 465 с.
53. Гижа О. Облога Кармалюка. Історичний роман/ О. Гижа. – К.: Укр. письменник, 1993. – 446 с.
54. Глинський І. Кармалюківська балада/ І. Глинський// Комсомольське плем'я. – 1972. – 27 січня.
55. Голованенко В. За кривду людську/ В. Голованенко// Наука і суспільство. – 1985. – № 10. – С. 36 – 38.
56. Горобець М. Устим Кармалюк і Придністров'я/ М. Горобець// Наддністрянська правда. – 1977. – 16 березня.
57. Грабовецький В. Ім'я, овіяне славою/ В. Грабовецький// Комсомольський прапор. – 1977. – 12 березня.
58. Греков Ю. Не зарастет народная тропа...: Памятные места Молдавии, связанные с пребыванием У. Кармалюка/ Ю. Греков// Вечерний Кишинев. – 1974. – 28 января.
59. Григор'єв-Наш (Григоріів Н. Я.). Історія України в народних думках та піснях: Для серед. та старшого шкільного віку/ Ред. та упоряд. ілюстр. А. Демиденко. – К.: Веселка, 1993. – 271 с.
60. Гринчук М. Смерть Кармеля/ М. Гринчук// Україна. – 1967. – № 11. – С. 6 – 7.
61. Грицай М. С. Марко Вовчок: Творчий шлях/ М. С. Грицай. – К.: Вища школа, 1983. – 164 с.
62. Грищак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Й. Грищак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
63. Грищук Б. Дума про Устима Кармалюка/ Б. Грищук// Вітчизна. – 1987. – № 3. – С. 184 – 188.
64. Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812 – 1861)/ Я. Гросул. – Кишинев: Гос. изд-во Молдавии, 1956. – 397 с.

65. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991 – 1997. – Т. 11. – 520 с.
66. Гудима А. Д. Устим Кармалюк: Роман у віршах/ А. Д. Гудима. – К.: Урожай, 1992. – 144 с.
67. Гуменний М. Кармалюкові скелі/ М. Гуменний// Радянське Поділля. – 1975. – 24 серпня.
68. Гуменюк С. К. Боротьба селян Поділля проти феодално-кріпосницького гніту в першій третині XIX століття під проводом Устима Кармалюка/ С. К. Гуменюк. – Хмельницький, 1980. – 174 с.
69. Гуржій І. Устим Кармалюк/ І. Гуржій. – К.: Держполітвидав, 1955. – 52 с.
70. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.)/ І. О. Гуржій. – К.: Рад. школа, 1958. – 168 с.
71. Гуржій І. О. Народний герой Устим Кармалюк/ І. О. Гуржій. – К.: друк. вид-ва Акад. архітект. Укр. РСР, 1950. – 24 с.
72. Гуржій І. О. Розклад феодално-кріпосницької системи в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / І. О. Гуржій// Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 1. – С. 299 – 334. – 551 с.
73. Гуржій І. О., Компан О. С. Устим Кармалюк: Історико-біографічний нарис: До 125-річчя з дня смерті/ І. О. Гуржій, О. С. Компан. – К.: Рад. школа, 1960. – 80 с.
74. Гуржій І. О., Лещенко М. Н. Боротьба трудящих України за соціальне і національне визволення (XVI – XIX ст.)/ І. О. Гуржій, М. Н. Лещенко. – К., 1967. – 225 с.
75. Гусев О. Славний лицар: Дати життя і діяльності У. Я. Кармалюка на Літинщині/ О. Гусев// Радянське життя. – 1972. – 26 лютого.
76. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда/ В. Ф. Давидюк. – Львів: Світ, 1992. – 175 с. – Бібліогр.: с. 168 – 173.
77. Дело Устима Кармалюка: Документи Винниц. обл. гос. архива// Правда України. – 1967. – 26 марта.
78. Дмитренко М. Легенди та перекази/ М. Дмитренко// Українська мова та література. – 2000. – вересень. – № 36 (196).
79. Добролюбов М. О. Риси для характеристики російського простолюду/ Видання К. Солдатенкова і Н. Щепкіна. – М., 1859. – 160 с.
80. Донець Г. Вибране. (Кармалюк: Цикл віршів)/ Г. Донець. – К.: Либідь, 1983. – С. 54 – 65.

81. Драгнев Д. М. Гайдуки – народные мстители (Очерк истории героической борьбы молдавских гайдуков против местных и иноземных угнетателей)/ Д. М. Драгнев. – Кишинев: Штиинца, 1962. – 50 с.
82. Драч І. Вибрані твори: В 2-х томах. Т. 1/ І. Драч. – Поезії. – К.: Дніпро, 1986. – 351 с.
83. Драч І. Ф. Анатомія блискавки: Вибрані твори/ Упорядкування, коментарі та примітки В. О. Брюггена; Вступ. ст. М. Г. Жулинського. – Харків: Фоліо, 2002. – 509 с.
84. Дроздов М. Родословная Кармалюков/ М. Дроздов// Правда Украины. – 1974. – 3 апреля.
85. Євшан-зілля: Легенди та перекази Поділля/ Зібр. та впоряд. П. Медведик. – Львів: Червона калина, 1992. – 287 с.
86. Есаулов И. Литература как учебник жизни/ И. Есаулов// Соцреалистический канон. – СПб.: Академический проект, 2000. – с. 583 – 598.
87. Ефименко А. Я. История украинского народа/ А. Я. Ефименко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
88. Єрофіїв В. До питання про Кармалюка (Родина та родичі Кармалюка)/ В. Єрофіїв// Червоний шлях. – 1924. – № 8 – 9. – С. 213 – 223.
89. Єрофіїв Ів. До питання про Кармалюка (З приводу статті Якимовича “Устим Кармалюк у судових актах”)/ Ів. Єрофіїв// Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 172 – 182.
90. Єрофєєв І., Лавров П. Устим Кармалюк. Зб. документів/ І. Єрофєєв, П. Лавров. – 1948. – 168 с.
91. Єфремов С. О. Історія українського письменства/ С. О. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
92. Железняк І. М. Етюд з української антропоніміки: Кармалюк/ І. М. Железняк// Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 66 – 69.
93. Забашта Л. Земля Антеїв: Поезії/ Л. Забашта. – К.: Рад. письменник, 1971. – 112 с.
94. Забаштанський В. Балада про вухналі: З народних розповідей про Устима Кармалюка/ В. Забаштанський// Наказ каменярів. – К.: Рад. письменник, 1967. – 56 с. – С. 6 – 7.
95. Заєць І. І. Устим Кармалюк – український народний герой, видатний керівник боротьби селян Поділля/ І. І. Заєць// Тези доп. четвертої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. (4 вересня 1986 р.). – Вінниця, 1986. – С. 66 – 67.

96. Зарудний М. За Сибіром сонце сходить: Драма на 2 дії/ М. Зарудний// Вітчизна. – 1980. – № 11. – С. 16 – 48.
97. Засенко О. Марко Вовчок: Нарис життя і творчості// Марко Вовчок: Твори в шести томах. Т. 1. – К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1955. – 400 с.
98. Зирянов А. Народний герой/ А. Зирянов// Вінницька правда. – 1986. – 5 листопада.
99. Знадоби до української демонології/ Зібр. В. Гнатюк. Т. 2// Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 34. – 280 с.
100. Зубарев Н. Легендарный бунтарь/ Н. Зубарев// Ленинский путь. – 1982. – 27 февраля.
101. Зырянов А. Борец против крепостничества/ А. Зырянов// Советское Зауралье. – 1975. – 15 мая.
102. Інтернет-ресурс: www.library.vinnitsa.com. Вінюкова В. «Кого у фортеці малював Тропінін»// Подолянин. – 6. 12. 2002.
103. Інтернет-ресурс: www.library.vinnitsa.com. Гдаль В. «Кармелюк».
104. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Відділ рукописів. – Ф. 45. – Од. зб. 4. – Арк. 1 – 32.
105. Історичні пісні/ Упорядкували: І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – 1067 с.
106. Історичні постаті України: Історичні нариси. – Одеса: Маяк, 1993. – 384 с.
107. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1972. – 778 с.
108. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1971. – 706 с.
109. История Молдавии. В 2-х т. – Т. 1. – Кишинев: «Шкоола советикэ», 1951. – 655 с.
110. Історія України/ За ред. Зайцева. – Львів: Світ. – 1996. – 720 с.
111. Історія української літератури II половини XIX ст. / За ред. В. М. Поважної. – К.: Вища школа, 1979. – 462 с.
112. Історія української літератури. XX століття. У 2 кн. Кн. 1: 1910 – 1930-ті роки. Навч. посібник/ За ред. В. Г. Дончика. – К.: Либідь, 1994. – 784 с.
113. Історія української літератури XX століття. У 2 кн. Кн. 2.: 1960 – 1990-ті роки. Навч. посібник/ За ред. В. Г. Дончика. – К.: Либідь, 1995. – 512 с.

114. Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У 3-х томах. Книга перша. Навч. посібник/ Упоряд. П. М. Федченко, М. М. Павлюк, Т. В. Бовсунівська. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
115. Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. У 3-х томах. Книга друга. Навч. посібник/ Упоряд. П. М. Федченко. – К.: Либідь, 1998. – 352 с.
116. Історія Української РСР. У 8 т. Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К.: Наук. думка, 1978. – 606 с.
117. Калинова сопілка: Антологія української народної прозової творчості: Для ст. шк. віку/ Упоряд., передм., приміт. О. Ю. Бріциної, Г. В. Довженок, С. В. Мишанича. – 2-ге перероб. вид. – К.: Веселка, 1998. – 430 с.
118. Калинова сопілка. Антологія української народної творчості. Казки, анекдоти, легенди, перекази, оповідання/ Упоряд., передм., статті та прим. О. Ю. Бріциної, Г. В. Довженок, С. В. Мишанича. – К.: Веселка, 1989. – 615 с.
119. Кам'яний Б. І встав Кармель на п'єдестал/ Б. Кам'яний // Комсомольське плем'я. – 1974. – 25 липня.
120. Каменюк М. До Кармалюка/ М. Каменюк // Радянське життя. – 1974. – 20 липня.
121. Каменюк М. Повернення Кармалюка/ М. Каменюк // Радянське життя. – 1980. – 23 грудня.
122. Канівець В. Кармалюк/ В. Канівець. – М.: Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1965. – 208 с.
123. Канівець В. Славний лицар Устим Кармалюк/ Серія біографічних творів/ В. Канівець. – К.: Вид-во ЦК ВЛКСМ «Молодь», 1969. – Випуск 11. – 215 с.
124. Каплун І. Кармалюк/ І. Каплун// Уральський следопыт. – 1970. – № 8. – С. 49.
125. Карась П. Два крила. Поезії/ П. Карась. – Львів: Каменярь, 1967. – 88 с.
126. Карась П. П. Будьмо гонорові! Поезії/ П. П. Карась. – Хмельницький: НВП «Евріка» ТОВ, 2003. – 60 с.
127. Кармалюк (Кармелюк) Устим Якимович// Українська радянська енциклопедія. В 12-ти томах. Вид. 2-е. – К.: Гол. редакція УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 39.

128. Кашук Н. О. Ярінь: Поезії/ Передм. Н. Кашук. – К.: Дніпро, 1987. – 222 с.
129. Кейда Ф. Ф., Мишанич С. В. Народні месники України у фольклорі/ Ф. Ф. Кейда, С. В. Мишанич. – Донецьк: Кассіопея, 1998. – 113 с.
130. Кейда Ф. Ф. Відлуння далекої доби: Гайдамаччина в українській літературі/ Ф. Ф. Кейда. – К.: Логос, 2000. – 520 с.
131. Кейда Ф. Ф. Український фольклор про гайдамаччину/ Ф.Ф. Кейда. – К.: Вирій, 1999. – 240 с. – Бібліогр.: с. 228 – 238.
132. Киридон П. Устим Кармалюк/ Історія України в особах ХІХ–ХХ ст. / П. Киридон. – К.: Україна, 1995. – 480 с.
133. Козлова Н. Його ім'я оспіване в піснях/ Н. Козлова// Радянське Поділля. – 1970. – 16 серпня.
134. Колесса О. Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору/ О. Колесса. – Прага, 1924. – 10 с.
135. Котляр М. Ф., Смолій В. А. Історія в життєписах/ Устим Кармалюк. – К.: Час, 1994. – 328 с.
136. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР/ І. Кошелівець. – Нью-Йорк: Пролог, 1964. – 380 с.
137. Красильникова О. В. Історія українського театру ХХ сторіччя: Монографія/ О. В. Красильникова. – К.: Либідь, 1999. – 208 с. – Бібліогр.: с. 197 – 206.
138. Кузьменко В., Кодак М. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х рр. ХХ ст. /В.Кузьменко, М. Кодак// Слово і час. – 1999. – № 2. – С. 57 – 60.
139. Кузьмич П. Вкарбований у пам'яті народній/ П. Кузьмич// Людина і світ. – 1977. – № 3. – С. 45 – 49.
140. Кундзіч О. Л. Слово і образ. Літературно-критичні статті/ О.Л.Кундзіч. – К.: Рад. письменник, 1966. – 131 с.
141. Курашкевич К. Кармалюків світанок// Курашкевич К. Щедре літо: Поезії. – К. : Рад. письменник, 1970. – 88 с. – С. 18 – 19.
142. Кучер В. Устим Кармалюк. Роман. /Пер. с укр. Е. Росельс. / Вступ. стаття М. Зарудного. – М.: Худож. лит., 1983. – 479 с.
143. Кучер В. С. Твори. В 5-ти т. Т. 1. / Вступ. ст. О. С. Дяченка. – К.: Дніпро, 1970. – 475 с.
144. Кучер В. С. Твори: У 2 т. Т. 1/ В. С. Кучер. – К.: Дніпро, 1991. – 429 с.
145. Кучер В. С. Устим Кармалюк. Роман. / Випр. і доп. вид. для ст. шк. в. Післямова О. С. Дяченка. – К.: Веселка, 1979. – 408 с.

146. Лавров П. А. Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст. / П. А. Лавров// Наукові записки КДУ ім. Т.Г.Шевченка. – Т. 5. – 1946. – С. 131 – 186.
147. Лавров П. А. Українське селянство й польське повстання 1830 – 1831 рр. на Правобережній Україні/ П. А. Лавров// Записки історичного та філологічного факультетів ЛДУ ім. І. Франка. – 1940. – Т. 1. – С. 89 – 110.
148. Лавров П. А. Устим Якимович Кармалюк (Из истории крестьянского движения в Подольской губернии в 20–30 гг. XIX в.) / П. А. Лавров// Труды исторического факультета КГУ им. Т.Г.Шевченко. – Т. 1. – 1939. – С. 153 – 173.
149. Лагунов І. Серце Кармалюка: Драматична поема у 30 сценах/ І. Лагунов. – Жмеринка, 2003. – 127 с.
150. Левчик Н. Історична проза М. Старицького (Далекі образи – близькі ідеї)/ Н. Левчик// Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 38 – 44.
151. Легенди та перекази/ Упоряд. та приміт. А. А. Іоаніді; вступ. ст. О. І. Дея. – К.: Наукова думка, 1985. – 400 с.
152. Леся Українка. Зібрання творів у 12 томах. Т. 12/ Українка Леся. – К.: Наукова думка, 1979. – 696 с.
153. Лещенко І. Вільні нащадки – землякові/ І. Лещенко// Україна. – 1965. – № 37. – С. 8.
154. Литвин С. Устимові Кармалюку. Грізне сонце// Литвин С. М. Бентежність: Поезії. – К.: Дніпро, 1981. – 246 с. – С. 168 – 170.
155. Литвин С. Як упав Кармалюк// Литвин С. Твій голос: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1980. – 142 с. – С. 81 – 82.
156. Літературна Україна. – 1997. – 12 червня. – 12 с.
157. Літературознавчий словник-довідник/ За ред. Р. Т. Гром'яка та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
158. Луків М. В селі Кармалюка нема Кармалюків... // Луків М. Весняні дощі: Поезії. – К.: Молодь, 1981. – 96 с. – С. 32.
159. Лясота Л. Скази о герое: Из записок собирателя/ Л. Лясота// Звезда. – 1955. – № 12. – С. 181 – 184.
160. Макаренко М. За Сибіром сонце сходить...: Драма на одну дію/ М.Макаренко// Радянська культура. – 1955. – 9 жовтня.
161. Маковский Е. Из рассказов о Кармелюке/ Е. Маковский// Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 698 – 701.

162. Максимов С. В. Сибирь и каторга: В 3 ч. Ч. 1. Несчастные/ С.В.Максимов. – Изд. 3-е. – СПб.: Изд. В. И. Губинского, 1900. – 487 с.
163. Малинка А. Предания о Кармелюке/ А. Малинка// Этнографическое обозрение. – 1894. – Кн. 20. – № 1. – С. 131 – 132.
164. Малишко А. Кармалюк: Поема// Малишко А. С. Твори в 10-ти томах. Т. 7. – К.: Художня література, 1974. – 352 с. – С. 23 – 56.
165. Малорусские предания и рассказы/ Свод М. Драгоманова. – К., 1876. – 434 с.
166. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е гг. XIX в. / Г. И. Марахов. – К.: Вища школа, 1979. – 150 с.
167. Марко Вовчок. Кармелюк: Твори в 3-х томах/ Марко Вовчок. – Т.2. – К.: Дніпро, 1975. – 560 с.
168. Машталір В. Невловимий месник/ В. Машталір// Колос. – 1973. – 10 березня.
169. Мельник Л. Г. Герої народних повстань/ Л. Г. Мельник/ Сер. І «Час і суспільство». – № 4. – Тематичний цикл «Пам'ять віків». – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.
170. Метлинский А. Народные южнорусские песни/ А. Метлинский. – К., 1854. – 472 с.
171. Мишанич О. В. «Слава не вмре, не поляже»/ О. В. Мишанич// Повернення. – К.: АТ «Обереги», 1997. – 214 с.
172. Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973. – 319 с.
173. Наєнко М. К. Романтичний епос: Лірико-романтична стильова течія в українській радянській прозі/ М. К. Наєнко. – К. : Наукова думка, 1988. – 311 с.
174. Народні оповідання/ Упоряд. С. В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1983. – 503 с.
175. Народні перлини: Українські народні пісні/ Упорядкування текстів та вступне слово М. Стельмаха. – К.: Дніпро, 1971. – 391с.
176. Народні пісні в записах Івана Франка/ Упоряд., вступна ст. і прим. О. І. Дея. – К. : «Музична Україна», 1981. – 335 с.
177. Народ про Кармалюка: Збірник фольклорних творів/ Упоряд., вступ. ст. і приміт. В. І. Тищенко. – К.: Наукова думка, 1961. – 276 с.
178. Народний герой Устим Кармалюк. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – 200 с.

179. Нечитайло В. Дума про Устима Кармалюка/ В. Нечитайло// Комсомольське плем'я. – 1966. – 7 серпня.
180. Нудьга Григорій Антонович. Українська дума і пісня в світі. / Григорій Нудьга. – Книга 1. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – 421 с.
181. Олійник В. У. З історії збирання та дослідження народних пісень про Устима Кармалюка/ В. У. Олійник// Народна творчість та етнографія. – 1960. – № 4. – С. 52 – 60.
182. Олтаржевский Ю. Воспоминания старожила о Кармелюке/ Ю. Олтаржевский// Киевская старина. – 1886. – Т. XV. – С. 371 – 378.
183. Останній гайдамака: Легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки про Устима Кармалюка/ Записи В. П. Вовкодава/ Упорядкування, загальна редакція і передмова А. М. Подолинного. – Вінниця: Континент-Прим, 2001. – 160 с.
184. Петренко М. У пам'яті народній/ М. Петренко// Комсомольське плем'я. – 1984. – 30 жовтня.
185. Пільгук І. Спільні риси фольклору про Кармалюка, Разіна, Пугачова/ І. Пільгук// Український фольклор. – 1937. – Кн. 2. – С. 76 – 86.
186. Подолян В. Овіяний славою/ В. Подолян// Вінницька правда. – 1971. – 11 лютого.
187. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. – К., 1992. – 608 с.
188. Працьовитий В. С. Національний характер в українській драматургії 20-х – початку 30-х років ХХ століття/ В. С. Працьовитий. – 2-е, допов. вид. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 300 с.
189. Працьовитий В. С. Українська драматургія 20-30-х років ХХ століття. Жанрова модифікація/ В. С. Працьовитий. – Львів: ТзОВ «Ліга-Прес», 2001. – 132 с. – Бібліогр.: с. 130 – 131.
190. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми/ Упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1991. – 440 с.
191. Притуляк В. Народний месник/ В. Притуляк// Вільне життя. – 1985. – 22 жовтня.
192. Пропп В. Я. Поэтика фольклора (Собрание трудов В. Я Проппа)/ Составление, предисловие и комментарии А. Н. Мартыновой. – М. : Изд-во «Лабиринт», 1998. – 352 с.

193. Проценко І. М. Устим Кармалюк в народній творчості/ І. М. Проценко// Методика викладання української мови та літератури. – Вип. 2. – К.: Рад. школа, 1966. – 248 с.
194. Пустова Ф. Інтонаційно-синтаксичні, фонетичні і ритмічні засоби виражальності художнього слова/ Ф. Пустова// Українська мова та література. – 1999. – № 19. – С. 10 – 12.
195. Пустовойт П. Г. От слова к образу/ П. Г. Пустовойт. – К.: Радянська школа, 1974. – 187 с.
196. Ревуцький В. Д. Українські думи та пісні історичні/ В. Д. Ревуцький. – К.: Час, 1919. – 370 с.
197. Реизов Б. Г. Творчество Вальтера Скотта/ Б. Г. Реизов. – М. – Ленинград: Худ. литература, 1965. – 498 с.
198. Розбійницькі скарби: Казки про розбійників/ Упоряд. Ю. П. Винничук. – Харків: Фоліо, 2005. – 415 с.
199. Ролле І. Кармелюк/ І. Ролле// Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – № 3. – С. 495 – 560.
200. Сагіна Ф. І. Вивчення творчості Марка Вовчка в школі/ Ф. І. Сагіна. – К., 1971. – 112 с.
201. Сарбей В. Г. Національне відродження України/ В. Г. Сарбей. – К.: ВД Альтернативи, 1999. – 336 с.
202. Селетков Е. Славний рыцарь/ Е. Селетков// Советское Зауралье. – 1977. – 20 марта.
203. Селетков Е. Слідами народного героя: Перебування У. Кармалюка на сибірській каторзі/ Е. Селетков// Комсомольське плем'я. – 1977. – 10 березня.
204. Селянський рух на Україні 1826 – 1849 рр. : Збірник документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1985. – 504 с.
205. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии/ М. Симашкевич. – Каменец-Подольский, 1872. – 460 с.
206. Сиротюк М. Художній образ народного героя/ М. Сиротюк// Літературна газета. – 1955. – 13 жовтня.
207. Сиротюк М. Й. Українська історична проза за 40 років/ М. Й. Сиротюк. – К. : Рад. письменник, 1958. – 336 с. – Бібліогр. : с. 329 – 335.
208. Сис Т. Кармалюкова гора/ Т. Сис// Радянське Поділля. – 1970. – 25 лютого.
209. Сітько Гліб. Український супергерой славний лицар Устим Кармалюк: поема/ Гліб Сітько. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 48 с.

210. Скиба О. Устим Кармалюк у пам'яті народній/ О. Скиба// Українська література в загальноосвітній школі. – 2002. – № 2. – С. 26 – 28.
211. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови/ АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.
212. Скуратівський В. Друга зустріч з Кармелюком/ В. Скуратівський// Ранок. – 1989. – № 2. – С. 32 – 33.
213. Слободянюк П. Дума про Кармалюка/ П. Слободянюк// Вінницька правда. – 1969. – 15 серпня.
214. Сміян П. Народний герой України/ П. Сміян// Радянська Волинь. – 1965. – 22 жовтня.
215. Смоктій А. Кармелюк/ А. Смоктій// Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – С. 183 – 189.
216. Смолій В. А. Непохитний борець проти кріпосницького гніту/ В. А. Смолій// Український історичний журнал. – 1977. – № 2. – С. 129–131.
217. Смолій В. А., Мазурик В. С. Устим Кармалюк – визначний керівник антикріпосницької боротьби селян України/ В. А. Смолій, В. С. Мазурик// Український історичний журнал. – 1987. – № 3. – С. 135–139.
218. Сокирко Л. Г. М. П. Старицький (Критико-біографічний нарис)/ Л. Г. Сокирко. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – 171 с.
219. Сокіл Василь. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти/ Василь Сокіл. – Львів: Інститут народознавства НАН України. Відділ фольклористики, 2003. – 320 с. – Бібліогр. : с. 294 – 318.
220. Солоненко М. Його ім'я безсмертне: Вшанування пам'яті народного героя/ М. Солоненко// Комсомольське плем'я. – 1970. – 3 листопада.
221. Справа про повстання селян Подільської губернії під керівництвом Устима Кармалюка, Хмельницький ОДА, ф. 197, оп. 2, од. зб. 217.
222. Старицька-Черняхівська Л. М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари/ Вступ. стаття, упорядкув. та приміт. Ю. М. Хорунжого. – К. : Наукова думка, 2000. – 848 с.
223. Старицька-Черняхівська Л. Розбійник Кармелюк: Вистава на 5 дій і 6 одмін/ Л. Старицька-Черняхівська. – Х.: Рух, 1926. – 108 с.
224. Старицький М. П. Кармелюк. Історичний роман/ Переклад з рос. М. Шумоло; післямова В. Олійника. – К.: Дніпро, 1971. – 708 с.

225. Старицький М. П. Разбойник Кармелюк. Роман/ Примеч. Г. Сергиенко. – К. : Дніпро, 1988. – 687 с.
226. Стахович В. Им'я, навiки овiяне славою/ В. Стахович// Людина i свiт. – 1985. – № 10. – С. 54 – 59.
227. Субтельний Орест. Україна: Історія/ Орест Субтельний. – К. : Либiдь, 1994. – 736 с.
228. Суходольський В. Устим Кармалюк. Драма на 5 дiй/ В. Суходольський. – К. : Держлiтвидав, 1957. – 124 с.
229. Сушинський Б. І. Кармелюк: гнiв i гордiсть України: повiсть-есе/ Богдан Сушинський. – Одеса: Астропринт, 2014. – 160 с.
230. Сушинський Б. Кармелюк: гнiв i гордiсть України/ Б. Сушинський// Прапор. – 1989. – № 12. – С. 127 – 139.
231. Таємниці вiкiв. Українські народні думи, легенди, перекази, пiснi, казки: Навч. посiбник. / Упоряд. О. Г. Мукомела. – К. : Грамота, 2001. – 511 с.
232. Тищенко В. Великий Кобзар про народного героя/ В. Тищенко// Народна творчiсть та етнографiя. – 1968. – № 2. – С. 60 – 63.
233. Тищенко В. Видатний поет про народного героя/ В. Тищенко// Народна творчiсть та етнографiя. – 1972. – № 5. – С. 45 – 50.
234. Тищенко В. Джерела творiв Василя Кучера про Кармалюка/ В. Тищенко// Архiви України. – 1969. – № 5. – С. 30 – 39.
235. Тищенко В. У вiнок слави героя: Мала проза про Кармалюка/ В. Тищенко// Радянське Подiлля. – 1976. – 1 грудня.
236. Тищенко В. И. Украинская литературная кармалюкиана (Проблема исторической и художественной правды характера). Автореф. дис. на соиск. уч. ст. д. ф. н. (10. 01. 03 – Литература народов СССР (украинская)) (Диссертация написана на украинском языке). – К., 1975. – 55 с.
237. Тищенко В. И. Фольклор о народном герое Устиме Кармалюке/ В. И. Тищенко// Советская этнография. – 1960. – № 4. – С. 151–155.
238. Тищенко В. І. Використання фольклору в оповiданнях i нарисах про Устима Кармалюка/ В. І. Тищенко// Народна творчiсть та етнографiя. – 1983. – № 1. – С. 24 – 29.
239. Тищенко В. І. Джерела лiтературно-художньої творчостi про Устима Кармалюка/ В. І. Тищенко// Тези доп. четвертої Вiнницької обл. iст. -краєзн. конференцiї (4 вересня 1986 р.). – Вiнниця, 1986. – С. 67 – 68.

240. Тищенко В. І. Джерела роману М. П. Старицького «Разбойник Кармелюк»/ В. І. Тищенко// Радянське літературознавство. – 1967. – № 5. – С. 32 – 36.
241. Тищенко В. І. Історичний роман М. Старицького про Кармалюка/ В. І. Тищенко. – К.: Радянська школа, 1969. – 36 с.
242. Тищенко В. І. Кармалюк в оцінці Й. Ролле/ В. І. Тищенко// Матеріали другої Подільської іст. -краєзн. конф. – Львів, 1968. – С. 164 – 170.
243. Тищенко В. І. Кармалюк у творчості Василя Кучера/ В. І. Тищенко. – К. : Вища школа, 1971. – 104 с.
244. Тищенко В. І. Кармалюк у фольклорі, літературі, мистецтві: Метод. розробка/ В. І. Тищенко. – Хмельницький, 1981. – 35 с.
245. Тищенко В. І. Образ Устима Кармалюка в усній народній творчості/ В. І. Тищенко// Наукові записки Кам'янець-Поділ. пед. ін-ту. – 1956. – Т. 3. – С. 83 – 122.
246. Тищенко В. І. Сценарії кінофільмів про Устима Кармалюка/ В. І. Тищенко// Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 3. – С. 43 – 49.
247. Тищенко В. І. Устим Кармалюк в історичній літературі/ В. І. Тищенко// Український історичний журнал. – 1974. – № 6. – С. 137 – 140.
248. Тищенко В. І. Устим Кармалюк/ В. І. Тищенко// Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 126 – 129.
249. Тищенко В. І. Фольклорна основа повісті Марко Вовчок «Кармелюк»/ В. І. Тищенко// Тези доп. Подільської іст. -краєзн. конф. – Хмельницький, 1965. – С. 105 – 106.
250. Ткачов Ю. Г. Вимисел у творчості письменників різних літературних напрямів/ Ю. Г. Ткачов// Всесвітня література. – 1998. – № 6. – С. 35 – 36.
251. Ткачук П. І. Чуваські легенди про Устима Кармалюка/ П. І. Ткачук// Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 6. – С. 95 – 96.
252. Українська народна поетична творчість/ Упоряд. Ф. М. Поліщук. – К. : Радянська школа, 1968. – 560 с.
253. Українські народні думи та історичні пісні. – К. : АН УРСР Інститут МФЕ, 1955. – 660 с.
254. Українські народні казки: Книга 30. Казки Поділля/ Запис., упоряд. і літ. опрац. М. Зінчук. – Чернівці: Букрек, 2010. – 424 с.

255. Українські народні романи/ Упоряд., передм. та примітки Л. Ященка. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – 412 с.
256. Українські перекази/ Зібр. М. Возняк; післямова В. Сокола. – К. : Абрис, 1993. – 120 с.
257. Устим Кармалюк (Персональний бібліографічний покажчик)/ Укл. Л. М. Шпильова. – Вінниця, 1986. – 21 с.
258. Устим Кармалюк. Збірник документів/ За ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. – К.: Укр. вид-во політ. літератури, 1948. – 344 с.
259. Устим Кармалюк: Збірник документів/ Упоряд. Є. Черкаський, І. Єрофеев. – К : Укрполітвидав, 1948. – 344 с.
260. Федунець М. Кармалюкова гора/ М. Федунець// Радянське Поділля. – 1984. – 28 жовтня.
261. Філіпчук П. Славному лицареві/ П. Філіпчук// Радянське Поділля. – 1986. – 17 вересня.
262. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 16. Повісті та оповідання (1882 – 1887)/ Упоряд. та комент. Ф. П. Погребенника; Ред. О. Є. Засенко. – К. : Наукова думка, 1978. – 511 с.
263. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 28. Літературно-критичні праці (1890 – 1892)/ Упоряд. та комент. Н. Р. Мазепи та ін. ; Ред. Н. Є. Крутікова, С. В. Шурат. – К.: Наукова думка, 1978. – 439 с.
264. Харитоненко В. Устим Кармалюк/ В. Харитоненко// Ленінським шляхом. – 1970. – 14 березня.
265. Хата, в якій за народними переказами народився У. Кармалюк// Молодий більшовик. – 1935. – 14 липня.
266. Хвиля А. А. Устим Кармалюк: До 100-ліття з дня смерті/ А. А. Хвиля. – Х., 1936. – 125 с.
267. Хоменко Б. В. Повість «Кармелюк» Марка Вовчка і народна творчість/ Б. В. Хоменко// Літературно-мистецька Вінниччина. – Одеса, 1969. – С. 29 – 47.
268. Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Есеї-парсуни/ Ю. Хорунжий. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 208 с.
269. Цуркан І. Фольклорна стихія роману Михайла Старицького «Розбійник Кармелюк»/ І. Цуркан// Українська мова і література в школі. – 2001. – № 5. – С. 59 – 62.
270. Цуркан І. М. Роман Михайла Старицького «Розбійник Кармелюк»: типологія жанру/ Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 208 с. – Бібліогр.: с. 197 – 208.

271. Цуркан І. М. Типологічна спорідненість роману М. Старицького «Розбійник Кармелюк» та белетризованої розвідки Й. Ролле «Кармелюк»/І. М. Цуркан // Наука і сучасність: Зб. наукових праць. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. – К.: Логос, 2000. – Том XXII (Випуск 2. Ч. 2). – С. 318 – 325.
272. Чернова І. Національна ідея в історичних драмах Л. Старицької-Черняхівської/ І. Чернова// Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К.: ІЗМН, 1998. – Ч. II. – С. 245 – 250.
273. Чернова І. П. Еволюція проблематики і поетики у драматургії Людмили Старицької-Черняхівської: Автореферат десерт. кандидат. філол. Наук: 10. 01. 01 – українська література. – К. : Національний педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 20 с.
274. Швець О. Де Кармель воду пив/ О. Швець// Вінницька правда. – 1968. – 7 липня.
275. Шевченко В. С. Ой, Кармелюче, по світу ходиш...: роздуми над дослідженнями про Устима Кармалюка – давніми і недавніми/ Володимир Шевченко. – Вид. 2-ге. – Хмельницький: Цюпак А. А., 2013. – 277 с.
276. Шевченко Т. Г. Дневник: 1857 – 1858/ Т. Г. Шевченко. – К.: Изд-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1963. – 280 с.
277. Шевченко Т. Г. Повести/ Вступ. стаття Ю. А. Ивакина; Прим. В. С. Бородина. – К.: Дніпро, 1986. – 455 с.
278. Шерстюк Ф. Устим Кармалюк/ Ф. Шерстюк. – М.: Укрвидав., 1943. – 16 с.
279. Юхимович В. Свідок побратимства// Юхимович В. Л. Час братерства: Поезії. – К. : Рад. письменник, 1975. – С. 12 – 14.
280. Юхма М. Шабля Ахмандея-Батора/ М. Юхма// Літературна Україна. – 1970. – 26 червня.
281. Ягодзинський М. Славний син України/ М. Ягодзинський// Радянське Поділля. – 1970. – 10 жовтня.
282. Якимович С. На місяцях останніх днів Кармалюка/ С. Якимович// Україна. – 1928. – № 1. – С. 57 – 66.
283. Якимович С. Устин Кармалюк в судових актах/ С. Якимович// Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 112 – 135.
284. Ястребов Ф. Повість про Кармалюка/ Ф. Ястребов// Молодий більшовик. – 1941. – № 2. – С. 99 – 103.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Діяльність Устима Кармалюка: витоки, суть, історіографія	9
Розділ II. Постать Устима Кармалюка у фольклорній традиції	49
Розділ III. Українська літературна кармалюкіана: провідні тенденції художнього руху	93
3. 1. Образ Устима Кармалюка в творах епічних жанрів ...	94
3. 2. Драматургічна інтерпретація народного спротиву	146
3. 3. Поетичне втілення визвольних змагань	162
Висновки	180
Список використаних джерел	188

Наукове видання

Романенко Лідія Валеріївна

**ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
УСТИМА КАРМАЛЮКА
У ФОЛЬКЛОРІ ТА ЛІТЕРАТУРІ**

монографія

Підписано до друку 20.12.2016. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 12,09.
Наклад 300 прим. Зам. № 1104.

Видавець
ТОВ “Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні”
72312, м. Мелітополь, вул. М. Грушевського, 21/23
т. (0619) 44-06-35

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виробників
і розповсюджувачів видавничої продукції
від 26.09.2003 р., серія ДК №1509

Надруковано ПП Скребейко П.В.

